

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

ЧАЧАК 1973.

MAJLIS PERSEKUTUAN MALAYSIA

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL

IV

ČAČAK
1973.

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

IV

ЧАЧАК
1973.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ**

IV

Редакциони одбор
Радомир Станић, Милена Икодиновић,
Душанка Ранковић и Милован Вуловић

Одговорни уредник
Милован Вуловић

Технички уредник
Зоран Максимовић

Насловна страна
арх. Слободан Ђорђевић

Лектор и коректор
Радован М. Маричковић

Превод на француски
Клодине Орлић

Издавач Народни музеј — Чачак
Штампа „Литопапир“ — Чачак

РАДОМИР СТАНИЋ

ИКОНОСТАС ЦРКВЕ У САВИНЦУ

О савиначкој цркви, задужбини кнеза Милоша Обреновића и маузолеју припадника ове династије и њихових сродника, први је писао Вук Караџић¹ са амбицијама радозналост и добро упућеног истраживача, чије су замисли о опису српских манастира биле знатно шире и обухватније, него што их је остварио. Сажет опис ове „прекрасне нове цркве“² садржи основне податке о ктитору, години градње храма³ и неке важније појединости о изгледу богомоље, као и о извору Савинац, у чију је лековитост народ и тада веровао. Вук уопште не спомиње иконостас, који у садашњем облику тада није ни постојао. Немирни и не баш увек поуздани, Јоаким Вујић, у свом познатом путопису, за разлику од других цркава о којима је опширно писао, само је регистровао присуство савиначке „нове от камена сазидане цркве с једним трулом“.⁴ Знатно потпунији опис дао је Јован Мишковић, марљиви и истрајни, али недовољно стручно упућени истраживач, који је оставио обиље корисних података о рудничком крају.⁵ Поред осталог, он је донео и два натписа са извесним грешкама,⁶ што није учинио ни Вук, ни Вујић. Међутим, ни он не само да није описао иконостас, већ га и не спомиње. Исти је случај и са Миланом Ђ. Милићевићем, плодним и свестраним списате-

љем, кога је савиначка црква задивила својом архитектуром, јер је „као од сира срезана“.⁷

Годинама пре првог светског рата и између два рата све што је написано о Савинцу, нема никакве нарочите вредности.⁸ Успутни осврти, лаичке забелешке или путописна казивања нису се, уопште, дотицала не само иконостаса, већ ни других питања, везаних за историју и архитектуру овог споменика.

Када су стручна и научна истраживања после ослобођења захватила наше културно наслеђе из XIX века, Савинац је постепено улазио у сферу интересовања појединих историчара наше уметности, али не ни довољно, ни нарочито запажено, с обзиром на архитектонске и ликовне вредности овог објекта у односу на време у коме је настао.

Сумарни и лапидарни прегледи сазнања о споменицима с краја XVIII века и почетка XIX века, до којих се дошло на основу архивских података, обухватили су цркву св. Саве у Савинцу као грађитељску творевину истакнутог и способног неимара Милошевог времена — Милутина Гођевца,⁹ али само у виду помена, без најнеопходнијих описа и анализа. Амбициозно рекогносцирање терена, изведено од стране стручних екипа Археолошког института Српске академије наука, и публиковани резултати¹⁰ нису се, нажалост, односили на многе грађевине XIX века, па ни на храм у Савинцу.

У оквиру свеобухватног пројекта изучавања сликарских дела српског класицизма, који је реализовао београдски Народни музеј, иконостас у Савинцу је нашао своје сасвим скромно место. Поред основних података, који садрже године настанка и инвентара икона, донет је схематски цртеж иконостаса, али без фотоса и било какве стилске анализе.¹¹ Писац овог чланка је, уочавајући несумњиве споменичке вредности савиначке задужбине кнеза Милоша, у неколико махова указао на њен културно-историјски значај. Најпре је у краћем прилогу,¹² на популарно-стручан начин, без научних претензија, саопштио најмаркантније податке о историји, архитектури и иконостасу цркве, да би у оквиру мање монографије¹³ изнео, у виду грађе, све писане документе о историји цркве. Први пут овде су, уз одговарајуће прилоге (технички цртежи и фотоси), изнета запажања о архитектонским одликама грађевине. О иконостасу су изречена она мишљења која је допуштало стање икона, чији је бојени слој био патиниран и почађавио.¹⁴ Уједно, то су први осврти и оцене стилских и иконографских својстава савиначких ликовних остварења. Најзад, после једног открића — потписа мајстора на икони Богородице са Хри-

стом, чиме је на помолу било решење о атрибуцији иконостаса, публикован је чланак¹⁵ којим су систематизована ранија и резимирана нова сазнања о иконостасу и његовим иконама.

После чишћења и нужних конзерваторских интервенција на иконостасу, која је извршио Завод за заштиту споменика културе из Краљева,¹⁶ обезбеђени су сви предуслови не само да се сагледа степен очуваности овог дела, већ да се солидно документује, обави потпуна дескрипција и поуздана иконографска и стилска анализа икона. Сагледан у овом светлу, иконостас је побуђивао пажњу и, са обиљем нових података, обавезивао да се посебно обради и у овом виду публикује. Ово тим пре што он представља пример добре очуваности и што улази у ред иконостаса који чине оно најкарактеристичније што смо у прве две деценије XIX века у унутрашњости Србије имали. Посвећивање посебног стручног рада има, поред осталог, за циљ да подстакне нова истраживања и проучавања српског ликовног наслеђа у првој половини XIX века, које још увек није довољно сагледано.

Архитектура иконостаса је доста једноставна. Подељена је у хоризонталне зоне, док рашчлањавање по вертикали није уопште наглашавано. Обликована без нарочитих пластичних претензија, без присуства стубаца и пиластера са капителима, као што је то био случај са другим иконостасима, и без богатих вертикалних и хоризонталних профилација, архитектура се у декоративном погледу одликује сликаном и дуборезном орнаментиком.

У првој зони декоративном дуборезно-сликаном обрадом доминирају царске двери, које су украшене дуборезним орнаментима вегетабилног карактера у стилизованој обради. Падају у очи надвратници северних, царских и јужних двери, који су, такође, украшени дуборезним декоративним мотивима од стилизованог лишћа. Доњу од средње зоне иконостаса дели трака која је испуњена представом стилизоване винове лозе са гроздовима. На њу се наслања трака декорисана сликаним лишћем акантуса и цветовима. Изнад апостолских икона налази се трака коју испуњава систем орнаментике комбинован акантусовим лишћем и гроздовима винове лозе. Средња зона се завршава траком коју сачињава врежа са црвеним и зеленим цветовима.

Горња зона, у којој најистакнутије место заузима крст са распећем, најлепше и најспретније је обрађен техником дубореза. Крилати грифони елегантних и витких линија, постављени један наспрам другог, заузимају централно место. Приказани су тако да зубима придржавају постоље крста са распећем. Њихови спирално увијени дуги

репови, на којима стоји по једна птица, настављају се у сплет стилизованих орнамената у виду палмете и акантуса. Крст је богато орнаментисан. Ивице кракова оперважене су тордираним ужетом, а њихови завршеци тролисно обликовани. Розете у облику цвета сунцокрета, које симболизују сунце, посебно су резбарене. Има их укупно дванаест. Горњи део вертикалног крака крста завршава се представом голуба. Богатству обраде крста доприносе два косо постављена елемента обвијена торидарном врежом, који вероватно сачињавају скиптрове. Пажњу привлаче, својом дуборезном обрадом, иконе с једне и друге стране крста, чији је, уствари, оквир израђен од слободно резаног стилизованог лишћа и цвећа.

У целини узевши, архитектура иконостаса представља складну, једноставну и врло пријатну ликовну целину, у којој иконописне представе ликова и фигура светитеља сачињавају главне акценте. Све дуборезне творевине изведене су у дубоком рељефу и обојене златом и сребром. Сликана орнаментика дата је у разнобојним комбинацијама, у којима преовлађују црвени, зелени, плави и окер тонови.

У стилском погледу резбарија на иконостасу следи оне барокне тенденције које су већ одавно загосподариле на иконостасима у Србији.

По формату (73 × 116 см) највеће површине, сликаном декорацијом третиране, чине правоугаона поља лево и десно од царских двери, а испод престоних икона Богородице са Христом и Исуса Христа. На овим површинама најчешће су приказиване старозаветне сцене. Овде су, међутим, на жутој позадини представљене по једна ваза у којима се налази разнобојно цвеће.

Иконостасна архитектура, односно скелетни носач, рађен је од храстовог дрвета, док су делови дуборезном орнаментиком украшени, израђени од липовог дрвета. Све сликане и друге декорације имају носач од дрвета меке структуре. Вероватно од липовог или тополовог дрвета.

Д в е р и

На иконостасу се налазе троје двери: северне, царске и јужне. Северне и јужне су једнокрилне, а царске, као што је то уобичајено, двокрилне. Дуборезом су украшене царске, док су северне и јужне без икаквих дуборезних и сликаних орнамената, изузимајући представе светитеља.

Северне двери (81×204×2,5 см) сликане су на носачу од три даске: две вертикалне и једне полукружне — сегментне које су ме-

ђусобно спојене са две пречке и панковима. Двери су оивичене црвеном бордуром. На тробојној позадини (доле црвена, у средини смеђа, а горе ултра марин плава) приказана је стојећа фигура арханђела Михаила (архангелъ Михаилъ) у пози *ap face*. Десном руком држи исукан мач, а у левој минијатурну голу женску фигуру. Одевен је у смеђе панталоне са црним вегетабилним орнаментима. На ногама су плаве подвезице и црне сандале. Изнад плаве тунике је панцирна кошаља, украшена стилизованим златним орнаментима и човеколиким представама. Огрнут је цинобер хламидом, везаном у чвор испод грла. Крила су му грао боје, чији су завршеци дати у црним тоновима.

Јужне двери ($81 \times 204 \times 2,5$ см) сликане су на истоветном носачу. Исти случај је и са позадином. На њима је приказан св Стефан (Сѣнн Стефанъ) у стојећем ставу. У десној руци држи кадионицу, а у левој дарохранилницу. Обучен је у дугу светлу ђаконску хаљину, украшену плавим и жутиим цветовима. Рубови рукава и оковратник су декорисани разнобојним драгим камењем. Преко рамена и око појаса пребачен је плави омофор са белим крстовима. Огрнут је цинобер огртачем. Коса му је кестењасто-мрка са праменовима који падају по раменима. Инкарнат је идентичан са инкарнатом арханђела Михаила: боја меса, са сенкама изведеним тамним окером. Доњи делови фигуре, као и код арханђела Михаила, су произвољно и нестручно ретуширани.

Царске двери богато су украшене, дуборезним флоралним орнаментима. Оне су као целина једним вертикалним и хоризонталним венцем, украшеним астрагалима, подељене на четири дела. Завршавају се кружним пољем у коме је насликан Исус Христос са раширеним рукама (ΙΣ ΧΣ). Одевен је у плаву архијерејску одежду, са златном круном на глави. Орнаментика је у свим деловима двери истоветно схваћена, са неким разликама у детаљима.

На северном крилу ($39,5 \times 152 \times 3,5$ см), у горњем делу, у кружном пољу, дат је пророк Давид (Ορροφитις Δαβιδ) у плавој хаљини и љубичастом огртачу са широким златним оковратником. На глави му је раскошна златна круна. У десној држи развијен свитак без исписаног текста, а левом благосиља.

У аркадном пољу величине 21×57 см приказан је арханђео Гаврило из сцене Благовести која је сигнирана речима: Βιγγοβισηνιη βιγυ. Стојећи у облацима, у дугој зеленој хаљини изнад које је краћа златна, украшена љубичастим и црвеним цветовима, анђеоском десном благосиља, а у левој држи гранчицу са зеленим цветовима. У позадини је архитектура зграде са фасадом цинобер боје.

На јужном крилу ($152 \times 42,5 \times 3,5$ см) распоред и положај приказаних ликова је идентичан. У горњем кружном простору пречника 19 см насликан је пророк Соломон (ΟΣΟΦΘΣ ΣΟΛΟΜΩ), у зеленој хаљини са златним појасом. Горњи део одеће је црвене боје са злат-

ним оковратником. На глави има златну царску круну. Десном благосиља, а у левој држи развијен ротулус без текста.

Стојећа фигура Богородице из сцене Благовести смештена је у аркадно поље наспрам арханђела Гаврила. Богородица је приказана у тренутку када је на изненадни долазак анђела устала са златног престола, на коме је црвени јастук. Крај ње је књига, у којој је читала текст: *Бѣи дво радѣиса благодатнаа Марио*. Одевена је у дугу плаву хаљину. Одозго је љубичаст огртач са златним рубовима који су украшени драгим камењем. Мафорин је зелен и постављен црвеном тканином. Позадина је испуњена архитектуром зграда зелених фасада.

Престоне иконе

На иконостасу се налазе две престоне иконе: Богородица са Христом и анђелима и Исус Христос. Ван иконостасне целине постоје још две иконе које се по стилским одликама уклапају у ликовна и иконографска својства иконостаса. На првој је представљен св. Јован Крститељ, а на другој св. Никола са Христом и Богородицом.

Богородица са Христом и анђелима (74×104×2,3 см) сликана је на носачу који се састоји од две липове даске ојачане са два кушака од истог дрвета. Подлога је од гипса дебљине 1 мм. Спојеви су подељени платном ретког ткања. Икона је уоквирена црвеном и зеленом бордуром. На зеленој позадини насликана је Богородица како седи на златном престолу декорисаном црвеним и љубичастим цветовима. Унутрашња страна наслона престола постављена је жутом тканином, која је украшена ромбоидним пољима са тачкама. Богородица (*МР ΘΥ*) је обучена у дугу тамно-плаву хаљину чији су обод, рубови рукава и оковратник украшени златом и разнобојним драгим камењем. Преко хаљине је мафорион кармин боје, украшен златним орнаментима и зеленим цветовима. Постављен је зеленом тканином. Обрубљен је златом. На глави има златну круну декорисану драгим камењем. У десној држи стилизовани скиптар, а левом придржава Христа који је одевен у златну архијерејску одежду, по којој је посуто драго камење и разнобојно цвеће. Златна круна на глави орнаментисана је на сличан начин као Богородичина. У десној руци држи зелену куглу, а у левој скиптар. Сигниран је са *ΙC XC*. Лево од Богородице, у горњем углу, приказан је анђеол који лебди на облаку, придржавајући левом Богородичину круну, а десном држећи развијени свитак са грчким текстом: *χουρε/βτιν, παρρως/βης, ιεωσ/καθε/δρα*. Одевен је у дугу љубичасту хаљину, изнад које је краћа ружичасте боје. Одозго је залепршан и јако издрапиран црвени огртач. Крила су му сиво-драп боје. На супротној страни у истоветном ставу насликан је други анђеол у ружичастој доњој и зеленој горњој хаљини са љубичастим огртачем. У левој руци држи развијен ротулус са текстом: *Χουρε/οτιβα/βασα/ Φιβα/βασου/τα/παλ/τα*.

Инкарнат Богородичиног лица је врло помно обрађен жутиим окером. Облик лица је извучен потезом кестењасте боје. Њиме су исцртани делови лица (нос, обрве, очи и уста). Сенке су смеђо-зелене. Обрве су затамњене и наглашене. Лице је доста тврдо и безизражајно.

На дну иконе, управо на зеленој тканини на којој су Богородичине ноге, исписан је црвеним словима следећи текст: Пресватаа Богородице моли бога о равѣ твојемъ князѣ сервскомъ Милошѣ Окреновиѣ супр чад и братно егво 1822.

Исус Христос (72×104×2,3 см) је икона која је сликана на истом носачу и на истоветној подлози. Позадина и сликани оквир на исти начин су обрађени. Христ је представљен како седи на раскошном и позлаћеном престољу, украшеном црвеним цветовима и љубичастим ружама. Христ седи на црвеном јастуку украшеном златним цветовима. Унутрашњост наслона је постављена зеленом тканином. Светитељ је одевен у раскошну архијерејску одежду. Горњи део одеће орнаментисан је зеленим и црвено-љубичастим цветовима, а доњи је црвене боје. Зелени омофор преко рамена и низ прса украшен је златним крстовима. О врату на црвеном ланчићу виси му медаљон са нечитљивим текстом на грчком језику. Ромбоидни надбедрењак са кићанкама има представу Христа у зеленом хитону и црвеном химатиону. Приказан је како устаје из гроба. Десном благосиља, а у левој држи дугачак крст. Коса му је тамно-кестењаста, која у увојцима пада по раменима. На глави му је златна круна са украсима од црвених и зелених драгих каменова. Ореол је златан. У њему је уцртан крст црвеном бојом са иницијалима ΩI . Десном благосиља, а левом придржава отворено јеванђеље са следећим текстом: ω Матеја глава ке Тогда речеть цѣль свшымъ в деснью егво: прѣидите благословенїи оца моего: наследнїте оу готованное вамъ цѣствие ω сложенїа лифа.

Интересантна је сигнатура Христа. У левом и десном горњем углу, у елиптичним црвеним пољима уоквиреним ромбоидним златним оквирима, исписана је сигнатура Христа. У левом је текст: IC OMEGAS , а у десном: XC ARXICETZ . Лево и десно горе и лево и десно доле насликана су попрсја јеванђелиста са својим симболима. Сви су представљени у облацима. Горе лево је јеванђелист Јован [IC] у зеленом хитону и љубичастом химатиону. У рукама држи полуотворено јеванђеље. Лево од њега је симбол орла. Десно горе је попрсје јеванђелисте Матеја [MAT] приказаног у црвеном хитону и зеленом химатиону како држи јеванђеље. Лево од њега је анђео у кармин одећи. Доле лево је попрсје јеванђелисте Луке [L] насликаног у плавом хитону и црвеном химатиону. Десно је симбол у облику бика. На супротној страни је св. Марко [MAR], у црвеном хитону и плавим химатиону, поред којег је његов симбол лав. Инкарнат ликована на овој икони веома је сличан инкарнату ликована на икони Богородице са Христом и анђелима, мада је нешто тамнији. На Христовом лицу ка-

раактеристични су подочњаци изведени благим сенчењем. Хладна, без-изражајна и укочена физиономија Христа, са утиском порцуланске глаткоће, нешто се разликује од начина обраде ликова јеванђелиста који су изведени спонтаније и мекше.

Код Христових ногу на зеленој основи исписан је следећи текст: *Помани господи раба твоего княза сервскаго Милоша Обреновића супр: чад: и братио егво: 1822.*

Св. Ј. Крститељ [сѣни ішѣ придитѣча] икона димензија (68,8×101,5×2,5 см). Носач је од дводелне вероватно орахове даске спојене храстовим кушаком при дну и при врху. Сликани део је уоквирен црном и златном бордуrom. Јован је приказан у стојећем ставу са крилима. Представљен је у пејзажу заталасаних брежуљака у коме доминира дрво са лоптастом круном у чијим је ракљама насликана секира. Десно је посуда са одсеченом главом сигнирана са іш. Десном благосиља, а у левој држи крст преко којег је свитак са текстом: *Покантиса понѣ... же приближи џѣтвѣ нѣнно. Одевен је у кестењасту камиљу кожу. Изнад је издрапирани зелени огртач. Коса му је тамно-кестењаста и пада по раменима. Крупне изразите очи са тамним обрвама, боре на челу дате у виду линија које се спајају међу обрвама — битна је карактеристика Јовановог лика, која ће, како ћемо видети, бити елемент по коме се лако може овај мајстор препознати и идентификовати.*

Црним словима на плавој основи исписан је, при дну иконе, следећи текст натписа: *Помани гди раба твоего княза сервскаго Милоша Обреновића супр чад и братио егво 1827.*

Св. Никола (69,2×102,3×2,5 см), икона, која је сликана на истоветном носачу. Никола је приказан у седећем ставу на златном раскошном престолу украшеном зооморфним и вегетабилним представама. Видљиве су, наиме, главе фантастичних животиња које се спремају да прогутају птице. Оне су цртачки врло лепо изведене. Светитељ седи на црвеном јастуку, одевен у дугу плаву хаљину обрубљену златним и орнаментисаним порубом. Ободи рукава су широки и украшени драгим камењем. Над хаљином је свечана архијерејска одежда боје злата која је декорисана ромбоидним пољима и стилизованим цветовима. Преко рамена и низ прса протеже се смеђи омофор са златним крстовима. О десном бедру је ромбоидни надбедреник са украсима од бисерних зрнаца и драгог камења и са шестокрилним серафимом. На глави му је златна зелено-плава круна са стилизованим геометријским орнаментима и драгим камењем украшена. Десном благосиља, а левом придржава отворену књигу са следећим читљивим текстом: *Смѣ пастырь добрын: пастырь добрын дѣшѣ свою полагаеть за шѣцы а наемникъ иже нѣста пастырь смѣже.*

Св. Никола је сигниран са сѣни шѣцъ Николаѣ. У десном горњем углу приказано је попресе Јесуса Христа [іс хс]. Десном благосиља,

а у левој држи затворену књигу. Одевен је у цинобер хитон и плави химатион. У левом углу је Богородица [MP ΘΥ], обучена у плаву хаљину и љубичасти мафорин. У рукама држи златну тканину. Лице св. Николе изведено је на исти начин као и лице св. Јована. Сасвим је сигурно да је у питању исти мајстор.

При дну, на светло-плавој основи, црним словима је исписан текст натписа који је делимично оштећен. Он гласи: Помани гди ра(ва) твогго княза сервскаго Милоша Обреноћа супр: чаџ и вратіюерш 1827.

Апостолске иконе

Све апостолске иконе, којих има дванаест, и иконе Исуса Христа сликане су на једноделној дасци, вероватно од ораховог дрвета. Апостоли и Христ су насликани у доисподпојасној представи на црвено-плавој позадини. Величина поља које заузимају ликови апостола је 31×36 см. Дебљина даске је 2,5 см. Апостолски ликови су међусобно одвојени црвеним вертикалним тракама. Од севера према југу представе апостола се нижу овим редом:

Св. Јован Богослов [Сѣванъ вбогловъ] окренут полулево. Одевен је у плави хитон и цинобер химатион. У десној држи смотан свитак, а левом благосиља. Десну руку повио у лакту, а у левој држи затворено јеванђеље. Млад је и безбрад, са кестењастом косом која у увојцима пада по раменима.

Св. Вартоломеј (Свѣтѣ Бартоломѣ) окренут полулево у зеленом хитону и плавом химатиону. У десној држи смотан ротулус, а левом благосиља. Брада му је кестењаста, кратка и заобљена.

Св. Тома (Свѣтѣ Якова) окренут, такође, полулево. На себи има зелени хитон и црвени химатион. Десном благосиља, а у левој има смотан свитак. Млад је и голобрад, са кестењастом косом.

Св. Лука (Свѣтѣ Лука) највише је настрадао од свих осталих ликова. Обучен је у цинобер хитон и плави химатион. У десној држи затворено јеванђеље, а лева шака му је уздигнута.

Св. Андреја (Свѣтѣ Андреја) одевен је у жути хитон и сиви химатион. Десном држи смотан свитак, а левом додирује химатион.

Св. Петар (Свѣтѣ Петровъ) је седокос, заобљене браде, у коју се утапају бркови. Има на себи зелени хитон и кармин химатион. У десној држи кључ од раја, а у левој развијен свитак са иницијалом.

Исус Христос (ІС ХС) насликан је у фронталном ставу. Десном благосиља, а у левој држи затворено јеванђеље са златним корицама, које су украшене бисерним зрнцима и драгим камењем. Обучен је у цинобер хитон и плави химатион. Коса кестењаста расипа се по раменима, а брада му је ретка и кратка.

Св. Јаков (Свѣтѣ Јаковъ) окренут је полудесно, на себи има зелено-жути хитон и цинобер химатион.

Св. Павле (Слѣ Павлѣ) у сивом хитону и цинобер химатиону. Леву руку савио у лакту, а у десној држи затворено јеванђеље са златноцрвеним корицама и украсима од драгог камења.

Св. Матеј (Слѣ Матѣа) старац са дугом брадом и косом, у оранж хитону са цветеликим украсима и у химатиону плаве боје. Десну руку уздигао, а у левој држи затворено јеванђеље.

Св. Марко (Слѣ Маркѣ) у зеленом хитону и плавом химатиону. Обема рукама држи затворено јеванђеље.

Св. Симон (Слѣ Симонѣ) старац са седом заобљеном брадом и кратком косом, одевен је у цинобер хитон и плави химатион. У десној држи смотан свитак, а леву је повио у лакту.

Св. Филип (Слѣ Филипѣ) млад, без браде, косе кратке и кестењасте. Има на себи кармин хитон и плави химатион. У левој држи савијен ротулус, а десном благосиља.

Инкарнат код свих апостолских икона обрађен је на истоветан начин као код икона св. Јована и Исуса Христа. Карактеристичан је начин на који су обрађене драперије на одећи апостола. Сви набори који углавном прате покрете тела и који се оштро ломе, наглашавани су тамнијом гамом боје одеће и потезима сребрне боје. Тако се овим контрастима потенцирају партије које се својим добрим пртежом али и тврдоћом до извесне мере издвајају из целине представа.

Крст са распећем (110×150×2,5 см) је врло лепо дуборезно остварење. Сликана површина је удубљена за 1 см. Христ је представљен у уобичајеном ставу, наг, са драперијом око бедара оловне боје. Из рана на рукама и ногама капље крв. На горњем краку је сигнатура њиѣи, а Христ је сигниран са ΙΣΧΣ. На проширеним завршецима кракова насликан је по један јеванђелиста, односно њихов симбол. У доњем је св. Лука (Λς) у облику вола, у горњем симбол Јована (ιωβ). У северном Матеј у плавом хитону и златном химатиону (Μαθ) који држи затворено јеванђеље, док је у јужном симболу св. Марка — лав (Μρκ). Обрада ликова је истоветна и заједничка са ликовима апостола.

Лево од крста са распећем налази се икона са представом св. Богородице и Марије Магдалене. Оне су насликане на дводелној дасци, чији је оквир од слободно резаног венца од цвећа и лишћа. У елиптичном пољу (77×48 см) приказане су као стојеће личности у плавичастом пејзажу. Марија је одевена у цинобер дугу хаљину са златним порубима на рукавима. Одозго је плави мафорион који је у пределу главе постављен цинобер тканином. Сигнирана је са Μαρμα. Као и Марија окренута према распетом Христу, Богородица (ΜΡ ΘΥ) је приказана у дугој плавој хаљини и мафориону окер жуте боје. Обе фигуре су доста неспретно пропорционисане.

Десно од Христа, на истом носачу, идентично обрађеном, представљени су св. Јован и св. Лонгин. Јован (ιωβ) је одевен у плави хитон и цинобер химатион. Десну шаку је прислонио уз образ, а леву на прса. Лонгин (Λωγγινѣ) је у војничној одећи: окер чизмама, жу-

тим панталонама, плавој туници, окер-жутом панциру, љубичастој хламиди и златно-црвеном шлему. Десну руку повио је у лакту са уздигнутим кажипрстом, а у левој држи копље. У позађу је пејзаж са далеким хоризонтом.

На основу стилских анализа, може се без тешкоћа установити да су описане иконе у Савинцу рад двојице мајстора. Престоне иконе Богородица са Христом и анђелима и Исус Христос које су, како се из постојећих записа види, сликане 1822. године, радио је један мајстор, док су остале две престоне иконе (св. Јован Претеча и св. Никола), затим апостолске иконе, крст са распећем и иконе са представом Богородице и Магдалене и Јована и Јонгина — творевине другог мајстора

Престоне иконе, сликане 1822. године и дариване цркви од стране кнеза Милоша, радио је несумњиво сликар — Молер Јања, који је више познат под овим именом, него под правим — Јована Стергевића.¹⁸ На то нас, са сигурношћу упућују бројне аналогije и истоветности обележја ових икона са познатим делима овог уметника.

Колико год је овај сликар у своје време у Србији био претежран, запослен и омиљен, толико су његов живот и делатност у нашем времену неистражени и непроучени. Нису утврђени основни подаци из његове биографије. Не зна се где је и када рођен. Прве, несигурне претпоставке о његовом македонском пореклу¹⁹ добиле су касније конкретније облике тезе о цинцарској припадности²⁰. Архивски подаци, које је помно средио Мита Петровић у свом обимном и корисном делу²¹, за сада су главни извори сазнања од делатности Јање Молера, иако су успутно споменуте још неке чињенице, па и исказане прве оцене о његовом делу. Јања је у Србију дошао 1824. и убрзо постао нека врста придворног сликара.^{21a} Али, изгледа да ово неће бити одрживо, јер га срећемо раније у Србији. Уосталом, доказ су и ове престоне иконе, које су сликане две године раније. Сликао је конаке кнеза Милоша у Крагујевцу (1823) и Пожаревцу (1825).²² Аутор је више иконостаса по црквама Србије, који још нису идентификовани, нити у стручној литератури регистровани. До сада се зна да је 1825. радио иконостас у цркви у Накучанима,²³ затим 1827. у Свилајнцу и 1829. у манастиру Рукомији.²⁴ Године 1836. у топчидерској цркви св. Вазнесења насликао је, према очуваном рачуну, 13 празничних, 13 апостолских и девет престоних икона. На основу овог рачуна, види се да је кнез Милош, преко Томе Вучића—Перишића, сликару исплатио суму од 168 талира.²⁵ У цркви св. Преображења у Придворици, код Ивањице, налазе се две престоне иконе овог сликара, потписане 1841. године пуним именом и презименом њиховог

аутора, чији је ктитор био Илија Поповић „член Совјета и полковника“.²⁶ Евидентирано је још 17 његових икона у Крагујевцу, Књажевцу, Београду и Багрдану, које су настале у периоду од 1822. до 1844. године.²⁷ У остружничкој цркви код Београда налази се икона св. јеванђелисте Марка, св. Данила и св. Георгија, коју је Јања сликао 1823. године.²⁹ Из цркве у Убу пренет је иконостас у пироманску цркву, који је овај молер сликао 1833.³⁰ Царске двери из 1824. године у Рипњу и икона св. Георгија на коњу у цркви села Сибнице такође су рад овог уметника. Први је сликан 1824, а други 1833.³¹

Последње његово сигнирано дело настало је 1844. године. То је икона Три јерарха, која се налази у Крагујевцу, у власништву црквене општине.²⁸

О сликарству Јована Стергевића, омиљеног иконописца Милоша Обреновића, који је био запосленији знатно више од других талентованијих и бољих мајстора, нарочито оних који су долазили из данашње Војводине, изречене су, углавном, опште оцене, без дубљих анализа. Оне су, најчешће, засноване на појединим његовим делима. У тим оквирима те оцене су коректне. Међутим, непознавање укупног опуса, или бар његовог већег дела, који није ни мали ни безначајан, условио је да ови судови понекад буду једностранни, са извесном тежњом занемаривања и негирања сваке уметничке вредности. Нема сумње да ће се објективнији суд о овом сликару моћи да донесе само онда када се потпуно упозна и истражи његово по обиму не мало дело. Веома је важно, наравно, да се оцењивање вредности његових икона мора извршити у контексту општих уметничких прилика у Србији у доба његовог стварања. Чак и сада, на основу оног што се о овом сликару зна,³² може се рећи да он у историји српског сликарства треће и четврте деценије XIX века заузима сасвим одређено место. Он се, разумљиво, не сме занемарити чак ни као један од главних носилаца плодне сликарске продукције свог времена у унутрашњости Србије, а још мање као сликар чије је дело оличење посебног сликарског схватања.

Миодраг Коларић — добар познавалац и један од првих критичких истраживача наше уметности XIX века, колико нам је познато, није улазио у непосредније оцене сликарства Јање Молера, иако се, у неколико махова, дотицао ове личности.³³ Он је за Коларића „живописац — печалбар“ и „нека врста придворног живописца“.³⁴ Знатно прецизније и одређеније тумачење сликарског дела овог зографа дао је др Павле Васић — несумњиво наш најплоднији истраживач српске уметности XVIII и XIX века. Говорећи о сликар-

ству првих деценија XIX stoleћа и о представницима различитих стилских схватања, П. Васић за Јању Молера каже да је „био носилац те уметности која је увелико била раскрстила са поствизантијским сликарством“.³⁵ Сасвим је недвосмислен када, пишући о овој уметности, каже: „Њен стил је представљао нешто ново у поређењу са поствизантијским сликарством, али бескрвно и скучено. У својој формалној немоћи ова уметност се позивала на грчке и солунске традиције, на везу са уметношћу давних времена, за православност, делујући више психолошки и идејно, него лепотом својих облика“.³⁶ Другом приликом П. Васић сликара Јању, заједно са Михаилом Костићем из Битоља и зографом Николом Јанковићем из Охрида, као и Константином из Битоља, сврстава у мајсторе „који су сликали у једном ретардативном стилу поствизантијских традиција“.³⁷

У својој исцрпној, савесно писаној и по новим резултатима изучавања црквене уметности новијег времена — врло значајној књизи, Бранко Вујовић³⁸ се више пута дотиче Јање Молера, објективно уочавајући његове врлине и недостатке, док се Миодраг Јовановић, у једном осврту на његове иконе,³⁹ опредељује за категоричну оцену: „Јања Молер слика оним знањем и средствима који су традицију византијског сликарства сигурно изводили из сфере уметничког стварања.“

Савиначке престоне иконе из 1822. године, чији се аутор пре чишћења није могао поуздано идентификовати,⁴⁰ употпуњавају до сада познат опус овог иконописца. По својим присутним обележјима, оне не излазе из круга до сада познатих његових дела. Плаћене новцем кнеза Милоша, иконе су репрезентативније од многих других Јањиних икона. Обилна употреба злата, богата декорација одеће приказаних светитеља и престола на којима они седе, изведена постбарокном орнаментиком, тврд цртеж без већих пропорционалних неспретности, колористичка шароликост и звучност — битне су одлике ових икона. Као и други цинцарски мајстори, који су радили у то време у Србији, неговао је онај сликарски концепт којим је повлађивао укусу Кнеза и осталих припадника највишег сталежа. Из тих разлога је и био један од најангажованијих иконописаца. За овог сликара не може се рећи да је потпуно раскинуо са византијским традицијама, нити се, пак, може тврдити да је усвојио толико новина да би га сврстали у сликаре у чијем делу су отуђени типични елементи конзервативних уметничких схватања. Не могу му се, при том, оспорити све уметничке вредности. Иако је своја схематска сли-

карско-иконографска схватања остваривао претежно на солидан занатски начин, постоје неке црте у његовом сликарству које су ближе уметничким, него занатским својствима. Смисао за декоративност, који није увек био са мером, релативна коректност у цртежу, доследност у одабирању предлогака и техничко савршенство у извођењу слика, преплићу се са особеностима као што су безизражајност ликова, хладноћа, беживотност и празнина.

Посматрано шире, сликарство Јована Стергевића може се двојачко оценити. Сликајући престоне иконе по утврђеним обрасцима, он постаје роб конзервативних сликарских убеђења и концепата, при чему је немоћан да се ослободи шаблона и да изиђе из оквира сасвим стереотипних решења. Међутим, када слика, на пример, празничне иконе, он, поред несумњиве сигурности у композицији и колористичке усклађености, испољава способност да се ослободи крутости, хладноће и неумитне празнине. Ова већ уочена врлина⁴¹ иде у корак са његовом склоношћу да у празничне сцене и представе апостола унесе динамизам и живост, који нису својствени престоним иконама, код којих приказане светитеље, бљутавог лутколиког изгледа, облачи у пренаглашено декорисане одеће, тако да остављају утисак накинђурености, укочених и иреалних представа, сведених на ниво допадљивости и пријемчивости за примитиван укус. Премда готово увек оперише топлим колоритом, неизбежан је утисак хладноће. Колористичка усклађеност — упадљива црта на његовим сликама — није довољна компензација за остале недостатке. Занатска беспрекорност и коректност у цртежу и смисао за колористичку уравнотеженост и хармонију могли су да буду солидни предуслови за значајније уметничке домете овог сликара да се није држао изразито конзервативног концепта и слепог повлађивања укусу наручилаца.

Сагледано у условима у којима је настало, Јањино сликарство представља оно наслеђе које носи карактеристике тз. прелазног стила. Оно је сведочанство једне релативно неуспеле симбиозе поствизантијских и барокних елемената и, истовремено, доказ о томе да се између занатског и уметничког грубо испречила застарелост схватања и подређеност захтевима наручилаца. Јер, пажљивом анализом може се закључити да овај иконописац није ни био без талента, ни без знања, али сликање по превазиђеним обрасцима, уз недовољно сликарско образовање, довело га је, у односу на стварање сликара са западним тенденцијама, по савременим критичким оценама, у инфериоран положај. Па ипак, његово дело је значајно за потпуније сагледавање српске уметности првих деценија XIX века, када су се

почеле консолидовати прилике и услови за сигурније и снажније уметничке токове.

Друге две престоне иконе — св. Николе и Јована Претече, затим крст са распрећем, апостолске иконе и иконе с обе стране крста, настале пет година касније, носе извесне одлике које не оправдавају њихово приписивање Јањи Молеру. Иако су у основи по стилском схватању веома блиске Јањиним престоним иконама,⁴² оне се у низу детаља знатно разликују од њих. По томе се може претпоставити да је 1827. године све иконе на иконостасу, осим престоних из 1822, а укључујући друге две престоне које су изван целине иконостаса, ради други мајстор, чије нам име није познато.⁴³

Није тешко уочити неке заједничке особености између ова два иконописца. Као и Јања Молер, тако и аутор икона из 1827. ради по обрасцима, који су блиски укусу Кнеза и његове средине. Стилска и иконографска схватања су идентична. Инсистирање на декоративности, барокним елементима, шаблонизацији и схематизму доприноси бескрвности и и скучености представа.

Има, међутим, сасвим особених одлика код икона овог зографа, које га чине самосвојним и друкчијим од Јована Стергевића. Његова палета, на пример, знатно је светлија и видрија и, на известан начин, лиричнија. Обрада инкарната има изразите специфичности, по којима је овај аутор препознатљив и сасвим особен. Основни тон инкарната је ружичаст. Сенчења су изведена тањим окером. Веома је карактеристичан начин на који су обрађене очи и поједини делови лица. Горњи и доњи капци иначе крупних очију увек су обликовани са две линије мрко-кестењасте боје. Сенчења очију и делова лица доприносе пластичности израза. Упадљиви су потези четкице којима су означаване боре на лицу светитеља. Оне су на челу изведене у виду две линије, које се спајају између обрва, чинећи јајолико испупчење. Истоветним потезима јагодице лица су омеђене с доње стране линијама које полазе од унутрашњих углова очију, а које истовремено прате ивице носа. Оваквим поступком сликар је на свим иконама, осим на представама северних и јужних двери, спровео занимљиво решење, које се укључује у општи иконописни третман овог зографа.

Ако се занемаре колористичке разлике и начин обраде физиономија, ове иконе по другим одликама могле би се приписати Јањи Молеру. Али, подаци добијени после чишћења слика, довољно су релевантни да се у контексту критичке атрибуције одредимо за другог аутора. Значајна је, на пример, чињеница да се овај сликар при-

ликом сликања престоних икона потврђује као мајстор који у ликовне уноси више живота и динамике. Представља се као солидан цртач, са коректним пропорцијама при сликању престоних икона, док му апостолске иконе нису лишене неспретности, а каткада и крајње упрошћености у колориту. На икони св. Јована Крститеља насликан је занимљив пејзаж, у коме је дошла до изражаја ауторова непосредност и смисао за атмосферу.

Носећи у свом делу сву конзервативност схватања, којим су се представили сликари из јужних крајева цинцарског порекла, овај иконописац припада истом кругу зографа.

Иконама из Савинца употпуњава се богатство нашег ликовног наслеђа прве половине XIX века и стичу основе за истраживање дела још једног мајстора овог времена.

НАПОМЕНЕ

1. Вук Стеф. Караџић, Почетак описанија српски намастира, „Даница“, Беч, 1826, 24—25.
2. Оп. cit. 24.
3. Вук је забележио да је црква саграђена 1820. године. Међутим, из натписа на јужној фасади види се да је она зидана 1819.
4. Ј. Вујић, Путешествије по Србији, II, Београд, 1902, 149—150.
5. Ј. Мишковић, Опис рудничког округа, Гласник српског ученог друштва, XLI, Београд, 1875, 134—136.
6. Први натпис се односи на градњу цркве, а други је епитаф са надгробне плоче Обрена Мартиновића.
7. М. Ђ. Милићевић, Кнежевина Србија, Београд, 1876, 318—319.
8. Чињеница да је у цркви сахрањена Мина Вукомановић — Караџић, Вукова кћи, привлачила је многе песнике, новинаре и остале списатеље који су поводом тога о Савинцу често писали.
9. М. Коларић, Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године, Зборник Музеја првог српског устанка, I, Београд, 1959, 24 и Класицизам код Срба — грађевинарство, Београд, МСМЛXVI, 25, 26 и 131.
10. Уп. Археолошки споменици и налазишта у Србији, II — Централна Србија, Београд, 1956.
11. Класицизам код Срба — каталог црквеног сликарства и примене уметности, Београд, МСМЛXVII, 31 и 107.
12. Р. Станић, Савинац, Таковске новине, Г. Милановац, 23. III 1967.
13. Р. Станић, Савинац — задужбина Обреновића, Наша прошлост, 1—2, Краљево, 1967, 78—88.

14. Op. cit 85—88.
15. Р. Станић, Сликари Теодосије и његово дело на Савинцу, Градац, III—IV, Чачак, септембар — октобар 1969, 11.
16. Чишћење иконостаса и превентивне конзерваторске захвате изведено је октобра месеца 1972. Милан Ђокић, сликар — конзерватор Завода за заштиту споменика културе из Краљева.
17. Нарочито је упадљива људска глава насликана на десном рукаву. Оваква представа сусреће се на иконама овог доба. Карактеристичан је пример оваквог лика на једној икони Алексија Лазовића у Доњој испосници из 1819. године. Види: Р. Станић, Једно непознато дело Алексија Лазовића, Повеља, 9—10, Краљево, 1973. (у штампи).
18. Класицизам код Срба — каталог сликарства, Београд, MCMLXVII, 179.
19. Т. Ђорђевић, Из Србије кнеза Милоша — културне прилике од 1815 до 1839, Београд, 1922, 154.
20. М. Коларић, Топчидерска црква, њени градитељи, њени сликари, Зборник радова Народног музеја, I, Београд, 1958, 339.
21. Финансије и установе обновљене Србије, I, II и III, Београд, 1898. и 1899.
- 21а. М. Коларић, Op. cit. 339.
22. М. Kol(arić), Janja Moler, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, Zagreb, MCMLXIV, 62.
23. М. Коларић, Op. cit. 68.
24. М. Коларић, Топчидерска црква . . . , 339.
25. Архив Србије, Кнежев конак 1836, бр. 77.
26. П. Васић, Живко Павловић молер пожаревачки и његово доба, Пожаревац, 1968, 11—12.
27. Класицизам код Срба — каталог сликарства, Београд, MCMLXVII, 179—180.
28. Op. cit. 180.
29. Б. Вујовић, Црквени споменици на подручју града Београда, Београд, 1973, 228.
30. Б. Вујовић, Op. cit. 236.
31. Б. Вујовић, Op. cit. 288 и 309.
32. Његових икона и иконостаса у Србији има знатно више у односу на оно што је у литератури евидентирано и регистровано.
33. Уп. Прилог проучавању српског сликарства с краја XVIII и почетка XIX века, Зборник заштите споменика културе, I, Београд, 1951, 108—114; Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, стр. 608 и Топчидерска црква . . . , 339.
34. Топчидерска црква . . . , 339.
35. П. Васић, Живко Павловић молер пожаревачки . . . 8.
36. Op. cit. 8.
37. Црквена уметност код Срба у XVIII и XIX веку, Српска православна црква 1219—1969, Београд, 1969, 349.
38. Црквени споменици на подручју града Београда, Београд 1973.
39. Сликари топчидерске и вазнесењске цркве у Београду, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1862—1867, Београд, 1970, 683.
40. Уп. Р. Станић, Савинац — задужбина Обреновића, . . 85—86.
41. Уп. Б. Вујовић, Op. cit. 239.
42. Пре чишћења нису се могле уочити разлике. То је навело истраживаче да цео иконостас са престоним иконама ван његове целине посма-

трају као јединствено дело и као остварење једног аутора. Уп. Класицизам код Срба, — каталог црквеног сликарства и примењене уметности, Београд, МСМЛXVII, 31, Р. Станић, Савинац — задужбина Обреновића . . . , 85, и Сликари Теодосије и његово дело на Савинцу . . . 11.

43. Настанак иконостаса у Савинцу, односно појава двају уметника, може се објаснити на следећи начин: Као што је познато, градња цркве је завршена 1819. године. Да би храм могао да служи, биле су неопходне престоње иконе. Њих је даривао кнез Милош 1822, ангажујући за њихову израду Јању Молера. После пет година — 1827. Милош је ангажовао другог, по имену непознатог, мајстора који је на иконостасу радио све остале иконе. Јањине престоње иконе уклопљене су у првобитну архитектуру иконостаса, а остале две, дело овог непознатог иконописца, остале су ван иконостасне целине.

ICONOSTASE DE L'ÉGLISE DE SAVINAC

L'église de Saint Sava à Savinac près de Gornji Milanovac est l'une des premières fondations du Prince Miloš Obrenović — grand donateur serbe. Elle fut construite en 1819 — date d'ailleurs inscrite sur la façade sud. Par ses valeurs architecturales, elle est l'une des créations les plus intéressantes de cette époque. Dans le temple, sont enterrés un grand nombre de membres de la dynastie des Obrenović et leurs proches parents. C'est par une inscription sur une plaque de marbre que l'on peut reconnaître le tombeau de la fille de Vuk KARADZIC, Mina KARADZIC — VUKOMANOVIC, peintre serbe fort apprécié à son époque.

Ce qui ajoute à la valeur culturelle et historique de ce temple, c'est son iconostase. Il compose un ensemble sculpture-peinture fort intéressant. Les portes impériales et le crucifix se détachent par la beauté de leurs ornements de bois sculpté. L'iconostase se compose de quatre icônes centrales: la Vierge et le Christ, Jésus Christ, Saint — Nicolas et Saint — Jean le Précurseur. L'Archange Michel et Saint-Stefan sont représentés sur les portes nord et sud, et, sur les portes impériales les scènes de l'Annonciation, le buste des douze apôtres et Jésus-Christ, le crucifix et la figure de Marie-Madeleine et de la Vierge ainsi que celles de Saint-Jean Baptiste et de Longin. Les icônes centrales de Saint-Nicolas et de Saint-Jean ne font pas partie de cet ensemble.

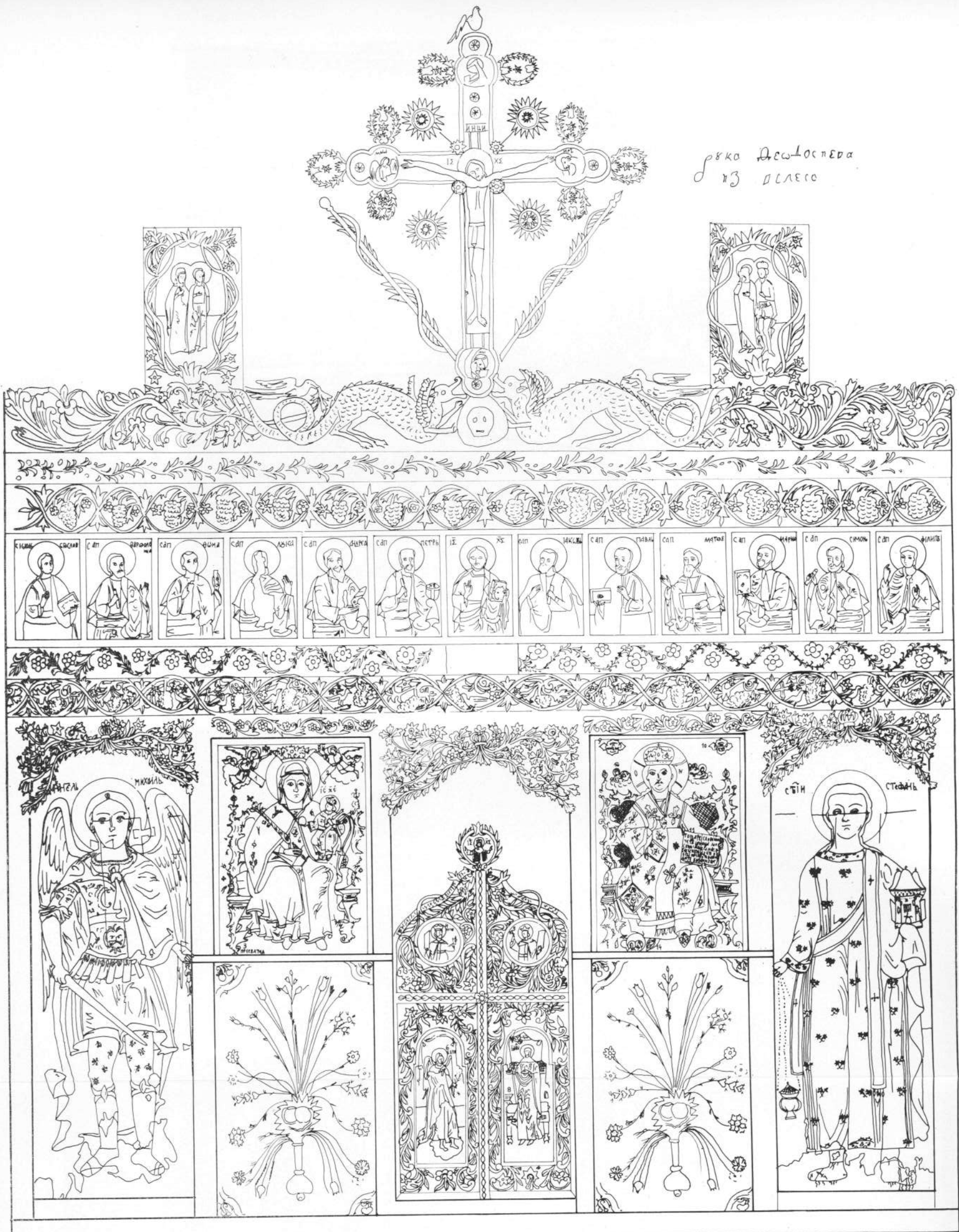
C'est le célèbre Maître d'icônes, Janja MOLER qui a réalisé les icônes centrales de la Sainte Vierge avec le Christ et Jésus Christ, toutes les autres icônes l'ayant été par un maître inconnu. Janja MOLER a peint ces icônes en 1822. D'après les inscriptions portées sur ces dernières on constate que c'est le Prince Miloš Obrenović qui les a offertes. Les autres icônes ont été peintes en 1827, et le donateur était également le Prince Miloš.

On peut affirmer sans risque d'erreur que les icônes centrales de Savinac sont les plus réussies de toute l'oeuvre de Janja MOLER — peintre surchargé de travail durant le règne de Miloš Obrenović, mais au talent tout à fait moyen.

Les autres icônes sont l'oeuvre d'un Maître, qui, par ses conceptions picturales conservatrices est très proche de Janja MOLER (dont le véritable nom était Jovan STERGEVIC). Les différences existant entre ce Maître d'icônes et Janja MOLER sont cependant très visibles. Le coloris plus clair, une conception spécifique de l'incarnat, un certain dynamisme sont les particularités de ce peintre, étrangères à celles de Jovan Stergević.

L'iconostase de Savinac, oeuvre de ces deux maîtres, contribue à une connaissance plus approfondie de notre héritage pictural des premières décennies du XIXe siècle, époque où virent jour les mouvements capitaux et décisifs pour le développement futur des activités artistiques à l'intérieur de la Serbie.

Radomir STANIĆ

Црква Духа Светага
из Дрлеса

- 1 Црква Светог Духа
- 2 Црква Светог Духа
- 3 Пресвета Богородице/Марија/Богородица/Кнез/Српско/Младост/Београд
- 4 Свети Василије
- 5 Свети Василије
- 6 Свети Василије
- 7 Свети Василије
- 8 Свети Василије
- 9 ИС ОТЕЦ ДУХ
- 10 АРХАНГЕЛ
- 11 ХОШТАЈА ХОШ
- 12 ХОШТАЈА ХОШ
- 13 ВАНА ЦРКВЕ
- 14 ПОМАНИ ГОСПО
ДИ РАДО ТВОЈО КНА
ЗА СЕРБСКОГ МЛАДОШ ОДРЕ
МОУ ИЛИ СУПР ЧАД И ВРАТНО ЕТО

ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ КРАЈЕВО			
ИНВЕСТИТОР	ИНВЕСТИЦИЈА	ПРОЈЕКАТ	ДАТУМ ПОСЛА
ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ КРАЈЕВО	КОНВЕРЗИЈА	ПРОЈЕКАТ	
ОБЈЕКТ И МЕСТО	СНИМИО	АРХ.	
ЦРКВА СВ. СВЕ СВЕНИЦЕ	НИКОЛА БУЧИЋ	1972	
ЦРТЕЖ	РАВ	ЦРТАО	
ИКОНОСТАС ИЗ 1827	1.10	НИКОЛА БУЧИЋ	1973

Сл. 1. Иконостас у Савинцу (цртеж Милана Ђокића, акад. сликара)

Сл. 2. Иконостас цркве у Савинцу (1822—1827.)

Сл. 3. Јања Молер, икона „Богородица са Христом“ (1822.)

Сл. 4. Јања Молер, икона „Богородица са Христом“ (деталј)

Сл. 5. Јања Молер, икона „Исус Христос“ (1922.)

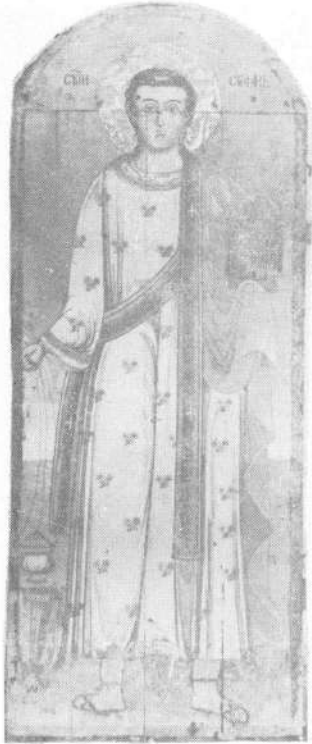
Сл. 6. Непознати мајстор, Царске двери (1827.)

Сл. 7. Непознати мајстор, Царске двери (деталј Богородице из Благовести)

Сл. 8. Непознати мајстор, Царске двери (деталј анђела из Благовести)

Сл. 9. Непознати мајстор, јужне
двери (1827.)

Сл. 10. Непознати мајстор,
северне двери (1827.)

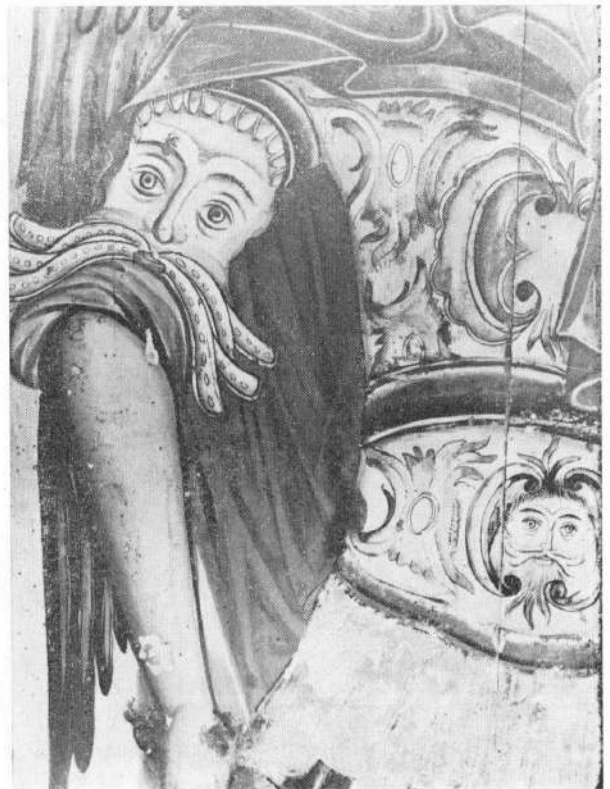
Сл. 11. Непознати мајстор, престопа
икона „св. Никола“ (деталј)

Сл. 12. Непознати мајстор, престопа ико-
на „св. Јован Претеча“ (1827.)

Сл. 13. Непознати мајстор, престопа ико-
на „св. Јован Претеча“ (деталј)

Сл. 14. Непознати мајстор, св. арханђео
Михаило (деталј), 1827.

Сл. 15. Непознати мајстор, св. Вартоломеј (1827.)

Сл. 16. Непознати мајстор, Исусе Христос (1927.)

Сл. 17. Непознати мајстор, св. Матеј (1827.)

Сл. 18. Непознати мајстор, св. Павле (1827.)

Сл. 19. Непознати мајстор, св. Симон (1827.)

Сл. 20. Непознати мајстор, Марија Магдалена и Богородица (1827.)

ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ

МОНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ

ПОРЕКЛО И ОПИС

Кад се пође од Чачка путем који води кроз Овчарско-кабларску клисуру, први манастир на који ћемо наићи од девет, због којих је ова клисура прозвана српском Светом гором, јесте Ваведење. Оно се налази под самим путем на улазу у Овчарско-кабларску клисуру с десне стране Западне Мораве. Црква је подигнута на једној заравни испод косе која се са Овчара стрмо спушта ка Морави, а удаљена је педесетак метара од те реке и око стотину метара од ушћа планинског потока Трчиноге, који пролази скоро поред самог манастира са његове источне стране. Усамљен, испод шумовитог Овчара, који се стрмо уздиже са јужне стране, манастир је у своје време уживао потпуни мир, што је био циљ његовог оснивача.

Порекло овог, као и осталих манастира у Овчарско-кабларској клисури, обавијено је тамом. Кроз ту таму светлуца легенда својом слабом и несигурном светлошћу.

По легенди коју је забележио Вук Ст. Караџић, „овај манастир је градио свети Саво и његов отац Симеун“ . . . „Још се приповједа —

наставља даље Вук — да је некакав њиов слуга, или пристав, од сваки кола, која су овдје од некуд иза Чачка (!) вукла камење, устављао по један камен у пољу, ђе је сад Чачак, те од оног камења онђе зидао цркву; па кад су га упитали: Шта то радиш, а он одговорио: „Ето чачкам нешто“. И од тога остао Чачак“.¹

Ако се из ове легенде може извући зрнце истине или какав год стваран закључак, он би се могао односити само на неку везу између старог манастира Граца (данашња Чачанска црква), задужбине кнеза Страцимира, брата Немањиног, и овог храма. Само, питање је каква би и у чему би могла бити та веза. Још Вук је поменуто легенду пропратио једном примедбом, у којој је изражена сумња да је зидање старог манастира Граца у Чачку зависило од зидања манастира Ваведења. „Та чачанска црква, која је већ неколико пута турчена и крштена, стоји и сад (турска цамија), и много је већа и лепша од ове намастирске“ — каже Вук. Не само већи и лепши, манастир Градац је и много значајнији. Он је Жичким закоником, који је издао краљ Стеван Првовенчани, проглашен једним од четири „краљевска манастира“. А то су манастири који су имали пуну аутономију и који су били независни од епископа. Они су, као што се види, уживали највећи углед. Међу њима видимо три задужбине Стевана Немање (Студеница, Ђурђеви стубови и Хиландар) и једну задужбину његовог брата Страцимира (Градац).² Према томе, ако је постојала нека веза између ова два манастира, онда би била много вероватнија претпоставка да је Ваведење било метох манастира Граца. Али, за ту претпоставку немамо никакав доказни материјал.

На питање ко је подигао овај манастир, за сада је немогуће одговорити, јер о томе не постоје никакви писани подаци. Легенда, коју је забележио Вук, приписује га светом Сави и његовом оцу Симеуну, односно Немањи. Вероватно држећи се ове легенде, Јоаким Вујић је категорички тврдио: „Осниватељ овог манастира био је свјати Симеон, краљ српски, и његов син Сава“.³ При том он не казује откуда је узео овај податак. Међутим, Милан Милићевић је, с правом, сумњао у тачност тог податка.⁴ Из историје знамо да су Сава и Немања живели заједно у Рашкој до отприлике 1192. године, када је Сава, односно Растко, одбегао у Свету гору. У то време Растко је био још сувише млад да би са својим оцем Немањом могао учествовати у таквом једном послу као што је подизање манастира. Да су Растко и Немања заједно зидали какав манастир у Рашкој, односно тадашњој Србији, свакако би то било поменуто у њиховим биографијама или у родословима, као што је то учињено са другим манастирима које су подигли

Немањићи. Осим тога, несумњиво би то било много већа и архитектонски богатија грађевина. Истина, Вук, у поменутом чланку, истиче да грађевина има „доље око цркве појас (по чему њекоји распознају царске задужбине)“. То исто за Вуком понавља Милан Милићевић: „Црква има . . . око себе појас, што неки држе да је знак царских задужбина“.⁵ Ако то заиста треба да представља знак за „царске“ задужбине, што нимало није сигурно, онда би овај манастир могло подићи неко мање значајно лице из породице Немањића, можда неки од Страцимирових потомака. А могао би то бити знак и за метох царске задужбине, ако останемо при претпоставци да је Ваведње метох „краљевског манастира“ Граца. Разуме се, ми се крећемо у области претпоставки и не инсистирамо ни на једном од поменутих решења.

Немамо ни сасвим сигурних података из кога времена потиче овај манастир. Ако изузмемо Панту Срећковића, који је, на основу једног погрешно схваћеног натписа, тврдио да Ваведње потиче из 1452. године,⁶ сви који су писали о овом манастиру били су мишљења да он потиче из XIII века. М. Валтровић тврди категорички да је црква „грађена . . . у XIII веку“⁷ не пружајући никакву аргументацију за то своје тврђење. Али, већ Д. С. Милутиновић у једном напису о манастиру Петковици, на основу неких архитектонских детаља, закључује да манастир Ваведње потиче из XIII века. Тако он, на једном месту, каже да Ваведње има облик кубета који је сличан црквама из XIII века (Ариље, Градац и др.).⁸ Даље, говорећи о манастиру Петковици, он истиче да „олтарска апсида није изведена до висине брода, него је нижа“, па додаје: „Овакве ниске апсиде налазимо редовно по нашим црквама од XII — XIII века (Студеница, Придворица, Ариље, Градац, Троица, Ваведње и др.)“.⁹ Утврђивање старости једног манастира помоћу архитектонских особина може изгледати врло убедљиво. Али, треба имати на уму да су ту могућна угледања. Стога је Владимир Р. Петковић, имајући у виду све што је у прошлости речено о старини манастира Ваведња, могао, очигледно са извесном опрезношћу, да каже само: „Мисли се да је из XIII века“.¹⁰

Ваведње је мала једнобродна црква са основом у облику правоугаоника и олтарском апсидом. Првобитна грађевина, без предњег дела дозиданог 1930. године, дугачка је (са олтаром) само 12,70 м, а широка 4,20 м. Са дозиданим делом дужина износи 17,90. Архитектоника је прилично проста, као што примећују Вук и Каниц. Владимир Р. Петковић налази да је црква „својом основом слична . . . цркви св. Луке у Котору“.¹¹ Од старих архитектонских елемената сачуван је само на олтарској апсиди један дводелни прозор од камена, са скром-

ним декоративним елементима. Некада су постојала још два таква прозора — један са јужне, а други са северне стране — али су они приликом преправке 1928 — 1930, када је дозидан део са звоником, уништени, а на њихово место постављени су нови „модерни“ прозори.

Некада је црква, као што смо видели, имала једно мало кубе, које помињу Вук, Јоаким Вујић, Каниц, М. Валтровић и Д. С. Милутиновић. Валтровић је дао цртеж манастира са кубетом (изгледа да тај цртеж није сасвим успео, види слику број 1). Опис тог кубета дао је укратко Валтровић: „Кубе је то стајало на четири уз зид приљубљена ступца, који су се спајали луковима и матицама, изнад којих је ишао хоризонталан појас те је делио делове што носе од оних који се носе“.¹² Сличан опис даје Д. С. Милутиновић. Истина, он описује кубе манастира Петковице, али налази да је оно слично кубету Ваведена. А то кубе „са његовим цилиндарским тамбуром“ стајало је на „квадратно изиданом подножју“. Оно се „диже на четири зидна ступца који су на горњем крају међусобно луковима полукружним спојени“. „У угловима оног квадрата, што је састављен од она четири лука, који се о зидне ступце опирају, — озидане су сводне матице (пандантиви), што посредују постепено прелаз из квадратног у кружни основ на коме се тек подиже цилиндрасти тамбур (узвисак кубета) о који се сам сферни свод ослања“.¹³ Кубе се срушило 1870. године и више није рестаурирано.

Јоаким Вујић оставио нам је податак да је црква изнутра „сва измолована“.¹⁴ На жалост, нити он, нити ко други, није се сетио да каже ма шта поближе о фрескама: ни из кога је времена живопис, нити ко га је радио (ако је постојао какав запис о томе, као, на пример, у манастиру Благовештењу и Никољу). Фреске су упропашћене, тако да се до данас ниједна није сачувала.

Око манастира постојале су ћелије, о којима говори Ј. Вујић, али о њиховом изгледу не можемо ништа да кажемо, пошто су често паљене и рушене. Интересантан је један податак који је оставио Вук. Он је 1820. године у близини манастира, „на самој обали Мораве“, затекао остатке неких зидина. Од сељака је добио обавештење да су то остаци старог моста. Вук је у то посумњао, јер са друге стране реке није било ништа слично, па је сматрао да су то остаци од ћелија, само га је чудило што су подалеко од цркве.¹⁵ Ф. Каниц, који је као стручњак имао много више искуства, сматрао је да је то „развалина једног средњовековног замка (Schloss)“, а који је подигнут „са великом вероватноћом на зидовима римског кастела“.¹⁶ Свакако, то утврђење имало је задатак да штити улаз у Овчарско-кабларску клисуру. Али, овде

би се поставило питање да ли постоји нека веза између овог замка и манастира и у чему би била та веза. Одговор на ово питање за сада је немогуће дати, ако нећемо да упаднемо у претпоставке. Не знамо тачно ни где је била та грђевина о којој говоре Вук и Каниц. Данас не постоје никакви остаци од ње. Камен су разнели сељаци из околине ради изградње разних грађевина, уколико није употребљен за зидање парохијске куће. Ипак, највероватније би било претпоставити да је утврђење било постављено негде ближе ушћу потока Трчиноге у Мораву.

ПЕРИОД РОБОВАЊА ПОД ТУРЦИМА

Из доба робовања под Турцима немамо много података о судбини овог манастира. „Краљевски манастир“ Градац био је претворен у џамију. Манастир Ваведeње је, по свему судећи, у то време преузео функцију Страцимирове задужбине. Његова парохија допирала је до самог Чачка. Несумњиво највећи део те парохије припадао је некада манастиру Грацу (Бељина, Придворица, Парменац, а можда и Риђагепа и Паковраће). Отуда је, можда, и постала легенда коју је забележио Вук. Народ и калуђери нису могли да се помире са фактом да је Градац, који је постао турска џамија и за хришћане није више представљао никакву вредност, значајнији од манастира Ваведeња, који живи, служи и зрачи вером и надом у ослобођење. Кад је већ зла коб обрнула ред вредности, онда га је требало обрнути и у свести и приказати да је зидање манастира Граца зависило од зидања Ваведeња, приписати га неком слузи (приставу), док су Ваведeње зидали нико мањи него оснивач прве српске државе, Немања, и његов син, први српски архиепископ, св. Сава.

Али, и овај храм је поделио судбину многих српских цркава и манастира. Пошто се налази на самом путу који води из Чачка, свакако је био изложен пустошењу, пљачкању и рушењу од стране Турака. Биће углавном тачно оно што тврди Јоаким Вујић, наиме да је црква „многострано била од Турака попаљена, поробљена и касније до оснивања попаљена и порушена“.¹⁷ Не знам откуда је Јоаким Вујић добио ове податке: да ли их је узео из причања калуђера или народа, или је то његов произвољан закључак изведен на основу једног записа на Минеју за месец јули, који се чува у манастиру. Тај запис гласи:

„1797 мѣхѣта зовершисѣ манастирѣ Воведенне близѣ Жодѣне рieke под Овчаром и Кавларомѣ планномѣ и запостѣла била сто година и Божнимѣ повелениемъ совершисѣ мѣца Юна тѣждомѣ попа Милиѣа Екѣјевиѣа и монашескимъ чинѣмъ приими Юлиа има вистѣ ему млетне“.

Овај запис нам омогућује да одредимо време када је манастир опустео. Ако од године 1797. одуземо 100 година, добијамо годину 1697. По свој прилици број од 100 година је заокружљен и не мора никако бити сасвим тачан. Диференција од 10 година више или мање била би сасвим могућа. Оно што одмах пада у очи, то је да су то године бурних догађаја после друге опсаде Беча (1683—1699). Сетимо се да су Аустријанци, уз помоћ српских устаника, гонећи Турке допрли до Качаника 1689. године. На страну Аустрије стао је отворено и пећки патријарх Арсеније III Чарнојевић, који је једним прогласом позвао Србе у борбу против Турака. Али, када су Аустријанци били потиснути, патријарх Арсеније III Чарнојевић, да би избегао освету, морао се са око 100.000 душа селити на север преко Саве и Дунава (1690. године). Тада су Турци свој бес искалили нарочито на црквама и манастирима, чији су представници стали на страну њиних непријатеља. У том времену страдао је и опустео и манастир Ваведење, као што се види из наведеног записа. Да ли су се калуђери повукли са патријархом Чарнојевићом, или су се разбегли, или су можда били побијени, на то питање се не може дати никакав поуздан одговор.

Обнова манастира извршена је 1797. године, како каже запис. То је доба после свиштовског мира (1791), када су Турци, под притиском Русије и Аустрије, постали знатно толерантнији према хришћанима у својој земљи, па су допустили и обнову многих порушених цркава и манастира. Из наведеног записа дознајемо да је за обнову Ваведења највише заслужан поп Милић Вујовић. Вук каже да је поп Милић родом из Трнавe. За Вуком тај податак понавља и Каниц.

Из цитираног записа се не види какве и колике оправке су биле потребне да би се црква оспособила за рад, нити је у њему указано у којој мери је била раније оштећена. Вероватно тада је додато, како каже Јоаким Вујић, „пред припратом женском . . . једно прилично велико, од дасака начињено предверије, које је приљубљено к женској припрати.“¹⁸ По мишљењу Вујићеву, ово „предворије“ је начињено зато што је црква била мала и није могла да прими већи број верника. Оно је вероватно било слично „предверију“ у манастиру Благовеш-

тењу. Приликом реконструкције Ваведења 1928—1930. ово „предвезије“ уклоњено је и на његово место дозидан нови део са звоником.

ПЕРИОД ОД 1815. ДО 1933. ГОДИНЕ

Са много више сигурности и на основу много више података може се говорити о историји овог храма у слободној Србији и Југославији.

На основу онога што нам је рекао Вук у наведеном напису, могла би се закључити да је манастир после обнове 1797. године непрекидно служио. То можемо закључити и посредним путем, на основу дарова које је добијао од верника. Један запис на путиру, који се и данас чува у манастиру, говори да га је приложио „Рава Божи Драгстни ѿ села Дучеловића 1800“. Запис на Минеју за јули говори да је ту књигу приложио Милосав Николић „од села Винче“ (ваљда Виче — ДП) 1803. године. Ови подаци говоре не само да је манастир у то време служио, већ и да је био познат и цењен и у удаљенијим крајевима, који нису спадали у његову парохију.

Године 1820, према Вуку, у манастиру су постојала три калуђера, али он је код цркве нашао само једног ђака, пошто су калуђери били отишли у парохију ради обављања послова. Ваљда због тога, Вук није могао да прибави много података. Он се нарочито интересовао за рукописне књиге ради којих је највише и дошао да обиђе овчарско-кабларске манастире. Од затченог ђака Вук је добио обавештење да у Ваведењу нема рукописних књига, а да је раније постојао „један триод, писат под Рудничком планином, па га дуовник продао некоме“.¹⁹ Негде у овом добу био је неко време у манастиру игуман неки Софроније, о коме говори запис на Минеју за јули.

Јоаким Вујић, који је посетио Ваведење 26. септембра (по старом) 1826. године, затекао је сасвим другу ситуацију. „Манастир јест потпао под мирског свјаштеника именом Василија Симеоновича“ — вели он.²⁰ Није нам јасно како и зашто је за свега шест година, колико је протекло од Вукове посете, дошло до те промене. Вујић чак и не зна, или не налази за потребно да то каже, да су овде пре само шест година живела три калуђера, него предавање манастира мирском свештенику тумачи тиме што су Турци ћелије „до основанија“ порушили, па није било услова за живот калуђера. Али, рушење ћелија „до основанија“ могло се догодити најкасније 1813—1815. године, дакле пре

Вуковог доласка у овај манастир. Вујић је овде непоуздан. Шта је било са ћелијама у којима су 1820. године становала три калуђера? Да ли нису погореле, па је и то Вујић приписао Турцима? То питање остаје отворено.

Из једног записа на Минеју за месец мај, који се чува у Ваведењу, видимо да је 1829. године „исту ову књигу продао Никифор попу Василију за 55 гроша“, што значи да је у то време још служио у манастиру као мирски свештеник поминути Василије. Али, из књиге рођених ваведењске парохије видимо да у мају 1837. у Ваведењу живе два калуђера.²¹ То су јеромонах Матеја Поповић и јеромонах Гедеон Ивановић.

Од марта 1837. до маја 1872. године у манастиру служе стално калуђери (са изузетком марта и априла 1846. године, затим времена од октобра 1849. до јула 1850, када су ваведењску парохију опслуживали свештеници; а у 1868. и 1869. години налазимо, поред калуђера, једног мирског свештеника који врши дужност „настојатеља“). Пада у очи да су се калуђери у овом времену брзо смењивали. Њихово кретање можемо да пратимо према Протоколу рођених који се налази у архиви Скупштине општине у Чачку. Поменућемо неке од њих, који су оставили неки спомен у манастиру или у народу.

Од калуђера највише се задржао у Ваведењу јеромонах Мојсеј Стефановић, који је, са прекидима од јануара 1845. до 1857. и од новембра 1863. до јуна 1864. године, служио у овом манастиру од јула 1841. до марта 1868. године. Изгледа да је 1866. године ишао на хаџилук у Јерусалим, јер крајем те године он се почиње потписивати као хаџија. У народу овога краја оставио је лепе успомене као добар, побожан и смирен монах, чију су наивност сељаци често искоришћавали. Једно време био је старешина манастира, па је купио једну ливаду у Паковраћком пољу, која се по њему звала „Аџијина ливада“ (данас „Аџијина њива“ или „Аџијевина“).

Јеромонах Макарије Александрић провео је у Ваведењу од новембра 1847. до јануара 1851. године. За његово име везана је „Макаријева чесма“, коју је он озидао у селу Риђагама, а која је уклоњена приликом проширења и асфалтирања пута Чачак — Пожега (1961—1963).

Пуних пет година (од јуна 1852. до друге половине 1857) служио је у Ваведењу Исакије Стефановић, који је био и „настојатељ“ манастира. О њему говори један запис на крњој корици Јеванђеља Тројана Гундулића и Радише Митровића, које је штампано у Београду

1552. године. У том запису се каже како је он то Јеванђеље обновио (ваљда повезао и укоричио). Тај запис гласи:

„Сіе сватое Євангеліе єже єсть четворовагѣѣстіе обновиѣ Изъ синоренный Равъ Исакіе Стефановиѣ Іеромонах и Настоятель лиѣа воедениа за скон вѣчныи споменъ. 15. февруарий 1854 год. Своеручно Настоятель лиѣа воедениа Исакіе“

Напоменућемо овде да од овог старог Јеванђеља, иначе најстарије књиге која је штампана у Београду, недостаје последња страна поговора. Када је и како ово јеванђеље дошло у овај манастир, није нам познато.

*

За време јеромонаха Рувима Николајевића и Константина Гавриловића Манастирска комисија, која је била одређена од Министарства просвете, извршила је у априлу 1847. године разграничење манастирског имања и, на основу њеног извештаја, манастир је добио тапију, коју и данас чува у својој архиви. Поменути тапија гласи:^{21a} „Александар Карађорђевић, књаз србски на основу закљученија Манастирске комисије, која 21. априла 1847. године у метоху Ваведенију са саизоленијем братства и касателни сељана учињено, који се акт у архиви Попечитељства просвештенија храни, опредељавам са согласијем Совјета земаљског следујући синор добра метоха воваденија:

Од Унке код стјене Пресјелице код воде Сигавца, па с Унке на Унку уз Јаругу до Унке око бреста, млечике, па око букве, раста и крушке, до у Бару, на грушницу, одавде у бели поток и низ овај у саставке, одакле путем на Маринковића виноград, па на Липу и Унку на другом ћошку реченог винограда, одавде околу упарлога манастирског к умци код гробља и венцем испод винограда Јована Томића у граб и дугачку урвину и страном испод воћњака Радисава Дивљака, те у леску на обали друма код Мораве и уз ову до пресјелице

Иза овога синора има Метох воведеније и јоште слиједујући земаља: у брду паковраћском један воћњак од 125 дрвета шљива; један виноград од 10 мотика и један простор празан од две мотике; и једну ливаду у пољу паковраћском од 18 коса. Границе ови земаља назначене су у поменутом закљученију Манастирске комисије. Са свима

својим добрима има право метох воведеније располагати и уживати ји онако као што је у често — поменутом закљученију изложено, у чему га нико узнемиравати не може.

С Н^о 1999 од 1847 год.

26 ноемврија 849

у Београду

АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ

КЊАЗ СРЕСКИ“

Као што видимо из горње тапије, Ваведење је 1847. године, а свакако и раније, било метох, али нам није познато чији. Стари манастир Градац претворен је у мирску цркву и као такав није имао метохе. Највероватније би изгледало да је овај манастир био метох манастира Сретења, који је у то време, од када га је обновио Нићифор Максимовић, био један од најугледнијих овчарско-кабларских манастира. Његов углед је нарочито порастао када је Нићифор Максимовић постао владика ужички са седиштем у Чачку (1831—1853). Што се тиче имања, рекло би се, према једном попису из 1946. године, да је износило око 60 ха.

Године 1870. манастир је доживео праву катастрофу. Те године срушило се кубе, које више није обновљено. Том приликом упропашћене су многе фреске, а преостали део живописа био је изложен киши и снегу. Када су, 1872. године, предузети радови на оправци цркве, тај посао је поверен нестручњацима. Место кубета начињен је само свод. Тако је овај храм изгубио један значајан архитектонски елемент. Још много тежи губитак претрпео је манастир што се том приликом није водило рачуна о живопису, већ је потпуно упропашћен и скинут да би се зидови прекрили новим малтером и окречили. Оправка манастира је завршена 1875. године. Том приликом приређена је и свечаност у вези са освећењем.²²

Још један тежак удар претрпео је манастир у овом времену. Негде између 1875. и 1880. године избио је пожар, који је прогутао двоспратне конаке око цркве.

*

Једна значајна промена извршена је у мају 1872. године, када је манастир Ваведење постао мирска црква, а парохија предата цркви у Чачку. Отада она се води као III чачанска парохија коју опслужују

свештеници. Истина, било је два покушаја да се Ваведењу врати статус манастира. Тако, од августа 1884. до марта 1885. године била су у манастиру два калуђера, (јеромонаси Павле и Мелентије). А од јула 1927. до јула 1928. године живео је у Ваведењу опет један калуђер (Јосиф Ђирић).

И свештеници су се врло често мењали. Највише се задржао Велимир Белопавловић: од септембра 1889. до краја 1924. године. За време његовог службовања приступило се 1908. године подизању парохијског дома.²³ Новац је добијен продајом 4.500 граничевих стабала из манастирске шуме.^{23а}

По одлуци надлежних власти, приступљено је опет једном реновирању цркве, трећем по реду. Радови око реконструкције почели су 1928. године. Том приликом уклоњена је припрата од дасака („предверије“, како је назива Јоаким Вујић), а на њено место дозидан предњи део са звоником. Срушен је западни зид са последњом преосталом фреском.^{23б} По причању свештеника Стевана Мијушковића, а и по забелешци Синише Пауновића,²⁴ зид је, у својој ревности да се што пре изврше започети радови, срушио ноћу председник црквене општине Станимир Богдановић, кад је дознао да је у Чачак стигло наређење од власти да се тај зид због фреске не руши. Потом се правдао да је зид срушен пре него што је добио наређење. Радови су завршени у септембру 1930. године, а 21. септембра извршено је освећење.²⁵ Облик који је црква тада добила задржао се до данас.

Још једна промена извршена је 1933. године. По одлуци црквених власти, те године је ваведењска парохија (са селима: Међувршјем, Паковраћем, Риђагама, Парменцом, Бељином и Придворицом) постала потпуно самостална, па се може сматрати да је тада и манастир Ваведење коначно претворен у мирску цркву.

*

И данас стоји под Овчаром као споменик нашег средњег века манастир Ваведење. Векови, који су прохујали, оставили су и на њему тешке трагове. Црква је изгубила кубе, које је представљало значајан архитектонски елемент. Скинута су и два дводелна прозора са јужне и северне стране. Уништене су потпуно фреске које су несумњиво представљале извесну уметничку вредност. И за време другог, као и за време првог светског рата, био је изложен пљачки и уништавању разних ствари од вредности. Године 1972. стари иконостас с

краја XVIII века замењен је новим у дуборезу. То је последња промена која је извршена на цркви.

То би укратко била прича о прошлости овог споменика.

НАПОМЕНЕ

- 1) Вук Ст. Караџић, „Даница“, Беч, 1826, стр. 34.
- 2) „Споменица Чачанске гимназије“, Чачак, 1938, стр. 15—16.
- 3) Јоаким Вујић, „Путештствије по Србији“, прва књига, СКЗ, Београд, 1901, стр. 202.
- 4) Милан Ђ. Милићевић, „Кнежевина Србија“, Београд, 1876, стр. 656.
- 5) Исто.
- 6) П. С. Срећковић, „Записник из овчарских и кабларских манастира“, Гласник СУД, књ. VIII старог реда, Београд, 1869, стр. 99. Натпис о коме је реч гласи:

„Сътвори же се и пописа се сѣи свети Божествени храмъ пресвѣтѣи владичици нашеѣ Богородици приснодѣви Мари воеденне въ храмъ во дни благочестиваго и христіолоубиваго и превисокаго и свѣтобороднаго господина све сръбскѣи земљи и поморио деспота Гюра и деспотици Брини и синов ихъ господина Гоургоура и Стефана и деспота Лазара и деспотици Елени въ лѣто 5ЦЗ (6960 = 1452)

Из напомене која следује видимо да је горњи натпис „преписао с оригинала и послао из Старе Србије М. Н. Ставрић“. Изгледа да Ставрић није казао одакле је преписао овај текст, па је Срећковић сматрао да се он односи на наш манастир Ваведење. Међутим, последње делове наведеног натписа објавио је И. Ст. Јацтребов у делу „Стара Србија“ (Споменик СКА, Бгд, 1904, стр. 64) са напоменом да се исти налази над вратима разорене цркве посвећене Ваведењу у селу Пећанима, које лежи северно од Призрена око „3 1/2 часа хода“. Исти натпис објавио је у целости Љ. Стојановић („Стари српски записи и натписи“ I, бр. 299, стр. 93) са напоменом: „Натпис над вратима порушене цркве у Пећанима“. Тиме је коначно утврђена Срећковићева заблуда, па је то питање скинуто са дневног реда.

7) М. Валтровић, „Старе српске црквене грађевине“ („Српске илустроване новине“, Нови Сад, 1881, бр. 2, стр. 23).

8) Д. С. Милутиновић, „О старини манастира Петковице“ (Старинар за 1885. год., бр. 3, стр. 83).

9) Исто, стр. 82.

10) Влад. Р. Петковић, „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа“, Београд, 1950, стр. 51.

11) Исто.

12) М. Валтровић, наведено дело, стр. 26.

13) Д. С. Милутиновић, наведено дело, стр. 83 и 88.

14) Јоаким Вујић, наведено дело, стр. 202.

15) Вук Ст. Караџић, наведено дело, стр. 35.

16) Felix Kanitz, »Das Königreich Serbien«, Leipzig, 1904, s. 530.

17) Јоаким Вујић, наведено дело, стр. 202.

18) Исто.

19) В. Ст. Караџић, наведено дело, стр. 35.

20) Јоаким Вујић, наведено дело, стр. 202.

21) Сви даље наведени подаци о персоналном кретању узети су,

МАНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ

ако није друкчије наведено, из књига рођених ваведењске парохије, и то: из Књиге рођених 1837—1870, која се налази код матичара Скупштине општине у Чачку, и Књига рођених од 1870. до 1948. која се налази у Месној канцеларији у Парменцу.

21а. Транскрипција је извршена новим правописом.

22. То се види из једне позивнице упућене Фердинанду Крену 6. јуна 1875. године, која је сачувана у архиви Скупштине општине у Чачку. Ту позивницу су потписали: председник Црквеног одбора Глишо Благојевић, члан Филип Ђосић и благајник Петар Шутић, сви из Паковраћа.

23. Симиша Пауновић, „Манастир Ваведење“ („Чачански глас“, 1957, бр. 1, стр. 10).

23а. Те године манастир је поклонио из своје шуме сву кровну конструкцију за подизање нових школа у Јездини и Паковраћу.

23б. По казивању свештеника Стевана Мијушковића и Драга Ђосића, земљорадника из Паковраћа, та фреска је представљала „Страшни суд“ (слично у манастиру Благовештењу).

24. Исто.

25. „Преглед Епархије жичке“ бр. 9 за 1930. год., стр. 289. и бр. 10 за 1930. г., стр. 333.

LE MONASTERE DE VAVEDENJE

Si la gorge d'Ovčar et de Kablar a reçu la dénomination de Mont Athos serbe, c'est en raison des neuf monastères qui s'y trouvent et celui de Vavedenje est l'un d'eux.

L'origine de ce monastère est assez vague, mais l'on présume qu'il date du XIIIe siècle. Il fut construit tout près d'un château du Moyen Age, qui, d'après F. Kanica aurait été érigé sur les ruines d'un castel romain.

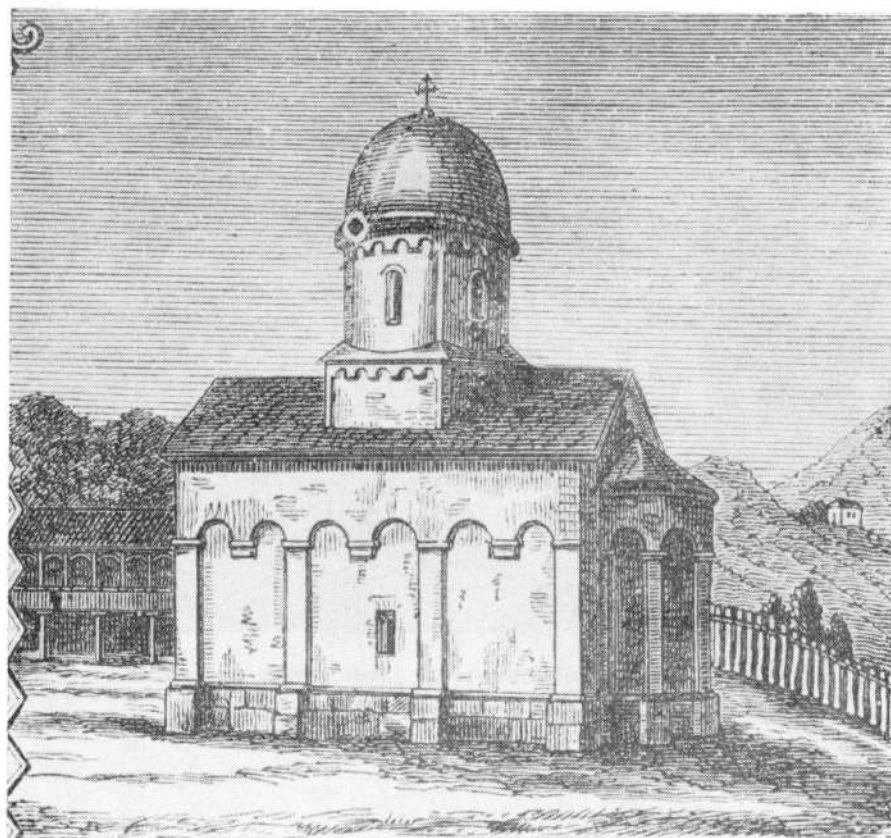
Il était autrefois surmonté d'une petite coupole qui s'est effondrée en 1879 et n'a jamais été reconstruite. Elle était très décorée à l'intérieur, mais les fresques ont, au moment de cet accident été très endommagées. La restauration du monastère (1872—1875) fut confiée à des ouvriers incompetents qui enlevèrent les dernières fresques pour replâtrer et repeindre les murs.

Des éléments architecturaux anciens existent encore, il nous faut souligner la double fenêtre en pierre de l'abside de l'autel décorée d'ornements modestes.

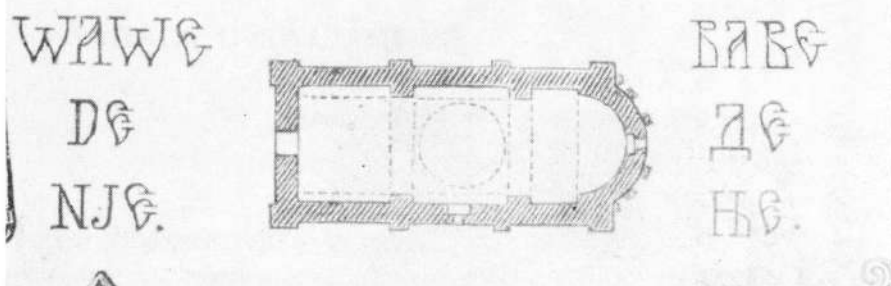
Au temps des Turcs, le monastère fut abandonné et ce n'est qu'un siècle plus tard, en 1797, qu'il fut de nouveau occupé.

Depuis 1872, il a été transformé en église du culte dirigée par un religieux.

Dragomir S. POPOVIĆ

Сл. 1. Манастир Ваведење (цртеж М. Валтровића, Српске илустроване новине, Нови Сад, 1881, бр. 2)

Сл. 2. Манастир Ваведење, југозападна страна

Сл. 3. Манастир Ваведење, југисточна страна

Сл. 4

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

ЗАПИСИ О ХАЈДУЦИМА

„Од Ариља пође кући преко Ступова
и онда од пушке ајдучке погибе.“¹

У западној Србији хајдучија је у турско доба била необично развијена. У 18. веку легенда помиње страшног Костреш-Харамбашу, који је хајдуковао по Златибору, посебно у Мокрој гори и Шаргану. И нека села у овој области основали су у 18. веку баш хајдуци. По Љубомиру Павловићу, Тометино Поље је засновао хајдук Тома Миланковић, родом из околине Сјенице, а Мршеље хајдук Јовко Мршеља, досељеник из златарског краја.²

У 19. веку ситуација се није много изменила. Хајдучија царује западном Србијом и готово никад не јењава од Карађорђа до последњег Обреновића. Хајдучке дружине непрестано крстаре од Мораве до Дрине, од Маљена до Јавора. Потврђују то писма, извештаји и телеграми хајдучких старешина, окружних начелника и среских капетана.

Године 1809. Карађорђе шаље у Драгачево и ужички крај бимбашу Конду са двадесет бећара да хајдуке Милоја Копаџића из

Расне и Максима Ергузовића из Шенгоља „побију или к предаји иј принуде“. Због хајдука Конда се месец и по дана врзмао са својом дружином „кое по Драгачеву кое по Ужичкој“.³

У доба кнеза Милоша Србија је „огрезла“ у хајдучији. Првих година своје владавине Кнез врло често добија „на дар“ хајдучке главе и „ушеса“ баш из западне Србије. Колико ли је много Кнез видео хајдучких глава или живих хајдука у свом конаку у Крагујевцу кад се већ 1827. године јада свом брату Јовану да се већ уморио од примања многих хајдука? Поводом неких хајдука из Рујна (некадашњи златиборски и ариљски срез) Кнез ће брату писати: „Ја сам се већ уморио примати предају њину а после опет гледати гди у ајдучину иду“.⁴ Да је, заиста, било много хајдука у првој деценији Милошеве владе, потврђује и податак да је 1822. године кнез пожешке нахије Васа Поповић, по заповести Кнежевој, поставио између Ивањице и Маглича драгачевског буљубашу Сима Радовића са десет пандура „на нужна места по друмовима“, јер су се појавили хајдуци који пљачкају кирицијске караване. Хајдучија је била у пуном јеку и тридесетих година, мада је кнез Милош успео да драконским казнама прилично смањи број хајдука. Гроф Боа ле Конт у писму грофу де Рињи (1834) пише да је Милош за годину дана погубио више од хиљаду хајдука! Па ипак, 1835. године Кнежев брат, Јован, пише Књажеско-србском Совету, поводом хајдука у пограничним областима према Турској, да „ајдуци у врученој ми команди народу нашем овог лета много зла у грабежу њиови добара и у палењу сена, а и у самим неким убиствима починили су“.⁵

За време уставобранитеља хајдучија нешто јењава, али никад не престаје. Ђумругџија са Василијине чесме, на Јавору, јавља 1845. године Попечитељству финансија да „догодило се у Србију, нашу страну да су се страшно показали ајдуци“ и отели преко хиљаду гроша од људи „на састанку у пазару“. Каса ђумрука на Јавору налазила се те и претходне године у опасности „од ајдучког нападенија“, те је предложено да се новац са ђумрука предаје у Ивањицу, среском начелнику „на сокраније“.⁶

У доба кнеза Михаила (1861) наилазимо на реченице писане руком министра унутрашњих дела: „Више лица у ајдуке одметнуло се“, „Али док шума озелени, велика је прилика да ће се лопови и ајдуци јошт већма умножити“, „А зликовци су се опет јошт већма осмелили, при чему им јатаци на руку иду, а властима препону полагају, кријући ајдуке“.⁷

У време краља Милана (1884) начелници округа чачанског и ужичког закључили су у Пожеги да дизање народа у јавне потере за хајдуцима нема никаквог успеха, да треба установити неколико потајних чета „које ће крстарити и тражити хајдуке“, да треба уценити хајдучке главе — и моле министра унутрашњих дела да им одобри „извесне трошкове око хватања ајдука и издржавања тајних чета“. Начелник чачански, између осталог, предлаже министру да се потајници и сејмени, који су убили хајдука Петра Сконцуловића, а ухватили Прока Матковића и Илију Караклају, награде „медаљама за војничке врлине“.⁸

Средином последње деценије 19. века, за време Александра Обреновића, у Драгачеву се, због хајдука, води читав мали рат. Из телеграма, послатих 1895. године у Београд, сазнаје се да су у Дљину два жандарма рањена, а у Дубљу два, са једним потајником, убијена. Такође је у Горњем Дубцу један жандарм погинуо. Хајдуци из Вучковице изазивају капетана драгачевског на отпор, а окружни начелник образује чету од сто жандарма и сто потајника. Следеће године је разрезан, и купљен, прирез за хватање и утамањивање хајдука!

Хајдуци западне Србије задавали су велике бриге и Вожду, и Књазу, и кнежевима и краљевима, који су иза њих владали. Ови су их зато свирепо кажњавали: вешали, на точак разапињали, стрелјали. Али, као да је хајдука, из неког ината и пркоса, било све више. У овим крајевима, који су били природни „способ за ајдуковање“, олако се и због мале неправде у гору одметало. Овде се покаткад догађало да кмет кметовски штап кубуром замени, калуђер браду обрије и харамбаша постане, терзија кројачки аршин пибодовом надокнади. А покаткад је и опасних хајдучица и хајдучких „посестрима“ било! Једном се чак догодило да се и жандарм похајдучио: заљубио се, изгледа, у хајдучицу и због ње у шуму одбегао!⁹

Страх и трепат непрекидни били су хајдуци за среске капетане и начелнике, председнике општина и кметове, сеоске газде и варошке трговце. Страх за народне прваке и мирне домаћине. За свакога од кога је новац могао да се изнуди или политичка ујдурма направи. Од Бурмаза до Бркића селима је страх владао и хајке се за хајдуцима стварале. Страховало се од Кара-Павла и Малете, од Тагића и Јелисавчића, од Маринка Раковића и Николе Јевђовића, од Јосовца и браће Солдатовића. Дрхтало се од Бркића, Тимовца, Колара и Караклаје... Свакога је могла смрт на путу, у пољу, код ку-

ће, у сред бела дана, изненада да задеси. Самовољна хајдучка рука могла се на свачију главу окомити.

Доста трагова о хајдучким временима оставили су клесари на надгробним споменицима. Ти трагови су посебно поглавље кад се говори о записима са надгробника западне Србије. У овом раду биће говора о помену хајдука и њихових акција на надгробницима ширег чачанског и ужичког краја. О хајдуштву ће се говорити искључиво на основу клесарских сведочанстава на камену, али ће се, у циљу дубљег и свестранијег сагледавања проблема хајдуковања, користити и разноврсна ванспоменичка грађа, која ће, где год то буде могуће, допунити мање-више једнострану и штуром клесарску казивања.

Разноврсни су записи који говоре о хајдуцима и њиховим крвавим работама, али су готово најчешћи они у којима се хајдуци не помињу изричито, већ се само каже да некога „грешном руком и осветном пушком“ убише зликовци. Но, занимљиво је поменути да има и таквих записа из којих се ни по чему не може наслутити да је покојник био жртва хајдучког напада. У њима се не каже ни да је покојник погинуо, ни да је убијен, већ само — умро! Тако за Јована Чарапића и Ивана Пашића, из златиборског Качера, пише да су умрли, иако се поуздано зна да су и једног и другог, 1886. године, убили хајдуци Маринко Јосовац и Тодор Станимировић.¹⁰ Овакви надгробни записи су, разуме се, изузетно ретки и тешко је објаснити зашто се у њима толико зазирало од истине.

Ако се распита ко се крије иза надгробне реченице: „Убише га зликовци“, најчешће ће се од покојникових потомака сазнати да су то били хајдуци.¹¹ На крајпуташу Владислава Милованковића, кмета и председника тијањске општине, уписано је: „Путујући из Чачка својој кући нападоше га зликовци на планини Јелици и нанеше му са оружјем грозну телесну повреду, од које тражећи лека пренет је у крагујевачку окр. болницу, где је и умро и тамо сахрањен 13. априла 1895. год.“¹² Истог дана и на истом месту настрадао је, са Владиславом, и Милош Јовковић из Зеока („Као председник погibe од зликоваца 11. априла 1895. г.“), а после седамнаест дана и Радован Јовичић из Граба, у Паповића забрану („Погину од зликоваца ноћу 28. априла 1895. год.“). Зликовце, који починише ова три убиства, предводио је хајдук Цоковац, тог априла нарочито опасан.

Чести су записи у којима се помиње да су баш хајдуци били виновници нечије смрти. У тим записима најчешће се казују место, време и начин погибије. Обично се гинуло на путу, при одласку или повратку у село. Хајдуци примењују чист тип друмског разбојни-

штва: нападају бусијашки, из заседа, невиђено ни од кога. Кмет Новак Петаковић из Дубраве „погибе невидно од ајдука у пољу Грабовици 1. ок. и престаи се и сарани се 18. октомбр. 1867. г.“ Трговац Тодор Кнежевић „погибе борећи се с ајдуцима на друму крај потока у Миросалц. 9. маија 1867. г.“, а уважени Благоје Вратоњић из Лисе „од стране хајдука уочи Госпођинудне 1885. год. на путу идући од куће судници ов. ниже гробља из пушака погиге и одмах испусти своју племениту душу“.

Ако нису могли да увребају жртву под ведрим небом, хајдуци су вршили нападе на кућу и ноћу, на спавању, препадали и убијали „планиране“ људе. Они тако убише газду Василија Николића из Радоваца и престашише му кћеркицу, која после десет дана од очеве смрти и сама умре. „Он (Василије) је живео 24. г., а крвнички рањен би између 28. и 29. јулија 1868. г. од хајдука у својој кући. После 20 дана од исти рана престаи се“. Уз запис, клесар остави и ликовну успомену на ту стравичну ноћ. Исклеса очеву и кћеркину фигуру. Отац у једној руци држи пушку, а другом милује кћер. Можда се тако и бранио од хајдука. А страшна је била ноћ у Радовцима. Са Василијем је тешко рањен и његов слуга Обрад Младеновић из Сеништа, али и један од хајдука плати главом. То сведочи запис на пожешком гробљу, у коме се каже да Обрад „од ране пушчане умрије коју доби бранећи свог газду Василија Николића из Радоваца; а Обрад уби на место једног од ајдука именом Веселина из Високе“.¹³

Узрок смрти ретко је помињан, али чињеница да су жртве били углавном богати људи, сеоске газде и трговци, указује да се често радило о отимачини новца. Отимање дуката наводило је „горске царе“ на проливање крви. Неколико записа то потврђују. У њима се каже да су хајдуци неком имућнику узели, отели, однели дукате или динаре. Због новца хајдуци убише трговца Миљка Ристића из пожешке Жежевице. „Изненада дођоше хајдуци, ухватише га у његовој механи и однеше из касе 3000 динара, и зато је свој живот изгубио од ајдучке пушке 18. августа 1888. г. у Жежевици“. Хајдуци „у боићкој меани по наводу . . . 6. маја 1891. г. за његови 200 дуката“ убише и двадесеттворогодишњег Радивоја Тодоровића из студеничког Понора, који је као „каплар болнички“ живео у срезу поцерском. Милош Јованчићевић из Гостинице „погинуо (је) од силније горски хајдука у Јеловој гори, кои су га опљачкали и паре однели 16. јула 1893. год.“¹⁴

Записи о нападима на људе ради отимања новца указују на чињеницу да је хајдучија била облик пљачкашког привређивања и да

су хајдуци пљачкашким насилништвом долазили до олаке зараде. Том зарадом плаћали су пребивалишта код јатака и обезбеђивали све нова и нова зимишта, јер без добре награде мало се ко одлучивао за опасан јатачки посао. А осим новца хајдуци су, да би задовољили лупешке навике, отимали и разне скупоцене предмете: сат, прстен, одело, оружје — што ће се из неких записа који следе видети

Ређи су записи у којима се именују хајдуци. Страх од поновне и још црње освете није смео убицу да означи. Избегавало се име хајдука као име зла. Не споменути га! Име се означавало само онда ако је хајдук—убица погинуо или на робији скончао пре него је споменик покојнику исписиван. Но, има записа који су хајдуке злотворе именовали и у време кад су они били у највећем бесу. Из ината, из пркоса јачег од страха. Најћосмо на двадесет четири хајдучка имена у камену урезана. Међу њима су имена „горских царева“ чувених широм Србије, али и пустошника чија је слава једва прелазила атаре једног среза.

И управо, овакви записи су најзанимљивији. Неки су сасвим једноставни. Састоје се из свега једне кратке реченице, у којој се само саопштава да је неко погинуо од тог и тог хајдука, а не казује се ни зашто, ни где, ни како. „Уби га Јелесије Биечевић из Брусника“¹⁵ — записано је на споменику Милисава Тадића из Дајића. Без помена да је Јелесије хајдук. А Јелесије је хајдуковао шездесетих година. Прво са дружином Маринка Раковића, а онда код харамбаше Николе Јевђовића. У миоковачком гробљу се помену име неког хајдука Сипића. На накривљеном сивом споменику је уписано: „Љубомир Веселичић из Миоковаца поживи 28. год., а погибе од хајдука Станисава Сипића 15. маја 1884. г.“

Разлози убистава се у многим записима не наводе. Они се само могу наслутити или од мештана сазнати. Није се увек због ћара убијало, него и из других побуда: из освете, из злобе, из пизме. Доказују то убиства људи из свога или суседног села, људи са којима су одбегли у хајдуке имали старих „закачки“, још из младости. Са трговцем Милосавом Виторовићем из Вучковице раскрстише браћа Станко и Јован Солдатовић. Они му, најпре, новац узеше па га онда, на путу, поново засретише, зато што су дочули да их је псима називао.¹⁶ Он „погибе од хајдука браће Солдатовића 21. маја 1886. год. у селу Вучковици на државном путу“. Илија Бошњаковић из златиборског Качера је убијен 1889. године од стране свог земљака Тодора Станимировића, хајдука из Јосовчеве дружине. Из записа се сазнаје да је Илија

„код поштени људи свако поверење добио, 7 пута кмет био, у рату одликован“ и да стога изазва „злобу“ код Тодора. Запис се завршава: „Вите, брате Срби, шта злоба уради!“¹⁷ На сличан начин пострада и Савко Андрић, председник добрињске општине. Он „погибе од кајдука Митра Коларовића из Добриње 28. маја 1894. г.“. Хајдук Колар је био некад Савков слуга, па се сада светио газди за неке стварне или умишљене увреде.

Извесни записи су дужи и они се налазе махом на споменицима пожешког и драгачевског краја, а односе се првенствено на време последњих „горских царева“ из деведесетих година, на „радикалске“ хајдуке, који су, најчешће, политичка убиства вршили. Они су застрашивали и убијали напредњачке и либералске прваке. Један такав запис забележен је на пуховском гробљу. Хајдуци, са предводником Бркићем, нападају жртву „усред бела дана“, слободно и изазивачки, не кријући нимало своје дело. Они престравише и опљачкаше напредњака Илију Нешовановића, тако да је, касније, умро у тузи. „Но највећу тугу однео је (Илија) са собом у гроб ту што га је чувени зликовац и харамбаша Бркић са своја 4 друга напао усред бела дана на њиви 1896. год;¹⁸ везана га одвео кући и однео му сто дуката.¹⁹ Страх што га је поднео од тих зверова у људском облику пореметио је његово радом изнурено тело и та туга за својом праведном тековином убрзала му је и смрт“.

Сличан је запис и на споменику Јеврема Сретеновића из Тучкова, напредњачког председника општине гугаљске.²⁰ У њему се препознају, и именују, исти зликовци који дрско опљачкаше Илију из Пухова. Они опет нападају „у пола дана“, али им је сада предводник хајдук Војко Тимотијевић. Тек што су преко дљинских брегова и Мораве измакли потери после похаре у Пухову над чича—Илијом, натрели су, у Тучкову, на нову жртву, газду Јеврема. Јеврем је „у свом трудољубивом домазлуку поживео 50. год, а својим одличним поштењем изабрат је за председника општине гугаљске, а према његовим добрим жељама омрзнувши на њга непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке кои га у његовој ливади на кошењу ухватише 20. маја 1895. г. у пола дана, одузеше му сребрн сат и прстен и убише га 5 хајдука: Војко Тимотијевић, Илија Павловић, Милан Бркић, Дмитар Колар и Дмитар Трифуновић — сви из среза пожешког. Он је мученички од 7 хајдучкиг маузерових метака погинуо, кои су му више рана начинили“. Ево како одметници нападају: групно, по договору, отворено. Пуцају свих пет један за другим,

да се не зна који га уби. Лакше се на суду бранити, ако се, несрећом, падне у пандурске или жандармске шаке.

Још дрзовитији су, изгледа, били браћа Солдатовићи. Десетак година пре Бркића они су били горски господари Драгачева и ивањичког краја. Као да им је годило да их велика маса света посматра у крвничким акцијама, они нису презали да нападну човека и на великим скуповима. На обетини у Котражи, „пред целим светом“, они незалечиво ранише Танасија Милосављевића, председника суда општине миросаљачке. Танасије „би тешко рањен од хајдука браће Солдатовића из Лисе на котрашкој завјетини код цркве 18. маја 1886. год. пред целим светом који се на сабору састао беше. Услјед тешких рана испусти своју мученичку душу 28. маја 1886. г. у 48. г. своје старости“.²¹

Тако је било у Драгачеву, гнезду радикала. А горе, у Старом Влаху, на граници према Турској, хајдуци су вршили чудне работе. Дружили су се са опасним пребезима и кријумчарима, па су им пограничне буљубаше сметале у раду. Кивни хајдуци су наносили штете царинским органима и светили се чуварима границе, не марећи за њихове националне заслуге. На врху Јавора још увек стоји мермерни крсташ храбром јаворском буљубаши кога устрелише два златиборска хајдука. „Ово је спомен гди почива раб божи Максим Јаушевић из Васиљевића, а храброг и чувеног буљукбаше јаворске границе, који је за храброс 1876. год. одликован сребрном медалом и споменицом, који поживи 32 год, а погибе 3. септембра 1880. год. од ајдука Милана Шишака и Јована Брашња пред кућом Боја Павловића из Кушића“.²² Храбри Максим лежи поред својих ратних другова, који погибоше у јаворској бици. Хајдуци му беху тежи од Турака.

Златиборски хајдуци су редовно контролисали сву трговину која се обављала преко „њиховог“ терена. Они су из заседа вребали златиборске и санџачке трговце, пресретали их на друмовима, пљачкали и, каткад, убијали. Убише тако нововарошког трговца Стевана Томића. У порти чајетинске цркве пободен је биљег са епитафом: „Стеван Томић, трговац из Нове Вароши, погинуо од зликоваца у Златибору 20. јула 1894. у 70. г. свога врло часног живота“. Иначе, по златиборским селима готово да и нема споменика хајдучким жртвама. По мишљењу Љубише Ђенића, доброг познаваоца живота Златибораца у прошлости, на Златибору није ни било много хајдучких жртава, јер је крај био сиромашан те није имало много да се пљачка, а многи домаћини од којих се новац могао измамити били су

главни заштитници и јатаци хајдучки! Зато су златиборски хајдуци чинили више зла у доњим, „туђим“ теренима: у богатим пожешким и лужничким селима.²³

Хајдуци су често мучили своје жртве пре него их усмрте. Понекад су усијаним веригама прљили тела, понекад лице ножевима грдили. Стравичне муке од хајдука поменуше се само у три записа. Хајдуци у Лиси 1866. године убише двадесетпетогодишњег председника Мијаила Солдатовића, а клесар убележи све зашто и како то би: „Млади овај преседник, да би позиву и заклетви својој одговорио, држао се закона по ком је зле и рђаве по заслуги његовој казни, па зато код рђави падне у ненавист. Поводом ближни свој издан буде разбојницима са којима и они у погибели његовој учествоваше и у горке га муке турише: очи вадише, лице грдише и у тешкој муки испусти душу — за које нека им Бог суди“. Гнусници харамбаше Јевђовића искалише своју зверску душу на добром лишанском председнику. Како хајдуци муче, осетио је на својој кожи и седамдесетпетогодишњи газда Јован Томовић из Ласца. На овећем, накривљеном и потамнелом, студеничком крсташу у Лишанском гробљу чита се: „Од непријатеља горски хајдука мучен је бијо 1884. г.“ Морао је лазачки газда да претрпи претешке муке, чим је ускоро по хајдучком нападу умро. Грозна смрт задеси 1885. године²⁴ и напредњачког посланика Вељка Јаковљевића из Бершића. Њега хајдуци „ноћу везаше, на најгрознији начин мучише, сикиром исекоше и убише“. Како језива смрт сустиже несрећног Вељка најбоље се види из телеграма који је окружни начелник Браловић упутио министру Унутрашњих дела у Београду. Браловић, између осталог, каже да су осморица наоружаних људи извели Вељка из своје механе „у мрак понев секиру механцијску па одмакнув од механе за 200 корачаји убили га секиром, разбив му сву главу из које се мозак просуо и једно око избивено. На телу се налазе и 4 модрице од ударца ушњицом секире“.²⁵

Поменуто је неколико записа о хајдучким пљачкама. Понекад хајдуци и читаву имовину газди „пониште“. Запале кућу, посеку воћњак, упале сена, побију стоку. Дружина Ива Караклаје упропасти Милосава Вучићевића, трговца и председника брезовачке општине. Њега хајдуци „изненадно ухватише у кући 26. марта 1895. год. те га убише и паре узеше и осталу му имовину поништише“.

Смицали су хајдуци свакога ко им је на пут стајао и који је планиран да више земљом не ходи. Али, нису од њих гинули само они који су у смртни хајдучки списак убележени. Гинули су и они који

су их као потерници гонили. Притешњен хајкачима, хајдук је убио свакога ко му на нишан први дође. Рудничанин Теодор Чивовић чекао је, заклоњен у једном липару, опасног хајдука Аксовца. Аксовац је реаговао муњевито, хајдучки. Повукао је обарач и погодио хајкача. Али је и Теодор опалио у истом тренутку прецизно, те и хајдук паде смртно погођен! Запис о овом невероватном смртном сусрету оста на рудничком гробљу. „Овде лежи мртво тело Теодора Чивовића из Рудника који поживи 34. г, а погибе 25. јула 1883. г. у потери од хајдука Радована Аксовца. Пуцаше и један другог убише!“ У потери за хајдуцима платио је главом и младић Драгоје из Табановића. На споменику у лоретском гробљу²⁶ је уписано: „Овде почивају кости Драгоја Благојевића, младића нежењена, који у 22. г. свог млађаног живота гонећи хајдуке погибе од хајдука Вранића и његовог друштва у Добрињи 27. јуна 1891. год.“ У Добрињи се, после осам година, поновила сцена са Рудника. Кажу да је млади Табановчанин опалио на хајдука чим га је опазио заклоњеног иза једне шупље врбе, и ранио га, али је брзооки Вранић био присебнији и тачнији: згодио је злосрећног младића посред срца. Иначе, и хајдук Вранић је погинуо у тој добрињској потери, што ће се видети касније, из записа на Вранићевом споменику.

Сасвим ретко се догоди да хајкач погине не од хајдучке, већ потерничке пушке. Нехотично, из забуне, или намерно, с леђа, због старих рачуна, од комшије гађан. Милован Илић из Бакионице „погину од пушке а од Маринка Бушића неотице терајући у чети хајдуке“ (1871). На већ поменутом Лишанском гробљу у Ласцу забележена је једна погибија „на стражи“. „Случајно погибе на стражи 10. октобра 1887. г.“ — уписано је на белом крсташу младића Мијаила Томовића. Мијаило није погинуо као војник, на војничкој стражи, већ као „цивилни“ стражар, који је мотрио да се хајдуци ненадано у селу не појаве. Да ли је погинуо нехотично, сам од себе или од неког другог, из епитафа се не сазнаје. Слично Мијаилу настрадао је и млади Будимир Ђукић из Брекова. Он „у 16. лету погибе на стражи неотично из пушке од свога другара 2. октобра 1895. г.“. Будимир је стражарио очекујући хајдуке Ива Караклају, Милана Луковића и Дмитра Равањца. Ова хајдучка тројка била је страх и трепет за грађане ариљског и ивањичког краја, па су они, да би се заштитили, истурали страже по раскрсницама и пролазним местима у селу. Стражари су задуживани да хајдуке, по могућству, убију или да обавесте угледније људе да се на време склоне ако хајдуци преко села намину.

Као хајкачи, „непланирано“ су гинули и они који су се ставили у одбрану нападнутих жртава. Видесмо какав је био крај младића из Сеништа који је бранио газду у Радовцима. Слично прођоше још неки. Тако заврши и Млађен Николић из Милићева Села. Он погибе „од ајдука бранећи брата свога; брат за брата погину 3. новембра у 1889. г.“

Кад се деси да потерник или нападнута жртва убије хајдука, следује му повећа награда. Јер, уцене за хајдуке, нарочито опасне, биле су велике. Зна се да је хајдук Јевђовић био уцењен са сто дуката, а да је за награду учесницима у потери и хватању његовом утрошено из државне благајне 1.630 цесарских дуката.²⁷ Браћа Солдатовићи су уцењени са по пет стотина цесарских дуката,²⁸ а потказивач Јосовчев добио је награду од 4.800 динара.²⁹ За Бркићеву уцену бачена је нечувена сума: 15.000 динара!³⁰ На надгробнику поменутог младог Обрада Младеновића, који је убио хајдука Веселина из Високе, помену се награда, али је споменик опузнуо и не разазнаје се о коликој се суми ради. Препознаје се само, на основу заосталих искрзаних слова, да је награда била у цесарским дукатима.

У записима се с поносом наглашава кад хајдук изгуби главу. Случај Веселина из Високе и Аксовца о томе јасно говори. Један запис на бељинском гробљу хвалисаво објави неуспеле нападе хајдука на газданску кућу. Домаћин се надао хајдуцима, па их је чекао спреман, с пибодовом, или је жандарме у кућу добавио. „Хајдуци нас три пута нападали и паре отимали па су зато сва три пута изгинули“. Међутим, проверавањем истинитости овог записа утврдило се да су хајдуци стварно безуспешно нападали, али да ниједном нису изгинули. Погибија хајдука била је само домаћинова велика жеља, коју је он, конфабулирајући, приказао као готову чињеницу.

Записи о хајдуцима ређају се непрекидно све до 1896. године, када заувек нестаје масовна хајдучија. Те и претходне године су побијени или похватани сви главни хајдуци. Ухваћени су Бркић, Војко и Сима Милинковић, а побијени Колар, Караклаја, Цоковац и Илија Павловић. Нестанком ових, и других, хајдука прохујао је и последњи, можда и најопаснији, циклус хајдучије у западној Србији. После Бркића јавиће се ту и тамо тек понеки хајдук мањег калибра, без ореола правих хајдука. Они ће деловати појединачно или у друштву са највише два-три друга, али ће, као положаре, лупежи, кесеције и пржибабе, остати без икакве подршке у народу, без јатака, и зато ће брзо налетети на жандармске куршуме или пасти у руке власти. У једном запису поменуше се два хајдука из 1898. године. На накривљеном и

у земљу утонулом споменику, у коштунићком гробљу, записано је: „Љубомир Веселиновић из Коштунића поживи 40 г; а погибе (код своје куће 24. маја 1898. г. од зликоваца хајдука Николаје Ђатовића из Трбушана и Дмитра Милићевића из Бешића...“ Кажу у Коштунићима да су и оба хајдука погинула код Љубомирове куће. Љубомир је друговао са Николајем и Дмитрим, па му пало на памет да их изда. По договору са њим, жандарми су му опколили кућу, а он им из дворишта дао неки уговорени знак. То опазе увек сумњичави хајдуци, па га здиме кроз прозор, а затим и сами изгину у сукобу са жандармима.

Трагови хајдучки зађоше и у овај век. Остави их страшни Радоје Караца из Доњег Дубца, који је за свега педесет два дана хајдуковања убио пет жртава. И док су његови претходници претежно смицали напредњаке и либерале, он се светио радикалским правцима, својим земљацима који су му „помогли“ да, пре него што се похајдучио, оде на робију. Два записа о томе сведоче. Дубочком кмету Јовићу Караца Радоје приреди ужасну смрт. Оби му лобању заворњем и остави је „на једном пању у ливадама“ да је после петнаестак дана косачи нађу. Зато на споменику остаде да Јовић „погибе од душманске руке од хајдука светског тиријанина навек... 28. маја 1907. г.“. После седам дана умукну и дубачки председник Стеван Војиновић. Њега „по наводу увати хајдук Радоје Караца у воденици, дово га кући, оте му одело и оружје и на силу отеро у планину и убијо“. И Стеван је заворњем усмрћен. Караца је, кажу Дубчани, под левим скутом гуња, у нарочито ушивеном џепу, носио заворња, који му је увек десној руци био на мети, за тренутан ударац. Заворњем је убијао „мукло“, да се не би одавао пушком, а меткове је чувао за сусрет са жандармима.

Четири године после Караце појавио се као зликовац Горачанац Милић Васиљевић—Маћанин.³¹ Он је учинио најужасније убиство од свих хајдука. Грозна смрт Пауна Главоње, горачанског кмета, најбољи је пример за то. На Пауновом споменику, у Расовачком гробљу, уписано је: „Па на свом имању пресрети га зликовац па као бесан јурне с ножем и удари га где му срце стоји па му ни то не буде доста: он га обори пода се и осече му главу, и покојник премину и Богу душу даде у 4 сата после подне 24. јуна 1911. године; кое сад одговара за ово дело Милић Маћанин из Горачића“. Страшније убиство није приказано ни у епској поезији. Обузет патолошким афектом и кататоном помамом, Милић Маћанин, са суженом свешћу, ножем празни своја пожарна стања и смирује „кривичну“ снагу психомо-

торних немира. Паун Главоња је тако језиво остао без главе зато што је купио неку Мићанинову њиву, док је овај због неке кривице робијао. На истој њиви Маћанин је, кад се вратио са робије, пререзао грло несрећном Пауну. Због оваквог, свирепог и ужасног, убиства и данас се у драгачевским селима за неког напасног, загуљеног и „недоказаног“ човека каже: „Треба њему Милић Маћанин!“

Својевремени хајдуци појавише се у току првог светског рата. То беху тзв. комити. Времена праве хајдучије су прошла, па се и назив хајдук изменио. Нови назив комита није адекватна замена за хајдука. Ова бугарска реч ушла је у наш језик почетком овог века, а означава „шумског“ човека, одметника у гору ради борбе против турског завојевача. Ако би се дословно превела, најприближнији би јој адекват био четник, али у смислу који је ова реч имала пре балканских ратова. Почетком овог века, кад су се српски и бугарски интереси сучељавали у Македонији, Срби су на македонском тлу организовали, против Турака, четничке, а Бугари комитске акције. Тада су се и четници називали комитима. Тај назив је, касније, пристао и уз људе који су се из пркоса према аустроугарским властима одметнули у шуме. То су, за разлику од старих, „кумановских“³² комита, „нови“ комити. Сведочанство о једном таквом новом комити остало је у књизи умрлих у брезанској цркви. У њој је за Војина Цмиљанића из Теочина уписано: „Погинуо као нови комит“. Комити су убијали понеког аустроугарског улизицу или жандарма, али су се можда више бавили отимачином и пљачком газдашких домова, нарочито оних чији су домаћини шуровали са окупаторском влашћу. У народу комите често називају и хајдуцима. Тај назив се среће и на надгробним споменицима и у црквеним књигама. Комите гробља махом запамтише као убице и пљачкаше. Они, због новца, убише немоћног старца Јеврема Софронијевића из Горње Добриње. На старчевом споменику пише: „Јеврема убише хајдуци у својој кући између 21. и 22. јула 1918. год.“ А не беше га тешко усмртити, јер старац „спреми у рат пет својих синова и три унука“ те оста сам у дому, без одбране. Због новца хајдуци-комити се окомише и на Војина Мијатовића из Буара, који „погибе 30. септембра 1918. г. од ајдука у својој кући“. Епитаф се даље наставља: „Новац узеше, живот не опростише“. Неко је Војину, вероватно из освете, обалио и разбио споменик са оваквим записом, па синови „и по други пут“ подигоше оцу нови, лепши и већи споменик, али са записом у коме је оно „погибе од ајдука“ замењено са „погибе од пљачкаша“. У новом епитафу, као из неког

ината и против освете, хајдуци су „унижени“ и „ољагани“ — названи су најружнијим именом.

Напад комита посредно се препознаје и у запису на зеочком гробљу. „Убише га крвопилни аустроугарски жандари; бранећи свог ближњег погибе у истом селу“ — уписано је на надгробнику Витора Лончаревића. Витор је, сиромах, бранио суседа газду, кога комити ноћу нападоше. Газда је додао из Гуче аустроугарске жандарме, јер се нападу надао. И у сукобу између комита и жандарма Витор ненадано погибе, али не од жандармске, већ од комитске пушке.³³ Зашто клесар истину преокрену, остаде тајна. Можда је повољније и за родбину и за покојника да се каже да је жртва пала од непријатељске, окупаторске руке.

Карактеристично је да се сви помени комита односе на 1918. годину. Све своје акције комити извршише последње године рата, и то у тромесечју које је претходило пробоју Солунског фронта и у данима када су се наши ослободиоци приближавали Србији. Тада су се они осилили, јер окупатор пропада, и као да су се плашили да им време, доласком мира, заувек пролази, журили су да што више „подвига“ учине. Доласком „солунаца“ комита нестаје, враћају се кућама. Неки, који су починили зла дела и према сопственом народу, и даље остају у шуми, али убрзо падају у шаке нове власти...

Посматрајући надгробне записе о хајдуцима, пада у очи да нема ниједног записа из времена Карађорђевог, Милошевог и уставобранитељског владавине. Не нађе се ниједан запис о Цаворини, Шадану, Бурмазу, Микавици, Бошњу, Платоњи, Зекавици, Татићима, Јелисавчићима... Све до друге владавине кнеза Михаила надгробници ћуташе о хајдучким работима. Тек од шездесетих година хајдучки записи се појавише и све до краја века се умножаваше. Непомињање хајдука из првих четрдесет година може се објаснити ређим подизањем и непостојањем споменика из тог периода, али зачуђује што се ниједан запис о хајдуцима не нађе из раздобља од 1840—1860. године. Да ли су у том периоду хајдуци били душевнији, па зла за собом не оставише? Или се то може тумачити знатно смањеним бројем хајдука за време уставобранитеља?

Шездесетих година хајдучких убистава је било прилично у моравичком и ариљском крају. То харамбаша Јевђовић и његова дружина смичу главе богатијих сељака. Из седамдесетих година записа о хајдуцима је сасвим мало! Осамдесетих година, међутим, хајдучких убистава је подоста и она се добрим делом могу тумачити и као последица разбукталих политичких страсти после оснивања првих по-

литичких партија у Србији. До тог десетлећа Србија је била беспартијна, па су и хајдучка злочинства чињена из ванпартијских мотива. Међутим, од 1881. године⁸⁴ почеше оштре партијске међусобице, које су од загрижених патриаста стварале покаткад праве крвнике. Тако је убиство поменутог посланика из Бершића чисто политичко. Вељко Јаковљевић је био „народно-владин посланик“, двогласац, па га, из слепе политичке омразе, убише људи из радикалског табора. Не написа случајно начелник Браловић у свом телеграму за Београд да то убиство извршише не обични хајдуци и разбојници, „већ органи познатих српских анархиста“. Под анархистима овај повереник краља Милана и члан дворске камариле подразумевао је, разуме се, радикале. Разјарени радикалски људи су при Вељковом убиству имали и јатагане, и револвере, и пушке, али грозно злодејство учинише секиром, намерно, ради застрашујућег ефекта на своје политичке противнике. У време седмогодишње напредњачке владавине, а нарочито у доба „народног одисаја“, после пада напредњака са власти 1887. године, могао је хајдук, по налогу „партијских“ јатака, да убије неког напредњачког председника или кмета.

Осамдесетих година хајдукује и Маринко Јосовац, можда најчувеније хајдучко име западне Србије. Сељаци су говорили да је био „отрован ајдук“ и о њему са симпатијама причали, иако је био врло свиреп. Кажу да је умео да буде и великодушан, доброћудан и племенит! На надгробним споменицима наиђосмо на четири записа са поменом Јосовчева имена. Наводимо их по реду по коме су текла убиства. Јосовац је из освете убио Витора Петровића из Гостинице, јер му је Витор убио друга Тиосава Познановића. Витор се, са свог надгробног „стењака“, кукавно жали на своју худу судбину у подужем тужбаличко-поетском „монологи“:

„Јао мене, били свиету, погину гди се надо нисам.

Били свету, како се одмичеш, вечна кућо, како се примичеш.
Земља јесам, у земљу одлазим и дедове моје (да) полазим.

Нека Бог суди ономе по правди кои вако од мене уради.

Погинук од ајдука Маринка Јосовца и његови другова у 27. г,
а пог. 5. септем. 1888. г.“

На Митрића гробљу у Карану налази се запис: „Овде почива раб божи Марко Миловановић из Губина Дола кои поживио 55 г, а крвнички погинуо у својој кући 22г новембра м. 1888. г. од силног горскога кајдука Маринка Јосовца...“ На две Јосовчеве жртве указују

два мала споменика у Маковишту. Браћа Ђебићи, Иван и Богосав, убили су Јосовчевог друга Живка Бајевца, па их је Јосовац, као и Витора Петровића пре осам месеци, светећи друга, усмртио. Кажу у Маковишту да је Јосовац браћи Ђебићима, непосредно пред њихово погубљење, подвикнуо: „Ово није Бајевац Живко, већ Јосовац Маринко!“ На запуштеном гробљу у Маковишту, на коме се одавно нико не сахрањује, данас постоје један до другог два мала, накривљена и тешко читљива мермерна споменика, утонула у земљу. На првом се чита: „Иван Ђебић из Маковишта живи 25 г, а погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. год. Диге спом. брат Јован и жена Јанка“. На другом је запис писан по истом шаблону: „Богосав Ђебић из Маковишта живи 35 год. Погибе од ајдука Јосовца 6. маја 1889. г. Диге спом. браћа Рајко и Филип и син Теован“. Ђебићи су били браћа од стричева, што се види по томе ко им подиже споменик.

Деведесетих година, нарочито у драгачевском и пожешском крају, наста чиста партијска хајдучија. У време либералног полицијског режима и врхунца страначких сукоба, посебно после горачићког крвопрвлића 1893, радикали су се противницима светили из хајдучких пушака. Каонски поп Урош Оцокољић можда је најбоље окарактерисао то црно време партијских хајдука, кад је о хајдуку Иву Караклаји записао: „Због чега је отишао у хајдуке писац не зна тачно. Неки причају због партијских разлога. Кажу: онда су сејмени напредњачки по Србији и жарили и палили. Сејмени и жандарми, прича се, да су били најцрњи елеменат људи. Лопови и робијаша. Такви су били и пандури и потајници. Противници напредњака, да би силу силом одбијали, лиферовали су из народа типове, као што је био Иво и његова дружина. Иво је велику дружину имао. Сматрао се као народни бранилац од грубе силе власничке“.³⁵ Због овакве ситуације, из страха од радикалско-хајдучких куршума, обреновићевски председници општина све се чешће окружују пратњом сејмена — „чувара јавне безбедности“. Средином девете деценије учесташе убиства по селима уопште. Као да је завладало неко злодејско и људоморно време, у коме се приличан број сеоских житеља испизмио и зазлوبيо, па почео да незаконује и злотвори. А хајдуци готово 95 одсто убиства починише 1894—1896. године. То је време кад партијски хајдук Бркић чини са напредњацима и либералима осветнички дар-мар, а окружни начелник Шурдиловић све више повећава број жандарма и потајника да утамањује хајдуке по Драгачеву и околи њега.

Прва жртва осветничких радикалских куршума после горачићке буне био је загрижени напредњак Драгић Драшковић, највећи „локални“ кривац за смрт радикала пред горачићком судницом. Драгић је убијен осам месеци пре него што су Бркић и Војко учинили прво политичко убиство, убивши, у Миоковцима, „либералну перјаницу“ Живана Радојичића. На витком пешчару у Петковића гробљу записано је: „Овде леже посмртни остатци газда-Драгића Драшковића, трговца из Горачића, који је невино убијен у свом дому 16. марта 1894. г. у својој 50. години живота“. Драгића је убио најмљени моравички хајдук Миљко Мунитлак, уз саучесништво Јеремије Јоровића.³⁶ Миљко је исте године пао од потере, а Јеремија је следеће стрељан — па је то родбина Драгићева, као олакшање и утеху, уписала на споменик: „И на утјеху породице, Миљко Мунитлак из села Пресеке, главни злочинац, убијен је у потери као злотвор народни, а његов саучесник Јеремија Јоровић из Живице убијен је по пресуди 16. јуна 1895. г.“ Да Миљко и Јеремија нису једини кривци за Драгићеву смрт, сазнаје се из даљег текста, у коме се каже да ће „и остале злотворе приређене смрти Драгићеве“ стићи заслужена казна. Под осталим злотворима радбина је, наравно, подразумевала радикале из окружног радикалског одбора, од којих је и „приређен“ план за ово убиство. Запис се завршава: „Ожалошћена фамилија Бога моли и у нади живи да ће и остале злотворе приређене смрти Драгићеве јако сунце проказати а правда их Божја казнити“.

Нешто више од годину дана после Драгићевог убиства радикалско-хајдучка освета стигла је и Горачанца Мијаила Кнежевића, за кога Велисав Јањић каже да је био познати разбојник и лопов.³⁷ Мијаило је платио главом зато што је претресао и празнио јанцике и недра још врућих жртава горачићког крвопролића.³⁸ Хајдуци су му прекинули живот, а на споменику је остало да Мијаило „поживи 49 год, а погибе од кајдука 5. јуна 1895. год.“³⁹

Неколико хајдучких убистава из 1895. године већ је наведено. Све жртве хајдучке беху окорели напредњаци и либерали. Три Цоковчеве жртве: Владислав Милованковић, Милош Јовковић и Радован Јовичић беху напредњаци. И све главе које те године падоше беху представници обреновићевског режима. Потврђује то и друшковачки покољ. Бркић, Колар и Војко Гугљанац убише председника и писара душковачке општине. То беше на Ускрс, када се Бркићу, како је сам говорио, досадило да више брсти по Маљену кријући се од напредњачко-либералског режима. Тада у душковачкој механи изгибоше председник Урош Филиповић и писар Тихомир Филипо-

вић. Урош је, по изјави Бркића на хајдучком процесу у Чачку, „го-нио радикале као Турчин“,⁴⁰ а Тихомир се као некадашњи радикал „пришуњао“ напредњацима да би под њиховом управом, као писар, био господин. Клесар Вељко Јанковић из Љутица уреза и председнику и писару готово идентичне епитафе, али је епитаф несрећном писару, кога уби Колар, нешто интересантнији: „Пред овим споме-ном почива Тихомир Филиповић, бив. писар општине душковачке, који поживи 26 г. свог живота. Својом науком са сваким лепо поживи и полага труд за народне и државне интересе. У томе звању погибе изненадно од хајдука у мекани душковачкој на Други Васкрс ове 1895. г.“ Клесар Вељко уреза фигуре обе жртве. У председничковој руци револвер тулумбаш, којим је кроз механски прозор пуцао на хајдуке пре него га је Војко Гугљанац прорешетао из магацинке. Са Урошом и Тихомиром погинуо је и дућанџија Никола Николић из Љутица, који је, такође, био напредњак. Скресао га је Колар у главу кад је, преплашен, почео да бежи из механе. На омањем мермерном биљегу у Симовића гробљу, у Љутицама, стоји да Никола „погибе од хајдука на Други Васкрс 1895. год.“

Године 1895. хајдуци су иступали као радикалски „политички радници“, који су куршумима смењивали напредњачке и курцонске⁴¹ сукметице и регенте. Њихово писмо напредњачко-либералском капетану Белом Мемеду,⁴² писано 30. априла 1895. године у Субјелу, „у гори зеленој“, то потврђује. У њему хајдуци, с Бркићем на челу, псу-ју Белом Мемеду бога напредњачког и либералног и прете да се неће оканити док не скину „количину напредњачких и либералних глава“, јер су они својом „силом поганом“ отерали „најбоље српске синове у шуму“. И већ сутрадан по писму хајдуци доказише да се не шале. Они убише у Субјелу јаког курцона Јанка Божовића.⁴³ На драгачевском пешчару у субјелском гробљу клесар је уписао: „Овде пред овим ладним спомеником тихо почива раб божи пок. Јанко Божовић, часни домаћин, неуморни радник села Субјела, а који пожив(и) 63 г, а крвнички погибе од хајдука Бркић(а) и њег. друств. 1. маја 1895. год.“

Партијски хајдуци завршише партијски посао у Душковцима, Тучкову, Субјелу и у још неколико села. Бркић беше главни и можда једини прави идеални хајдук-партаист. Он је био ватрени радикал пре одласка у хајдуке, због партијских разлога се и одметнуо у маљенске шуме и само је, из страначке мржње, партијске противнике убијао.⁴⁴ Он није био хајдук пљачкаш, већ хајдук радикал.⁴⁵ Убиства је чинио искључиво из политичких разлога. „Политичка у-

биства он је вршио са страховитом мржњом и с неким скоро мистичним заносом“ — каже за њега Драгослав Јанковић у својој књизи „О политичким странкама у Србији XIX века“. Бркић никог не уби из личног користољубља и никог ко у политици беше неутралан или радикалски оријентисан. Он је једини хајдук тог доба за кога се сматра да је одржавао већу са Ранком Тајсићем, главом радикала у западној Србији. Он је и једини хајдук који је имао свој печат.⁴⁶

Од хајдучке руке падоше многи земљорадници, добростојни домаћини или народни прваци. Цело пролеће, лето и јесен „нагорели“ су страховали од препада хајдука. Али, запажено је да су хајдуци највећи део својих послова обављали у месецима бујања природе: априлу, мају и јуну. То говори да су многа убиства већ била добро планирана и утврђена за време зимишта, код јатака, и да су се за акцију само чекали пролећни дани. Спутане снаге и убијени досадом дугих зима и тамом скривених јатачких пребивалишта, хајдуци су са првим зеленилом априла тражили размах својих улежаних снага и у извршењу својих и јатачких планова празнили своје тамне нагоне. Ценећи по надгробним записима, преко две трећине од свих хајдучких убистава извршено је у поменута три месеца, у мају највише. Убиства су, наравно, вршена и преко целог лета и јесени. Чини се да су нешто у порасту у предзимске месеце, пред одлазак на зимовање. Јер, за време снежног тромесечја хајдучка рука не ради.

Занимљиво је како су клесари портретисали, односно приказивали особине хајдучких жртава и хајдука. Хајдучке жртве, по клесарима, биле су готово увек по свему успеле личности. То су били људи економски јаки и друштвено угледни, са високим социјалним статусом и улогом, са поседовањем политичке моћи. Били су то главни и часни домаћини и трговци, „дични Срби“, врсни грађани, добре старешине својих домова. Њихова је реч била свуда главна, јер то бежу редовно и људи од власти. Клесари им редовно придају и најпозитивније моралне квалитете. То су људи са „одличним поштењем“, са „добрим целјима“, са задобивеним поверењем „код поштењени људи“, храбри, одликовани у рату, итд. Тако је о њима, у ствари, мислила честољубива родбина, по чијој су поруџбини клесари и писали. Хајдуци су, напротив, мислили друкчије. Али, њихових речи, и оцена, на споменицима нема. Иначе, хајдук Војко је на суђењу хајдуцима у Чачку окарактерисао те поштењаковиће који су били уведени у Бркићев и његов смртни тефтер, или као велике партијце који се улагују полицији или као ценабете, насилнике и рчине „који

на свакога хоће да налете“.⁴⁷ Можда је Војко и био у праву. Многи властољубни председници и кметови осино су се главарили, а имали су сличну психичку конституцију баш као и хајдуци! Били су лакосрди, дурновити, задрти, осветољубиви.

Насупрот хајдучким жртвама, хајдуци су, на споменицима, гнусни типови, потпуно опречни својим жртвама. Иначе, особине хајдука се врло ретко директно описују. На њих се најпре посредно указује описом начина извршења злодела. Из тих описа произилази да су хајдуци грозни, крвнички, разбојнички људи. Јер, од њих неко доби „грозну телесну повреду“, неко би „крвнички рањен“, а неко „разбојнички опљачкан“. На споменицима жртва се срећу и овакви подаци: „Мученички погинуо“, „У горке га муке турише“, „На најгрознији начин мучише“ и слично. Уз хајдуке најчешће нема никакве непосредне одредбе. Довољно је рећи: хајдук, па да све буде казано. Тек понекад се, уместо хајдука, упише само зликовац, али то зликовац служи као атрибутив уз хајдука („зликовци хајдуци“). На једном споменику за хајдуке се рече да су „силни“. Од хајдука појединаца дате су само особине Јевђовића, Јосовца, Бркића и Караца. Јевђовић је чувен, Јосовац — силан, Бркић — зликовац и харамбаша, Караца — светски тиранин! Бркић и његови другари су квалификовани и као зверови у људском облику. Та квалификација је, изгледа, преузета од Пере Тодоровића, односно из његове „Хајдучије“. Све одреднице поменутих хајдуцима, иако исказане са емоционалном осудом од стране родбине погинулих, у основи су тачне и добро одговарају уз наведена хајдучка имена.

Погинулих од хајдучке руке је доста. Њихова старост се креће од 22—70 година, али их је већина погинула у најбољој снази, пре четрдесете. Жртве старије од педесет година обично су трговци или мирни богати сељаци од којих се новац отимао, а они млађи су већином били људи са неком политичком функцијом: председници, кметови, писари. Све су то биле главе породице, кућне старешине, хранитељи и васпитачи деце. Без њих породице су остајале без главног материјалног и моралног ослоња, па су биле изложене ненаданим економским, социјалним и психолошким неподобностима. Зато су у записима хајдуци-убице оштро осуђивани. Називани су злотворима, душманима, разбојницима, пакленим чедима, зверовима. Пошто се са хајдуцима нису могли понети и сами се осветити, а нису се, најчешће, могли понадати ни у земаљске власти и законе, покојници, или њихова родбина, су у помоћ, понекад, призивали више силе, духове. Веровали су да ће душмане, по логици хриш-

ћанске доктрине о кажњавању грешних, стићи божја казна, страшни суд. Видесмо да убијени Витор из Гостинице призива на Јосовчеву главу божји суд: „Нека бог суди ономе по правди кои вако од мене уради!“ На извесним споменицима је записано да душа убијеног одлази у „царство вечитог Бога“ да се тамо потужи на своје убице. Миладину Вујовићу из Граба „душа оде ка престолу Бога свевишњег да се тужи на злотворе своје“, а његова родбина дозива правду у помоћ: „О вечна и неумитна правдо Божја, суди им по делима њиховим!“

Прекор је некад упућиван директно убицама, да се, болом, дарне окорело хајдучко срце. „Еј зликовци, што на своју децу не помислите те му живот не остависте! Не дадoste ми зори сванути, ни душом данути, ни са мојом децом се поздравити!“ Тако се дозива са споменика Радована Јовичића, кога, на Јелици, пред вече, ухвати хајдук Караклаја, а уби га, исте ноћи, у предзорје, Цоковчева дружина. Ојађена мајка Радивоја Тодоровића жално се, као у тужбалици, са надгробника свог младог сина, обраћа хајдуцима: „Кајдуци, жалосно је што му живот у најлепшем цвету узесте!“ Записи су осуђивали и клели. У народу се верује да је клетва редовно стижала не само хајдуке, него и наводаче, и јатаке.

Оптужбе су оштре, прекорне, болне. За хајдука се немаде ниједне благе речи, никаквог оправдања. Рекло би се зато да су сеоски житељи имали према „горским царевима“ само јаке негативне ставове. Али не беше тако. Јер, како бисмо објаснили чињеницу да су толики хајдуци дуго остајали неискорењени да нису имали подршку мноштва пријатеља. Вук Караџић је забележио пословицу: „Не може бити хрсузин без јатака“.⁴⁸ Тако и хајдук. Без добрих и бројних чувалаца, ни најбољи хајдук не би се могао у шуми одржати више од месец дана. Њих у стопу гонише опасне хајке окружних начелника Ђелмаша, Браловића и Шурдиловића, али без већих успеха. Није много помагала ни велика уцена, ни сашораванье села и рушење планинских колиба и пољских коларница, ни расељавање хајдучких и јатачких породица, ни повећање броја жандарма и поштајника, ни ангажовање трећепозиваца и регуларне војске. Сеоски човек, уопште, гајио је култ хајдука и одметника од реда и закона! Имао је амбивалентан однос према овим дрзовитим самоглавим људима, али са преовлађујућом позитивном компонентом!⁴⁹ Идентификујући се са њима, земљоделци су иживљавали своје неостварене ћутње и ослобађали се притиска личних неуспеха и социјалних неправди. И зато су они симпатисали хајдуке, оправдавали многе њи-

хове поступке и као да су се утркивали ко ће им јатак бити. Зато су брдима западне Србије хајдуци могли „рат“ да иду, коло по Драгачеву да воде, прилоге на свадбе доносе! А јатаци су им били и богати, и сиромашни, и припадници супротних партија, и народни посланици, и пандури, и чиновници, и попови! Драгачевски хајдук Јован Солдатовић је изјављивао на суду да је имао око хиљаду јатака!

Постојање јатака се и на споменицима препознаје. Вук Караџић је записао: „Прави ајдук никад неће убити човека који му ништа не чини, већ ако да га наметне какав пријатељ или јатак.“⁵⁰ У извесним записима о хајдучким убиствима или пљачкама назире се чињеница да су баш јатаци држали у рукама судбине појединих људи и да су били прави виновници нечије несреће. На споменицима се срећу подаци да су хајдуци некога убили „по наводу“. Убиства по наводу разоткривају појаву да су „горски цареви“ често били слуге у замкама јатачким и да су извесне злочине чинили без своје воље, већ под притиском разних опадача, клеветара и пакосника. Никола Јевђовић учини опасну пљачку по наговору, односно наводу, завидних људи. Због њега председник лишанске општине Петар Срећковић мораде да напусти родно село Лису. На њега „рђави људи зависношћу њином подведу чувеног ајдука Јевђовића те га разбојнички опљачка; због тога пресели се у Ивањицу 1869. г.“ Јевђовић је похарао лишанског председника по жељи злонравних подводача. Био је обавезан да их послуша, јер су га чувањем задужили. Слично Јевђовићу чинили су и други хајдуци, па зато на споменицима читамо овакве реченице: „Хајдуци му по наводу живот узеше“, „Поводом ближњи свој издан буде разбојницима“, „Омрзнувши на њега непоштени и покварени људи наведоше зликовце хајдуке“, „По наводу увати га хајдук“ и сл.

Јатаци су били препреденији и од хајдука, и од полиције, и од хајдучких жртава. Са свима су били у дослуху. Они и јатакују, и подводе, и издају, и, чак, убијају. Руководе се једино могућношћу да неку корист за себе измаме. То што ће неком живот очемерити — њихових се срца не тиче. Зато су, на споменицима хајдучких жртава, окарактерисани горе од хајдука. Они су рђави, завидни, непоштени, покварени. Иначе, не нађе се ниједан споменик на коме је уписано да је неко био јатак. Нико се јатаклуком, нечасном работом, није узносио. (Из сличних разлога, нема споменика ни потајницама, доушницима полиције). Читајући споменике оних за које се зна да су били јатаци, подводници или слободњаци,⁵¹ наћи ћемо да су то били

врло угледни и узорити људи! Намерник, кад чита надгробнике неких осведочених мајстора јатачког заната, помисли, ако словима верује, да су то биле рајске душе које ни мрава нису згазиле! Толико споменици могу, понекад, истину да прећуте. На надгробнику ненадмашеног јатака и наводника Недељка Игњатовића из Дљина пише да је он био ДИЧАН Србин! Спомен му се, пешчар, подлупио и осуо, па се остале „врлине“ овог „дичног“ Србина не виде. Неоштећена три слова „прв“ упућују на одредбе: први домаћин, први човек у селу, народни првак! Иначе, ако би се тражили дубљи корени зашто су се многи јатаци отиснули за зле путе, нашло би се да их је на то, као и хајдуке, натерала нека злосрећа. Запажа се да је неколико истакнутијих јатака и хајдучких саучесника било без деце, што се у патријархалном свету доживљавало као велика коб. И поменути Недељко из Дљина, јатак над јатацима, био је бездетан. Он је и послужио Светолику Ранковићу као прототип за злоумног јатака чича-Вују у роману „Горски цар“.⁵²

Пишући о хајдуцима из времена турске владавине, Вук Караџић је записао: „Што су гођ Турци бољи и мање зулума, то је мање ајдука; а што су гођ Турци гори, то је више ајдука.“⁵³ Ово Вуково опажања о зулуму као главном узрочнику одметања у хајдуке може се без остатка применити и на период после првог и другог устанка. Јер, престанком турске власти нису нестали хајдуци. Постојао је, дакле, неки нови, српски зулум који је шуме пунио одметницима. Уочава се да се хајдучија јављала у циклусима, који су се обично поклапали са циклусима зулумских режима. Тако је у време аутократске прве владавине кнеза Милоша Србија била „огрезла у хајдучији“. За време благог уставобранитељског режима хајдучија осетно јењава, да би у периоду друге владавине кнеза Михаила поново била у порасту. За време два последња Обреновића она поново достиже неслућене размере, јер и краљ Милан и краљ Александар засноваше владавину на полицијској стези. У њихово доба сељак је уз многе недаће „недржавне“ природе био оперећен притиском грубог административног апарата, злоупотребама среске власти, аутократским држањем капетана и писара, подвалама на изборима, све већим бројем пандура, сејмена и потајника. На зулум власти одговарало се зулумом из шуме. Браћа Солдатовићи, који су себе сматрали народним осветницима, убили су 1885. године начелника Матића што их је, док још нису били хајдуци, обедио за крађу и затворио, и што им је касније, као хајдуцима, злостављао породице. Социјалне неподобности изазивале су социјални отпор и бунт, који се, код хај-

дука, најчешће претварао у индивидуално крвништво, лупештво и пљачку. Дакле, далеко од тога да је само наслеђена зла крв вукла планинце у одметачину од друштва, реда и закона, како су то неки мислили. Хајдуштво није искључива последица „устаничког атавизма“, „четничких навика“, „рђавих нарави“ и урођених криминогених импулса. Она је, бар исто толико, последица „рђавог“ друштвено-економског стања, неподобне „психолошке екологије“ и чудних политичких збивања. Урођеном склоношћу за одметање и хајдучком ћуди планинских горштака не може се тумачити масовност хајдучије у овом делу Србије. Додуше, западна Србија је скоро цела насељена узрујаним динарским типовима, који, због плаховите и несређене нарави, брзо и за малу неправду потржу руку за силав. По Љубомиру Павловићу, у ужичкој Црној Гори седамдесет фамилија по старини води порекло од хајдука!⁵⁴ Само их у Гостиници, под Јеловом гором, има петнаест! Из Гостинице је и страшни хајдук Јосовац.⁵⁵ Није нимало чудно што су у Јосовчево време лужничким селима честе погибије. Попови каранске парохије бележе тада почесто у књиге умрлих и овакве записе: „Погинуо од пушке“, „Убијен из пушке“, „Распорен ножем“, „Стрељан по судској одлуци“, „Убијен од зликоваца“, „Заклат од зликоваца“, „Убијен коцем“, „Убијен од потере“.

Занимљиво је, ради илустрације и потпунијег увида у хајдучке послове, поменути и како су попови у књиге умрлих бележили хајдучка убиства. Књиге умрлих су нека врста посмртних споменика са вишеструко корисним записима. Бележећи податке о покојницима, попови су били сувише ограничени захтевима формулара из „смртних“ књига, па су њихови записи кудикамо шкртији и стереотипнији од записа каменорезаца. У рубрици „Од какве је болести или којим начином умро“ попови су често уписивали лапидарне реченице: „Погинуо од пушке“, „Погибе од зликоваца“, „Убијен од разбојника“, итд. Овакве нас реченице остављају у недоумици, јер не казују да ли су жртве пале од хајдучке или нехајдучке руке. Временске одредбе тих убиства упућују нас и на хајдучка убиства, јер хајдуци су најчешће разбојничили ноћу, а попови су често бележили да се погибија баш десила „ноћи“, „пре поноћи“, „после поноћи“, „по поноћи“. Зашто су попови били непрецизни па нису диференцирали хајдучка од осталих убиства кад им је родбина убијених достављала убице? Зашто, на пример, карански прота Тадија за Витора Петровића, кога је убио Јосовац, само уписа: „Погинуо од пушке“? Могао је макар да напише „од пушке ајдучке“. Чега се плашио? Био је сигуран да му Јосовац

у књигу неће завиривати. Ипак, наилази се и на податке да се страдало од хајдука: „Убили га хајдуци“, „Погинуо од хајдука“, „Од зликоваца хајдука“, „Погинуо у потери хајдука“ и сл. Разумљиво је што се никад није наводило име убице, па ни хајдука. Црквена етика је то избегавала.

Србијом, на гробљима од Рудника до Јавора, оста траг хајдучких времена. Споменика хајдучких жртава је исувише. Али, биљега „горских царева“ готово да нема. Ко би им га и подизао? Јер, хајдуци су са кућом и породицом раскрстили. Познате су пословице „Хајдучке куће нема“ и „Управио кућом као хајдук“. Чим се у шуму одметне, кућа се раскући, а породица раздоми. „Хајдуци се не броје у људе друштва људскога“ — забележио је на једном месту Вук Караџић, мислећи, при том, на немогућност нормалног постојања породичног и друштвеног живота код отпадника од домаћих послова и брига. Кад хајдук погине, најближа се родбина, жигосана од власти као и хајдук, прићути, па о подизању споменика не сме ни да помишља. Ко зликовцу посмртно обележје да означи? Чиме на њему да се похвали?

Тамањени од пандурских, жандармских, потајничких и војничких потера, хајдуци су сахрањивани ван гробаља, тамо где их је и смрт затицала. На утринама, крај шума, међа. Или у кругу робијашница где су, робујући, скончавали. Неки, које у потерама потукоше, или, ухваћене, стрељаше, осташе на Сарића Осоју, Алвациници, Ружи... и тамо им гробови само у називима осташе. Познато је хајдучко гробље на Сарића Осоју изнад Ужица, на коме је први сахрањен хајдук Јевђовић, а потом браћа Познановићи и Владимир Равић Јевђић. Спомен на хајдуке задржао се и у називима појединих топонима. Постоје хајдучке воде, хајдучке чесме, хајдучке пећине и стене. Одоше страшни хајдуци под земљу без надгробних знакова, а своја имена оставише на туђим споменицима. Да о њима говоре и суде туђа уста. А шта би било да они, или њихова родбина, прозборе о себи и другима? Нашло би се да то беху махом велики злосрећници. Свакога су неки љути белаји од куће дизали и против људи оријентисали. Неуспели у животу, социјално неприлагођени и неприхваћени, са урођеним или стеченим оптерећењима и манама, узапћени са свих страна — ови одбаченици од друштва покушавали су злорадом да се потврђују. Митар Колар је био пука сиротиња. Војку Тимотијевићу је живот загорчавала маћеха. Сима Милинковића је све погађало. Без

родитеља, а сиромашан, гутлав и шкрофулозан. Гвозден Видојевић је био убоги досељеник, скитач, слуга и лопов. И тако даље.

Споменик хајдуку је — случајност. Нађоше се само четири камена сведока хајдучка. Хајдуку Петронију Вранићу споменик је на буарском гробљу, на Ћетеништу, до самог пута што води на Јелову гору. На том скромном, од сињевачког камена, споменичку једноставан је запис: „Петроније Вранић из Буара поживио 26 год, а погину као хајдук 25. јуна 1891. г. у селу Добрињи. Овај спомен подиже брат Василије и мајка Симуна“.

Следећи запис, изузетно ганутљив, саопшти разлог одласка у хајдуке. А разлог је тако људски болан да служи као најбоља одбрана хајдука. Родбина је правдала одметника, изазивала код намерника сажаљење. Почујмо цео запис о худом златиборском хајдуку: „Светозар Маринковић из Равни живео је 25 г. часно. Потрешен смрћу његове млађане дечице: Драгољубом и Богољубом доби душевну болест. Побегне од своје куће и као оглашени хајдук погину 21. нов. 1894. г. Спомен подигоше мајка Јована, брат Лазар и жена Анка.“ Злехуда судба оте Светозару оба нејака чеда, па се он, болом престашен и тугом избезумљен, без икакве наде у нормалан породични живот, одврже од куће да онако, убијен несрећом, без циља безвија по златиборским шумама. Да нападом на друге јад свој убија. И алкохолем се помагао: да мртве синчиће, у пијанству, оживљава. Припитог га и жандармска патрола затекла, у шуми, близу своје куће. Ту је Светозар, полупијан, заспао са два своја друга и тако га на спавању, у зору, жандармски куршуми стигли.

Трећи споменик хајдуку је у чачанској Жежевици. То је мрки успутац, без речи, Сретену Цоковцу. Овом немирном досељенику из Старе Србије, који се убрзо по доласку у Драгачево похајдучи, биљег над гробом подигоше брат, или јатак, и оставише га потпуно немог. Никакве податке не саопштише ни о хајдуку, ни о себи.⁵⁶

Најзад, на једном гробљашу у Гојној Гори помену се један од последњих српских хајдука—комита: Исидор Бајић. На њему епитаф почиње: „Хајдук Бајић Исидор...“ Прва реч: хајдук. Родбина се хајдуком хвалила, поносила. Знала је да ће оно „хајдук“ бити чувеније и дуговечније од домаћин, земљорадник, кмет, председник. Исидор беше после помиловања тридесетак година миран и примеран земљоделац и умре тек 1957. године, али се не заборави његово обележје из млађих дана. Не говори ли и то нешто о позитивном односу сеоског човека према хајдуштву? ...

Пошто су хајдучки споменици изузетно ретко подизани, клесари нису имали никакву шансу да о судбини самих хајдука нешто више проговоре. Али, оно што нису могли клесари, учинили су попови, који су у књигама умрлих оставили драгоцене успомене на живот и последње тренутке хајдука. Ти поповски записи су одлична надокнада за непостојеће хајдучке епитафе, јер су по начину казивања толико слични епитафном изражавању да би се многи од њих комотно могли сматрати епитафима само да су, уместо у књиге „умрлушчих“, уклесани на надгробне каменове. Посмотримо поповска сведочанства о крају деветорице мање познатих хајдука, чија се имена, иначе, на споменицима не налазе. Карански парох Тадија Костић забележио је основне генералије за три хајдука из своје парохије. Тиосав Познанивић убијен је 1887. године „пре по ноћи“, а сахрањен „у хајдучком гробљу код Ужица“... „Тиосав је се био одметнуо у хајдуке и као такав оглашен је од власти. Опојат је по одобрењу више духовне власти.“ Владимир Равић Јевђић је 1888. „убијен из пушке... пре по ноћи“ и сахрањен „у хајдучком гробљу више Ужица“. Борисав Познанивић је (1889) „стрељан по судској одлуци... на хајдучко гробље до Ужица... пре подне... Исповедио се. Опојат по одобрењу архијерејске власти.“ О четвртом хајдуку, Тихомиру Ивановићу — Дику, забележио је поп Новица Тадић да је „убијен од потере... у Бачевцима ср. рачанском... по подне... По дозволи духовне власти опојат 22. децембра 1890. године.“ Као зликовци и злотвори, хајдуци су сматрани великим грешницима који су се дрзнули да чине богомрска дела, па се за њих, као и за самоубице, обавезно тражило одобрење да могу бити опојани... Подаци о крају петорице хајдука убележени су у књиге умрлих чачанске цркве.⁵⁷ Године 1883. умро је у окружној болници Радоје Салдатовић из Лисе, пошто су га претходно „ноћу сељаци премлатили“. Следеће године је Петар Обрадовић из Сивчине, „иначе Сконцуловић, оглашени ајдук, убијен од чувара код куће Вука Аџековића у Заблаћу“. Прока Матковић из Трнаве, за кога је у рубрици „Место становања“ записано „Ајдуковао“, погинуо је у Вучковици 1885. Јосип Ковачевић из Мушића умро је „од тбц. у окр. затвору“ (1897), а Милисав Тошић — Ђенда, из Радоваца, убијен је од потере у Јанчићима (1898).

Свих ових девет хајдука завршили су врло млади. Тиосав и Владимир у 24, Прока у 25, Тихомир у 26, Јосип у 28, Радоје и Ђенда у 30, Борисав у 32, Сконцула у 36. А сви су хајдуци, уопште, гинули млади. Старих хајдука нема. Тек понеки претури тридесету. Крај им је преран и јадан, јаднији чак и од краја њихових жртава.

Надгробни записи о хајдуцима и њиховим злоделима много говоре не само о хајдуштву као специфичном друштвено-политичком феномену, него и о општем профилу друштвеног и политичког бића нашег села у прошлости. Они су драгоценост сведочанство о једном суровом виду живота и менталитета нашег човека, које нас одводи у тамнило патријархалног села у коме се непрестано дешавају врло „непатријархални“ догађаји. Сељачка Србија сама пролива сопствену крв, јер не може олако да стане на пут војевању хајдучких пустошника, насилника и разбојника. Тек што посече корен једних непокорника, дрзника и безаконика, јаве се дружине нових бојција, бусијаша и похарника. Оштре противуречности убрзаног друштвеног, економског и политичког развоја српског села, и друштва у целини, често су стварале погодне прилике да неко крене непожељном странпутицом. А реч хајдук, по првобитном, коренском значењу, на арапском, означава баш човека који је скренуо с правог пута.

НАПОМЕНЕ

1. Сви записи у овом раду су у оригиналном облику, само су велика слова и интерпункција усаглашени са захтевима савременог правописа. Записи писани превуковском азбуком транскрибовани су у духу савременог начина писања.
2. Љубомир Павловић: Ужичка Црна Гора, Српски етнографски зборник, књига 34, Београд, 1925, стр. 95—96.
3. Данило Вуловић: Књажевска канцеларија, I књига, Београд, 1953, стр. 182—183.
4. Бранко Перуничкић: Чачак и Горњи Милановац, I књига, Чачак, 1968, стр. 117.
5. Исти: наведено дело, стр. 248—249.
6. Исти: наведено дело, стр. 508—510.
7. Исти: наведено дело, стр. 699.
8. Исти: наведено дело, II књига, стр. 265—267.
9. Жандарм Милун Јовичић, Драгачевац, придружио се крајем 1887. године хајдучкој групи Петронија Вранића у којој је била и Петронијева сестра — хајдучица Анка. Милун је хајдуковао три и по године и заједно погинуо са Анком, Петронијем и Толлом Ивановићем 1891. године у Доњој Добрињи. (Раде Познановић: Страшни хајдук Јосовац, фелџон у „Вечерњим новостима“ од 18. V — 11. VI 1966).
10. Раде Познановић: наведено дело.
11. У овом раду се неће говорити о разним зликовцима нехајдуцима. О преступницима и убицама нехајдучког соја аутор говори у посебном раду (у рукопису).
12. Сви датуми погибија хајдучких жртава и хајдука у овом раду су по старом календару.

13. Хајдук Веселин Савић из Високе хајдуковао је у дружини харамбаше Николе Јевђовића.
14. Милоша су убили, због неких комшијских зађевица, хајдуци браћа Ивановићи, Толе и Дико.
15. Јелесије Белчевић (презиме је на споменику нетачно убележено) био је 1869. године уцењен са шездесет дуката. (Стеван Игњић: Ивањица, Београд, 1972, стр. 91).
16. Војимир Дуканац из Вучковице каже да је Милосав изгубио живот што је, кад су га сељаци питали како њему Солдатовићи не узму паре, рекао: „Ја сам пашчад омамио.“
17. Споменик Илији Бошњаковићу налази се, обаљен, у порти цркве у Мачкату.
18. Година напада на Илију је погрешно на споменику наведена. Напад се одиграо 20. маја 1895. године, пре подне. (Пера Тодоровић: Хајдуција, Додатак Малим новинама, бр. 26, од 29. IX 1897).
19. У писму које су хајдуци дали опљачканом Илији да га преда начелнику среза драгачевског стоји да су му однели „сто банака“. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 26 од 29. IX 1897).
20. Гугаљ је село у близини Пожеге, па се по њему и општина звала.
21. Епитаф о хајдучком нападу на Танасија налази се на споменику у Миросалцима, на Вранића гробљу.
22. Запис о погибији Максима буљубаше погрешно је наведен у књизи Матије Мурка „Трагом српско-хрватске народне епике“. Тамо он гласи: „Овдје почива Максим Лаушевић, чувени буљубаша Јаворске границе, који је одолио Турцима, али су га године 1880. убили домаћи хајдуци“. Као што се види, запис је произвољно, по сећању, забележен.
23. Лужничка села су у сливу речице Лужнице, десне притоке Скрапежа.
24. На споменику пише да је Вељко убијен 1883, што је погрешно. Из извештаја начелника Браловића види се да је убиство извршено 1885. године.
25. Бранко Перуничкић: наведено дело, књига II, стр. 290.
26. Лорет је село у близини Пожеге.
- 27, 28, 29. Стеван Игњић: Ужице и околина 1862—1914, Београд, 1967.
30. Пера Тодоровић: наведено дело.
31. За Милића Маћанина нема писаних извора да је био од власти оглашен за хајдука, али по тврђењу Радована М. Маринковића, новинара „Чачанског гласа“, који одлично познаје прошлост Драгачева, а Горачића посебно, Маћанин се може са сигурношћу сматрати правим хајдуком.
32. Кумановски комити је назив за четнике који су пред балканске ратове деловали на ширем подручју кумановског краја.
33. За Витора је тијањски парох Младен Поповић забележио у књизи умрлих: „Погинуо од комита“.
34. Те године су званично основане радикалска, напредњачка и либерална странка са писаним програмима и статутима.
35. Урош Оцокољић: Караца, рукопис, својина Ранка Оцокољића, свештеника.
36. Јеремија Јоровић није био оглашени хајдук. Његов син Миљко је, као радикал, погинуо у горачићкој буни, па је Јеремија био јако мотивисан да, светећи се Драгићу, освети сина.
37. Велисав Јањић: „Осамнајест жртви“, стр. 58.
38. Велисав Јањић: наведено дело, стр. 63.
39. Епитаф сам добио од Радована М. Маринковића, новинара „Ча-

- чанског гласа“. Епитаф се налази на Страњанском гробљу у Горачићима.
40. Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 46, 19. X 1897.
41. Радикали су либерале погрдно називали курџонима по њиховом вођи Јовану Ристићу, названом Кир—Џон.
42. Тако су хајдуци, и сељаци, називали Милана Васиљевића, капетана среза црногорског, са седиштем у Косјерићу.
43. Пера Тодоровић у својој „Хајдучији“ погрешно, уместо Јанка, помиње Василија Божовића. (бр. 24 од 27. IX 1897).
44. На хајдучком процесу у Чачку, Бркић је казао председнику суда: „Ја вам ево отворено кажем, ја сам нарочито убијао напредњацима и либерале... Зато што су ме они и отерали у хајдуке“. Он се у поменутом писму Белом Мемеду потписао као „председник суда напредњачке и либералне странке“. (Пера Тодоровић: наведено дело, бр. 5 од 8. IX и бр. 46 од 19. X 1897).
45. Требало би разликовати партијске од друмских хајдука, пљачкаша, мада је то врло тешко учинити пошто су се и партијски хајдуци бавили отимачином. Хајдуци пљачкаши су хајдуци разбојничког, лоповског типа, којима је хајдучија искључиво служила као начин привређивања. Углавном, већина хајдука о којима је реч у овом раду су, у основи, разбојничког, похарничког типа и за мало кога би се могло рећи да је јунак. Више би им кудикамо пристајао немачки назив Раубер (разбојник) него Хелд (јунак). Уосталом, у неколиким записима они се и помињу као разбојници.
46. На Бркићевом печату је писало: „Милан Бркић 1895 у гори зеленој — цар горе“.
47. Пера Тодоровић: наведено дело.
48. Вук Караџић: Српске народне пословице, Београд, 1969, стр. 205.
49. Ово потврђују и неки полицијски извештаји у којима се каже да је хајдучија „зло укорењено у народу“, да „народу је дика што држи и чува хајдука“, да се са утамањивањем хајдука „код поквареног света, који их крије“ тешко шта може учинити, да се хајдуковању не може стати на пут „услед силних и добро извежбаних јатака и саучесника“.
50. Вук Караџић: Српска историја нашег времена, Београд, 1969, стр. 174.
51. Слободњаци је назив за људе који хајдуцима служе као извидница, да намиришћу потере и потајнике, да подведу хајдуке куда је најлакше ударити на нечију кућу.
52. Велибор Глигорић: Српски реалисти, Београд, 1956, стр. 222—223.
53. Вук Караџић: наведено дело, стр. 54.
54. Љубомир Павловић: наведено дело.
55. Јосовац је најбољи пример хајдука за кога би се смело рећи да је био оптерећен наслеђеним криминогеним набојима. Он је пре одметања у хајдуке био касапин. По Фројдовој психоаналитичкој теорији, људи са агресивним, „злочиначким“ тенденцијама несвесно бирају занимања у којима те тенденције могу да задовоље. Јосовац је могао у клању стоке, и гледању њене крви, да, несвесно, смирује своје тамне убилачке пулсије. Кад му је касапска радња пропала, он је прешао на убијање људи! Морао је нешто да „касапи“!
56. По Пери Тодоровићу, Џоковцу је споменик подигао брат, али Рисим Рисимовић из Зеока, који се оженио Џоковчевом синовицом и наследио Џоковчево имање, тврди да је споменик подигао неко од јатака.
57. Податке сам добио од новинара „Чачанског гласа“ Мила Мојсиловића.

NOTES SUR LES HAÏDOUKS

En Serbie de l'Ouest, au XIXe siècle, les bandes de Haïdouks (1) étaient particulièrement nombreuses. De Karadorde au dernier des Obrenović, on pouvait les croiser de la Morava à la Drina de Maljena à Javors.

Les stèles funéraires de cette partie de la Serbie, surtout celles des villages de la région d'Užica et de Čačak témoignent assez de l'époque des Haïdouks. Les récits relatant les actions de ces derniers — gravés sur les pierres tombales — datent le plus souvent de l'époque allant de 1860 à 1918. Mais c'est durant le règne des deux rois Obrenović, Milan et Alexandre qu'on les retrouve le plus souvent. Les inscriptions mentionnent les noms de Haïdouks célèbres dans toute la Serbie (Jevđović, Josovac, Braća Soldatović, Brkić, Vojko, Karaklaja) mais également les noms de ceux dont la gloire ne dépassa pas celle de leur département. La plupart des écrits sur les victimes des Haïdouks indiquent l'endroit, l'époque et la façon dont elles ont été exécutées, et sur certains, la raison du meurtre et la manière dont elles furent torturées. Les têtes volaient jour et nuit, et les crimes étaient accomplis sur la route, mais aussi dans les champs et les maisons. Les victimes étaient en général des propriétaires terriens et des commerçants, des leaders locaux, des présidents de communes et des serfs. Les Haïdouks attaquaient pour voler, pour se venger ou pour des raisons politiques. C'est après 1831, lorsque furent fondés officiellement les partis radicaux, libéraux et progressistes que firent leur apparition les Haïdouks politiques qui, pour le compte des radicaux, assassinaient les libéraux et les progressistes les plus connus, représentants des partis «au pouvoir». D'après les épitaphes gravées sur les tombeaux, les victimes nous sont présentées comme ayant de hautes qualités morales et les Haïdouks comme des individus de sac et de corde, des bandits, des vauriens sans scrupules, etc... Sur certaines stèles, on mentionne les intentions dans lesquelles les Haïdouks commirent leurs crimes et leurs vols.

Les inscriptions tombales nous donnent des indications non seulement sur les Haïdouks en tant que phénomène social et politique bien spécifique, mais également sur le profil général de l'individu dans le contexte social de la campagne serbe d'autrefois. Ils sont le témoignage précieux d'une époque dure et sans pitié et de la mentalité de notre paysan, nous ramenant dans l'obscurité du village patriarcal, dans lequel se passent sans arrêt des événements pas du tout «patriarchaux». La Serbie paysanne versa son propre sang, n'étant pas en état de barrer la route aux actes de banditisme des Haïdouks, des hors-la-loi et des criminels.

Radojko NIKOLIĆ

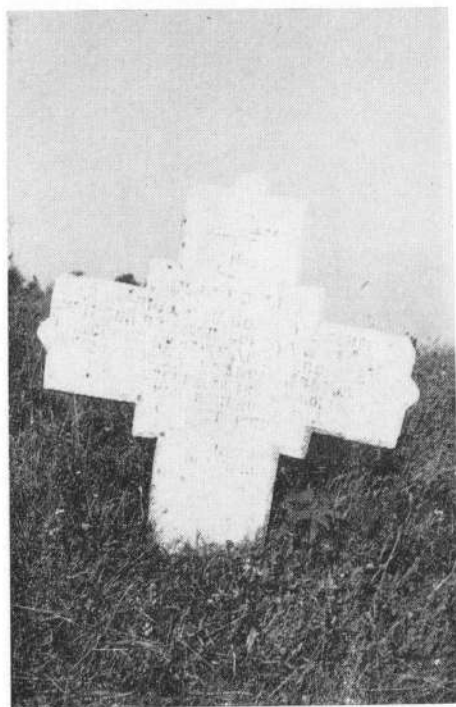
(1) Haïdouk: Au départ les Haïdouks étaient des patriotes serbes héros de la résistance contre la domination turque. Malheureusement certains d'entre eux n'étaient en fait que des bandits de grand chemin.

Сл. 1. Споменик кмета Новака Петаковића из Дубраве који је погинуо „невидно од ајдука“ 1867.

Сл. 2. Детаљ споменика Петра Срећковића, председника липанске општине, кога је 1869. разбојнички опљачкао хајдук Никола Јевђовић.

Сл. 3. Споменик Буљубаше јаворске границе Максима Лашевића из Васиљевића, кога су 1880. године убили хајдуци Милан Шишак и Јован Брашњо.

Сл. 4. Споменик Љубомира Веселичића из Миоковаца кога је убио хајдук Станисав Сипић 1884.

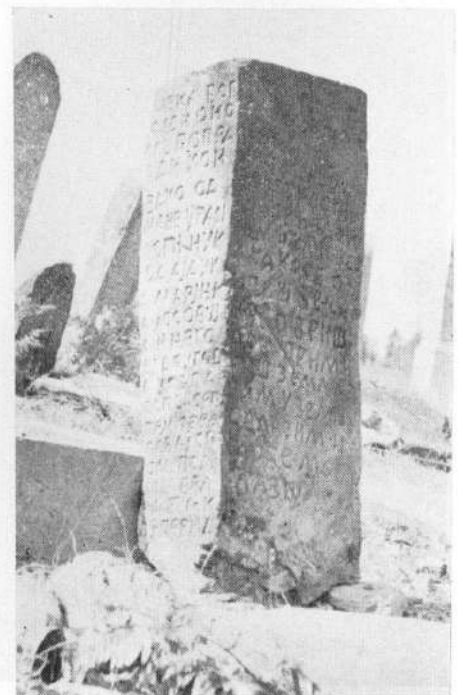
Сл. 5. Споменик Јована Томовића из Ласца који „од непријатеља гроски хајдука мучен је бијо 1884. г.“

Сл. 6. Споменик Мијаила Томовића из Ласца који је погинуо „случајно на стражи“ 1887. године.

Сл. 7. Бочна страна споменика Таназија Милосављевића, председника суда општине миросалачке, која су 1886. смртно ранили хајдуци браћа Солдатовићи.

Сл. 8. Споменик Витора Петровића из Гостинице који је 1888. погинуо од хајдука Маринка Јосовца и његових другова.

Сл. 9. Споменици браћи Тебинима, Ивану и Богосаву, из Маковишта, које је убио хајдук Маринко Јосовац 1889.

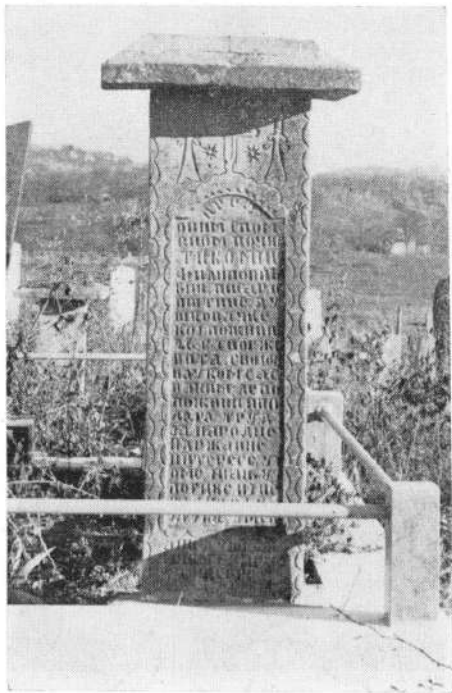
Сл. 10. Споменик Драгоја Благојевића из Табановића који је погинуо у Добричу 1891. „од хајдука Вранића и његовог друштва“.

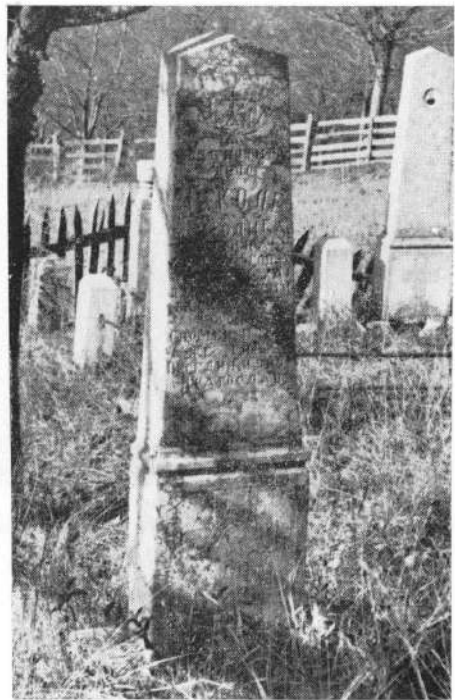
Сл. 11. Споменик Драгића Драшковића из Горачића кога су 1894. убили хајдук Миљко Мунитлак и његов „саучесник“ Јеремија Јоровић.

Сл. 12. Споменици жртвама душковачког покоља који су извршили хајдуци Милан Бркић, Војко Тимотијевић и Дмитар Колар „на Други васкрс“ 1895. год.
а) Споменик председника душковачке општине Уроша Филиповића

Сл. 12б Споменик писара душковачке општине Тикомира Филиповића

Сл. 12ц Споменик дућанице Николе Николића

Сл. 13. Споменик Јанка Божовића из Субјела кога је 1895. убио хајдук Милан Бркић са својим друштвом.

Сл. 14. Споменик Илије Нешовановића из Пухова кога је 1895. опљачкао „чувени зликовац и харамбаша Бркић са своја 4 друга“.

Сл. 15. Споменик Јеврема Сретеновића, председника гугаљске општине, кога су 1895. убили хајдуци Војко Тимотијевић, Илија Павловић, Милан Бркић, Дмитар Колар и Дмитар Трифуновић.

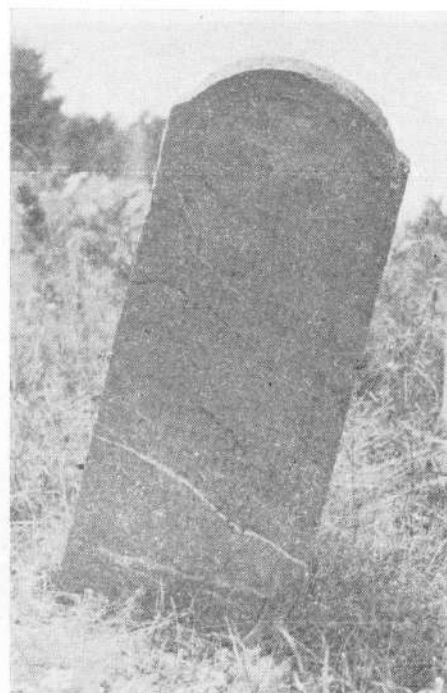
Сл. 16. Споменик Љубомира Веселиновића из Коштунића који је 1898. убијен од хајдука Николаје Ђатовића и Дмитра Милићевића.

Сл. 17. Детаљ споменика Стевана Војиновића, председника дубачке општине, кога је 1907. убио хајдук Радоје Караџа.

Сл. 18. Споменик чувеног хајдучког јатака Недељка Игњатовића из Дљина.

Сл. 19. Споменик хајдука Петронија Вранића у Буару (погинуо 1891).

Сл. 20. Споменик хајдука Сретена Џоковца у Жељевици (погинуо 1895).

Сл. 21. Споменик хајдука Светозара Маринковића, у Равнима.

Др СЛОБОДАН НЕНАДОВИЋ

СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ГРОБЉА БАЊЕ ГОРЊА ТРЕПЧА

Бања Горња Трепча налази се између Чачка и Горњег Милановца, испод падина шумовите планине Вујна, и до пре десетак година била је раштркано село са кућама типа полубрвнаре-получатмаре, са млекарима од талпи и вајатима, који су се скривали по густим воћњацима. Но, њена лековитост прочула се даље и од Чачка и од Горњег Милановца, по читавој Србији и Југославији, па чак и изван граница земље. Болесници, у потрази за леком за своја тешка обољења, која су многе, непокретне, приковала годинама за постељу и колица, поврвели су са свих страна у њу, а она није могла да их све прими. Људи су се довијали на све могуће начине: довлачили аутомобилске приколице, подизали бараке од лима и лесонита, колибе и шупе од дасака, само да би имали кров над главом, за време док се лече у њој. Настало је једно хаотично грађење у коме су и за најнеповољнија земљишта, по јаругама, цене достизале вртоглаве висине. Подизане су поред пута, кућа до куће, и буквално једне стоје на главама других. И — од поетичног тихог села старих обичаја и навика, старе чисте сеоске архитектуре, настало је нешто ружно, нешто што одбија на првом кораку, при првом сусрету са овом бањом; најрадије би се човек одмах вратио назад. Путник намерник се пита шта би у њој могао да нађе

лепо и интересантно, што би га задржало ако већ не долази ради лечења? У том њеном, ипак и економском, процвату и оно што је, можда, имала, старог и вредног, почело је брзо да нестаје. Али, иако је први утисак и тежак и мучан, стручњак који истражује материјалну културу прошлости наићи ће у тој бањи на драгоцености, којих су најмање свесни баш староседеоци бање. Њихов некадањи патријархални живот тешко да можете да осетите у самој бањи; све се нагло мења и за коју годину нестаће и млекара, и вајата, и њихове полубрвнаре и старе воденице. Старије генерације их још чувају: „У тој кући смо се ми родили, у њој смо одгајили нашу децу, па нека стоје док смо ми још живи”, рећи ће вам, свесни и они, да ће их њихова деца порушити и зидати нове вишеспратне виле, чим они помру. Па и од њих самих, понеко, то данас ради. И — ако желите да стару бању Трепчу доживите из прошлог века, њене људе и њен живот, парадоксално је, али је тако: морате отићи на њихово гробље и ту ћете их све наћи, са њихових надгробних споменика сазнаћете све о њима што желите знати: шта су били, чиме су се занимали, како су се носили, да ли су умрли млади или стари, код куће или негде далеко, у туђини, какве су им биле навике и шта су у животу највише волели, јер је све то на споменицима забележено.

Новија сеоска гробља из XVIII и XIX века у Србији, са својим надгробним споменицима, нису настала као плод једне занатске и уметничке традиције, нити, сличних занатских радионица. Напротив, она су врло различита и код систематског истраживања могле би се уочити врло различите групације и целине. Но, таква истраживања нису до сада вршена; више су објављивани радови о појединим гробљима или појединим врстама и најлепшим примерима споменика.¹ Сеоско гробље бање Горња Трепча припада оној групи наших гробаља која су грађена у стилу у коме су грађени тзв. споменици „крајпуташа”. Но, пре би се могло рећи да су крајпуташа обрађивани исто као и споменици ових гробаља, али зато што су крајпуташа постављани са нарочитим циљем крај путева, којима данас савремен човек јури брзим аутомобилом, то их он данас и више и боље познаје; ови споменици остали су непознати, јер су далеко од путева, а каткад и врло тешко приступачни.

Сеоско гробље бање Горња Трепча може се проучавати са више аспеката и потребно је вишеструко знање да би се све појаве на њему могле да схвате и објасне; далеко веће знање и стручност од онога са којим располаже писац ових редова. Али, и поред тога, он се усудио да ово гробље прикаже, да би указао на његове вредности,

које су угрожене, као што је то сигурно случај и са још многим сличним гробљима око Чачка, Ивањице, Ариља и Горњег Милановца. Последњи је час да се ова врста материјалне културе проучи, систематизује, евидентира и заштити, јер је она производ многих незнатних сеоских мајстора уметника, чија су дела исто тако вредна, као дела мајстора стећака, којима се поклонило много више стручне пажње. Многи од ових врло вредних споменика данас се руше, уклањају и на њихово место постављају надгробни споменици савременог безвредног занатства: глачане гранитне и мермерне плоче, са обрадом без знања и духа старих мајстора. Још горе пролазе стари споменици када се на њих накалеме ове нове плоче, уз употребу бетона.

Гробље у Горњој Трепчи налази се у делу села у коме је род Гојковића. По површини доста је мало и строго омеђено, јер се са њиме граниче њиве, које се обрађују. Оно је већ толико испуњено да за нове покојнике и нема места, јер се гробље не проширује. Оно није нарочито уређено, али није ни запуштено. Његове вредности састоје се баш у томе што се надгробни споменици још увек граде у духу старих традиција, те још није нарочито оштећено, мада местимичних појава новотарења и рушења старих споменика има и овде. Гробље је вероватно настало са првим насељеним становницима са почетка XIX века, јер је на једном споменику записана 1818. година; то је вероватно и најстарији споменик овог гробља. У самој бањи постоје остаци једног много старијег гробља, али само са неколико надгробних лежећих каменова, необрађених и без натписа, чија се старост без археолошких испитивања не може утврдити. У средини овог млађег гробља налази се и једна мала брвнара, покривена ћерамидом, са једном једином просторијом, која и данас служи као гробљанска капела. Већ и сам карактер ове капеле — брвнаре указује на старост гробља.

ТИПОЛОГИЈА, АРХИТЕКТУРА И МАЈСТОРСКА ТЕХНИКА РАДА НАДГРОВНИХ СПОМЕНИКА

Сви стари надгробни споменици овог гробља немају исте облике, већ се битно међусобно разликују, па се може уочити неколико типова (сл. 1—10). Најчешћи облик споменика је у виду једног паралелолипедног обелиска, који је грађен из једног комада. Таква је уосталом и већина споменика. Тај обелиск обично има завршни венац у облику

једноставне правоугаоне плоче са једним трохилусом на доњој страни; она је на њега насађена, али обелиск може да буде и без ње. Споменици без овакве плоче су вероватно и најстарији. Такав споменик је једноставно пободен у земљу, а има их чија је висина изнад земље чак и до 2,50 м. Понеких, што је ређе, има у облику плоче, која је са горње стране само закошена на две воде, а може да има и постоље (стопу), у које је плоча углављена. Споменици у облику плоча, које са горње стране имају изрезан крст су најмлађи облик ових споменика и потичу са почетка XX века. Они имају редовно на угловима тордиране колонете, које нису одвојене од главне масе, али у једном случају мајстор је отишао чак и даље па их је потпуно ослободио. Нарочито је било богато обрађено постоље крста, односно завршетак средњег дела споменика, са венцем који се састојао из неколико трака и био полукружног облика. Прелаз венца на угловима на другу страну понекад је био једноставан и под правим углом (сл. 34), али много чешће врло компликован (сл. 7) и мајстори су га са великом спретношћу, знањем и педантношћу изводили. Споменици ове врсте имали су, углавном, увек постоље, средњи део и завршни горњи део у облику слободног крста. Има понеки изузетак, који се издваја из ове типологије и на коме је мајстор хтео да изведе неку посебну богату архитектуру, са бочним стубовима, некаквим чудним стопама и капителима, куглама, као да то треба да потсећа на какве камене вазне и цвеће (сл. 9).

Појава тордираних стубова на угловима представља, врло вероватно, угледање мајстора на тордиране полуколонете које се налазе на црквама моравске стилске групе, на угловима апсида, као код Раванице, Лазарице, Љубостиње или Каленића, споменика на којима су први мајстори који су применили овај мотив могли да их уоче, а други су то после примили од њих као стилски манир.

У погледу техничке обраде споменика, нарочито оних који имају богату профилацију и тордиране полуколонете, може се констатовати да су мајстори располагали са солидним знањем, добрим алатом и да су техничку страну обраде довели до највишег нивоа. Они су потпуно савладали особине овог камена и пронашли за његову стилску обраду начин који му најбоље одговара. Довољно је само указати на чињеницу да они раде и тордиране полуколонете, што у сваком случају представља један елеменат који може да обрађује само онај мајстор који је далеко одмакао у познавању свога заната.

Типолошки је врло интересантан један изузетан споменик, који нема никакве везе ни са старим мотивом обелиска или стеле, ни са

религиозним мотивима споменика са крстовима, јер његов облик одражава само практичност једне потребе: он је урађен као округли сто и састоји се из једног четвртастог стуба на коме је округла плоча, те је, осим своје споменичке намене, служио и за стављање јела приликом давања помена (сл. 10).

Споменици су грађени од локалног камена, кога је било у довољним количинама и који се употребљавао и за зидање. То је нека врста пешчара и трахита, који је могао да се добро обрађује, али који није племенит да би се могао глатати, те су ови споменици само брушени. Време их је доста изјело, те су по површини постали порозни.

ЛИКОВНА ОБРАДА

На овим споменицима је од највеће вредности њихова ликовна обрада. Она је врло богата и разноврсна, како у погледу представљених ликова, тако и у погледу орнамената и предмета који су имали одређена симболична значења.

На неким споменицима изрезане су фигуре покојника у плитком рељефу и, обично, у стојећем ставу. Фигура је увек фронтално окренута посматрачу, са обема рукама које су опружене уз тело, са раширеним шакама и опруженим прстима (сл. 11—15). Читава фигура остаје и даље у истој равни, а мајстор не скида ону преосталу површину, да је потпуно ослободи, те је она као издубљена из ње. То је онаква иста прастара техника са којом су стари скулптори египатских храмова урезивали своје рељефе на равне површине пилона или стубова. Други положај фигуре разликује се само у томе, што је десна рука савијена у лакту и са шаком прислоњеном на груди, што има свакако своје симболично значење, потсећајући на положај који човек заузима када се учтиво опрашта или захваљује (од свег срца). Лица су одевена у народна одела: од кошуље види се ред изрезаних дугмади по средини груди, а јелеци су кратки, са гајтанима по ободу и нарочито на рукавима; покаткад за појасом су и пиштољи, који су се некада тако носили или о каишу виси нож у канији. На главама неких је шајкача, која је приљубљена уз њу, право намештена и прати облину главе, а код других је слична капа, али не обрађена као шајкача. Код већине је на спољној површини круга око главе у облику венца, као какав нимбус, исписано име и презиме покојника (сл. 16). Има фигура које су само до појаса, али има и целих. Ако су целе, ноге су састављене, са стопалама пета уз пету и фронтално раширеним; обучени су у чакшире, са опанцима

повијених врхова (сл. 7), али има их обучених у неку чудну одећу која подсећа више на женске хаљине, које су избраздане вертикално (сл. 17). То је вероватно представа старих мушких димија, као на надгробном споменику неког Драгољуба М. Јовановића (сл. 18). Њему испод десне шаке виси још нож у канији, а на грудима је са десне стране, са два квадрата, представљен новчаник (или нешто друго што је покојник носио), обешен о врат.

Ликовна обрада главе покојника доста је шаблонизирана и очигледно лик није покојников портрет, али мајстор се ипак трудио да се њему приближи: ако је имао бркове, он ће их преставити; или без бркова, ако их није имао; или уопште са неком карактеристиком коју је покојник имао. Тако, на глави Станимира Гојковића није шајкача, већ нека врста шешира, а стопала су му чудно окренута — са прстима унутра (сл. 17).

Ређи случај је да је неко представљен као војник, али има примера (Марко В. Милић); или је покојник био заиста војно лице, па је као такво и умро или је само служио војску, па је у рату погинуо или умро. Војници су представљени на коњу или једноставно у духу и стилу обичних сељака, у ставу „мирно“, са састављеним петама и опруженим рукама, нешто мало напред положених, у војничком оделу и са чизмама; о појасу су два пуна шаржера са мечама, на грудима одликовање, бодаж крај леве шаке, а ланац за сат покрај десне (сл. 19).

Ова тачност, са којом су мајстори бележили сваки детаљ, просто је задивљујућа, нарочито на оним споменицима, на којима постоје, осим ликовне представе покојника, и предмети са којима се покојник служио и који показују и његово занимање. Веровање да је њему потребно „на ономе свету“ све оно што му је било потребно и на овоме и што је старе Египћане навело да стављају у гробницу све предмете покојникове, овде се изражавало тиме што су се предмети урезивали на споменик.

Рука, којом се ради и служи, увек је као симбол присутна и представљена је у положају савијеном у лакту, под правим углом, са испруженом шаком, прстима и палцем, који је обично повијен навише (сл. 20). У шаци је увек понеки симбол, схематски дат (шака није никада савијена да држи тај предмет), као што је крст, чекић (јер је покојник био мајстор-зидар), двојнице (јер је волео да свира у њих), буклија (јер је волео више да попије), штап (ако је био представник власти-одборник), а за девојке обично гранчица (девојка Миљана), цвет, ташна (која је најчешће обешена о руку

или шаку) или кишобран (сл. 21, 22). Некада је рука и једини симбол на споменику. Удатим женама стављају се симболи њихових занимања, као што су: преслица (која се нађе и код девојака), бућкалице за справљање бутера, шиваћа машина.

Но, осим руке и предмета у вези са њоме и са занимањем покојника, има и много богатијих обрада са другим разним предметима, који се односе на животне потребе. Обично је постављен сто са столицом; на столу су чаше разног облика, бокали, шољица за кафу са коцкама шећера на малој тацни, а на једноме споменику изнад свега тога мајстор је духовито написао: „изволте“, тј. изволите, послужите се (сл. 23)! На споменику, који је у облику округлог каменог сточића, на једној страни четвртастог стуба, урезана је преслица, а на другој је натпис о покојници.

Међу споменицима ове врсте са многобројним симболима нарочито је леп један споменик девојке, која је умрла 1905. године, на коме се налази, као и на другима, обавезни симбол руке у типском положају; изнад руке је украсна игла за косу и чешаљ, а испод руке је још сто, на коме је чаша и саксија са цвећем. Између руке и стола су њено огледало, ташна и кишобран. На бочној страни је преслица са вретеном (сл. 24). Такође на једном другом су, доста ретки, симболи писмености, са којима је истакнуто занимање покојника: отворена књига, мастионица и перо, испод чега је уобичајени симбол руке са крстом (сл. 25).

Симбол крста на споменицима није никада симбол занимања (на пример: да је умрли свештеник), чак, вероватно није постављан ни у смислу верског опредељења, мада би се то могло узети у обзир, јер се нехришћанину не би никада ставио тај симбол у руку. Он овде има вероватно сасвим друго значење: да је лице умрло и да носи свој „животни крст“, тј. онај крст мука и тегоба који се носи кроз цео живот и како се обично каже у животу: „Сваки носи свој крст“. Њега мајстори не стављају покојницима увек у руку, али доста често, без обзира на друге симболе.

Из старијих година XIX века, са његовог почетка, урезује се, врло често, јатаган или пиштољ, старинског облика, као што је и сам јатаган. И на тај начин ови предмети обележавају сам дух времена који је тада владао, када су се јатагани и пиштољи носили за појасом, за разлику од савременог оружја на оним споменицима војника, који су помрли на почетку овога века, на чијим су каменовима савремене пушке са бајонетима или бодезима.

Ређе, али има, и таквих симбола као што је црква. Па и у тим случајевима, задивљујуће је са каквим запажањем и са каквом вештином мајстор реже једну доста компликовану грађевину са луцима, сводовима и кубетима и како све те њене делове даје у једном складном пропорцијском односу.

Има случајева када се војнички симболи комбинују са симболима занимања покојника, те има и једних и других, на пример: пушка или бодж са тегом (сл. 26), јер је покојник био вероватно и војник, али и трговац.

ОРНАМЕНТАЛНИ УКРАСИ

У истој мери колико је вредна пажње пластична обрада ликова, вредна је и сама орнаментика на овим споменицима. Она је врло богата и разноврсна и има споменика који су украшени само са њоме, мада има надгробника на којима она прати и ликовну представу покојника. Најчешћи мотив који се јавља је, природно, симбол хришћанства: крст. Он може бити сасвим једноставно дат, али и праћен другим мотивима. Код неких споменика, који су вероватно најстарији, јер немају чак никакве натписе или имају натписе архаичног писма, дат је крст утиснут у круг или из њега изрезан (сл. 5). Два или три таква крста поређани су један изнад другог, самостални, али понекад и међусобно везани у једну целину (сл. 4). Из пресечне тачке крста дијагонално полазе некад четири стрелице. Очигледно, мајстор више и не зна симболично значење које се на томе месту давало копљу и сунђеру, симболима који подсећају чиме је Христос мучен на крсту. Он решава све крстове стреласто, па и ове дијагоналне завршава све са малим стрелама. У другом случају мајстори обрађују крстове врло богато са орнаменталним украсом: главни крст има краке са мањим крстовима, а из укрсне тачке вертикале и хоризонтале израстају гранчице са цвећем; са подножја крста полазе често стабљике које се савијају у колуте, а оно је, каткад, обрађено степенасто, као код средњовековних крстова. Има овде у великој мери остатака средњовековних традиција измешаних са народном уметношћу, која је примењена и на друге случајеве, као што је, на пример, израда дуборезних врата са вегетабилном орнаментиком (сл. 28—31). Та вегетабилна орнаментика преовладаће каткад у толикој мери да се основни мотив, крст, скоро изгубио, а она је постала главна (сл. 32). Стране неких споменика су са њоме једино и украшене или је по средини дат неки мотив, на пример, свећњак, а око њега је

лозица са цветовима (сл. 33), која се тако повија да подсећа на далеке узоре са споменика рашке архитектуре средњовековне Србије. Но, у овој орнаментици појављују се чак и такви мотиви који, по своме пореклу, досежу до раног средњег века и до класике. Тако, на пример, на неким је представљена нека врста меандра (сл. 31) или таласасте линије (сл. 26) или ред троуглова (сл. 32), какав је мотив пронађен на фрагментима старог иконостаса цркве св. Петра у Бијелом Пољу. Осим ове геометријске и вегетабилне орнаментике, скоро да нема зооморфних мотива. Па ипак, на једном споменику из 1888. године, при врху, мајстор је изрезао двоглаву птицу (вероватно треба да буде орао), раширених крила, са главама које су окренуте у супротне стране, као да је то видео на некој средњовековној цркви моравске стилске групе (сл. 35).

ПОЛИХРОМИЈА

У највише случајева ови споменици били су обојени врло живим бојама, као што је жута (или златна и сребрна), плава, зелена, а ређе црвена. Нису бојени само поједини делови, или само детаљи, већ читав споменик. Биле су бојене и фигуралне представе покојника, при чему се тежило да се одело обоји бојама какве је имало покојниково одело и да се што више истакне рељеф. Многи споменици су и данас тако обојени и док је боја нова и свежа, то делује питорескно, али врло тврдо. Међутим, са многих киша је боју већ испрала, те су остали прозирни велови, који су се стопили у благим нијансама један са другим, те споменик заиста пружа један врло пријатан утисак. Код многих боја је већ одавно нестала, па нема чак ни трагова.

Тако су ови мајстори наставили и у том погледу стару традицију античких мајстора, који су камен бојили, како скулптуру, тако и архитектуру, традицију коју су задржали и наши средњовековни мајстори, бојећи у појединим случајевима скулптуру, као у Богородичној цркви у Студеници или на Каленићу.

МАЈСТОРИ

Мајстора ових и оваквих споменика било је врло много и вероватно их је свако село, у коме се оваква гробља налазе, имало. Они нису долазили од некуд са стране, а поготову не из далека; у нај-

горем случају било их је у суседном селу. Понеки је знао врло добро своју вредност и када му је неки рад успео, хтео је да га и други виде. Истицао је да га је баш он радио. Тако је, на пример, у селу Доњој Трепчи, на гробљу које има исте карактеристике гробља су у бањи Горњој Трепчи, али које је, на жалост, већ у толикој мери, изградњом споменика у духу новог времена, изгубило своје вредности као целина, на једном заиста мајсторски изведеном споменику мајстор оставио трага о себи. Тај споменик подигнут је тек 1927. године неком Миленку Пауновићу, који је умро 1915. године; мајстор је оставио о себи натпис на њему: „Градијо Милета Д. Тодоровић“.

Надгробне споменике у бањи Горња Трепча градили су мајстори из засеока Гојковићи, баш ту где се гробље и налази. И данас их има који се још увек баве резањем камена и клесањем споменика у старом стилу, али посла имају све мање, јер се купују и гранитне плоче и постављају на њих фотографије умрлих, које су рађене на порцелану (сл. 3). Међу мајсторима Гојковића био је нарочито познат Величко Гојковић. О њему се у бањи и данас каже да је био један од ретких мајстора, који је знао да реже „ликове“, што је било нарочито цењено. Која је дела мајстор Величко оставио на овоме гробљу, за сада не знамо, али би се то могло сазнати преко мештана, за које је он радио. У својим последњим данима живота мајстор Величко је доживео једну личну трагедију, јер је у лову повредио пушком свога унука, због чега није радио све до своје смрти. Верска осећања, а можда још и ова трагедија, побудили су мајстора Величка да за малу цркву у бањи Трепчи изради две иконе на камену, од којих је једна узидана у зид, а друга (која представља Распеће Христово) није (сл. 37). Он се на овим иконама потписао и сигурно знамо да је то његов рад. Распеће Христово приложио је за душу своје браће и сестара.

Рад на овој икони одаје сву искрену наивност једног заиста природно обдареног нешколованог уметника. Он је и ову икону обојио врло живим бојама, као што су били бојени и надгробни споменици. Но, одређена тематика иконе наметнула му је нешто што му, ипак, није било тако блиско, као што су му били блиски његови мештани, сељаци и сви они предмети, које је, заједно са својим претходницима и савременицима, радио на надгробним споменицима. Ту, око ове мале цркве, налази се такође неколико надгробних споменика, који

са својом ликовном обрадом представљају најлепше примере споменика у бањи Горњој Трепчи.

*
* * *

Гробља су одувек била места пијетета према умрлима; у гробља се одувек улазило спуштене главе и сетних расположења и мисли. Жалост за онима које смо тамо оставили траје каткад и више деценија и због тога су она била поштеђена од уништавања, од оних рушења каквим су изложени други споменици материјалне културе. Ипак, на њих поступно пада вео заборава, нарочито када и следећа генерација изумре, те остају све више напуштена и запуштена, а поготову код нас код којих постоји традиција и култ поштовања покојника, али не и традиција одржавања гробља. И ови надгробни споменици, који, сваки појединачно, имају вредност уметничког дела, изваљују се, штете и чак уништавају. Зато овај рад има за циљ да подстакне надлежне органе заштите да започну њихово евидентирање и валоризацију и дају бар неке препоруке месним властима да о њима воде рачуна. Јер, као што је речено на почетку, њихова је вредност вишеструка.

НАПОМЕНЕ

1. Др Владимир Дворниковић: Три старинска гробља у студеничком крају, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XVII, 1954, 5—40.

Митар Влаховић: О гробљима и надгробним споменицима поглавито у источним крајевима Југославије, *Extrait des comptes rendus du IV—Congrès des géographes et des ethnographes slaves, Sofia 1936.*

Митар Влаховић — Пеђа Милосављевић: Сеоски надгробни споменици у Србији, Издање часописа „Југославија“, 1956.

VALEUR ARTISTIQUE DES STELES FUNERAIRES DE LA
STATION THERMALE DE GORNJA TREPČA

La station thermale de Gornja Trepča est située entre Cačak et Gornji Milanovac. Il n'y a pas plus de dix ans, c'était encore un village aux habitations de type mi-cabane, mi-hutte en terre battue. En raison de ses propriétés curatives et médicinales, elle se développa très rapidement et commença à perdre son pittoresque local. Mis à part, les restes d'une architecture paysanne, il existe encore un cimetière dont l'origine remonte au XIXe siècle et dont les stèles funéraires sont l'oeuvre des tailleurs de pierre locaux. Ces monuments, et par leur architecture et encore plus par leurs valeurs artistiques sont de vraies oeuvres d'art plus connues dans la littérature sous le nom de «monuments du bord de la route». En dehors de leur valeur artistique, ils représentent un matériel exceptionnel d'étude de la culture historique de ce village station-thermale, car, grâce à eux, nous trouverons des renseignements précieux sur les gens de ce village du XIXe siècle et du début du XXe siècle. Ils sont la chronique muette de leur époque.

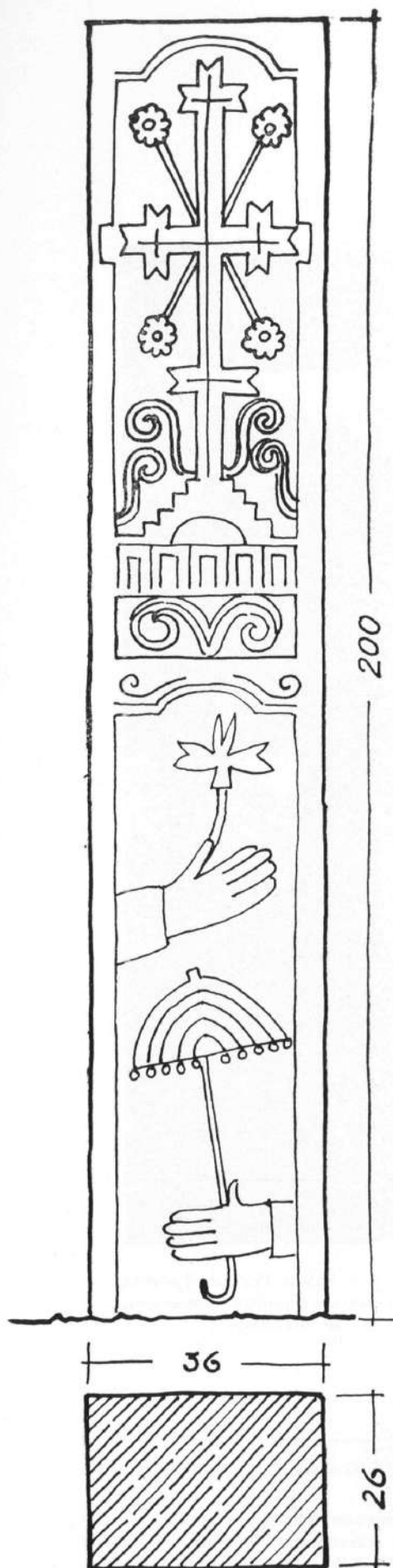
L'architecture des pierres tombales connut une évolution certaine. Les plus anciennes avaient la forme de piliers carrés très simples, comme des sortes d'obélisques. Plus tard, à l'obélisque s'ajoutera une couronne, comme un bonnet protecteur. Enfin, elles se complètent de disques imbriqués à la base et se terminant par une croix. Alors que les piliers en forme d'obélisque sont tout simples et ne présentent pas d'autre recherche architecturale, ces derniers sont très décoratifs, ornés de couronnes et les angles supportent des demi-couronnes torsadées — motif inspiré de l'architecture des églises serbes du Moyen Age de style moravien (Fig. 1 — 9) — Exceptionnellement on peut voir une stèle funéraire représentant une table : sur un pilier carré est posé un disque de pierre somme toute une utilisation pratique.

La réalisation artistique de ces monuments se faisait en trois temps et se décomposait comme suit : une représentation en relief de la figure à mi-corps ou complète du défunt (Fig. 11 à 19), une autre purement symbolique des objets indiquant la profession ou les préférences du mort, ainsi que son sexe (les symboles pour les hommes sont différents de ceux concernant les enfants ou les jeunes filles) (Fig. 20 à 27), enfin, le travail d'ornementation du monument (Fig. 28 à 36). Pour ce qui était des représentations plastiques, les anciens maîtres s'efforçaient de se rapprocher le plus possible du portrait. Bien qu'en général, d'après leurs conceptions artistiques et leurs possibilités ils en restaient à une conception schématique du modèle. La valeur documentaire de ces bas-reliefs est nettement visible sur les vêtements des défunts et la forme des objets représentés. Ceux qui caractérisaient le mort ou que l'on croyait nécessaires à sa vie d'outre-tombe sont sculptés le plus souvent dans leur style original et, sur d'autres objets de cette époque on trouve par exemple : sur les portes sculptées des motifs ornementaux inspirés du Moyen Age ou de l'époque classique entre autres, des motifs en vagues, des méandres ou des frises triangulaires. Les monuments sont peints en couleurs très vives.

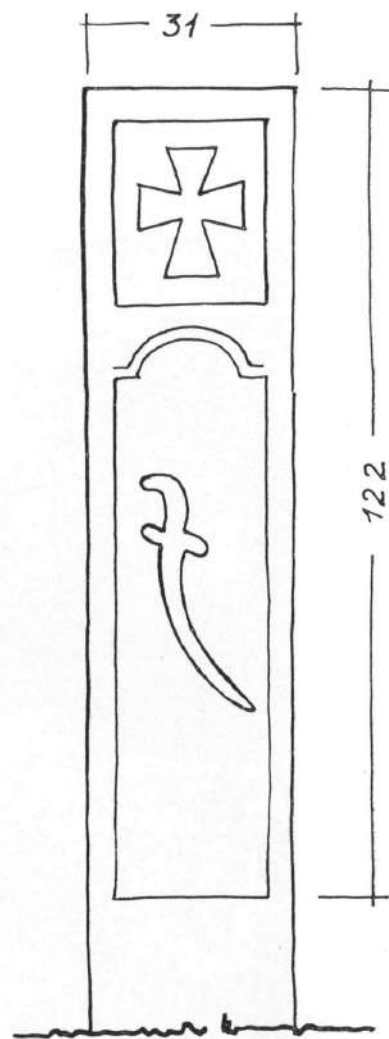
Les auteurs de ces tombeaux sont des tailleurs de pierre locaux. On les trouvait ordinairement dans le village même. L'un d'entre eux s'appelait Veličko GOJKOVIĆ. Il a taillé également deux icônes en pierre pour la vieille église de la station thermale de Gornja Trepča dont l'une représente la crucifixion du Christ (Fig. 37).

En attirant l'attention sur les valeurs artistiques de ces tombeaux, qui sont très nombreux sur le territoire de la Serbie, l'auteur lance un appel pour qu'on les inventorie, les valorise, pour qu'ils soient étudiés et placés la protection de l'état comme c'est le cas avec les tombeaux Moyen-Ageux des Stećaks.

Dr Slobodan NENADOVIĆ

Сл. 1. Надгробни споменик из бање Горња Трепча у облику високог четвртастога каменог стуба — обелиска. Символ крста не прате копље и сунђер, већ четири цвета. У горњој руци је цвет, али може да буде да је то и стилизован крст; у доњој је кишобран. Цвет и кишобран су симболи који се дају девојкама и женама.

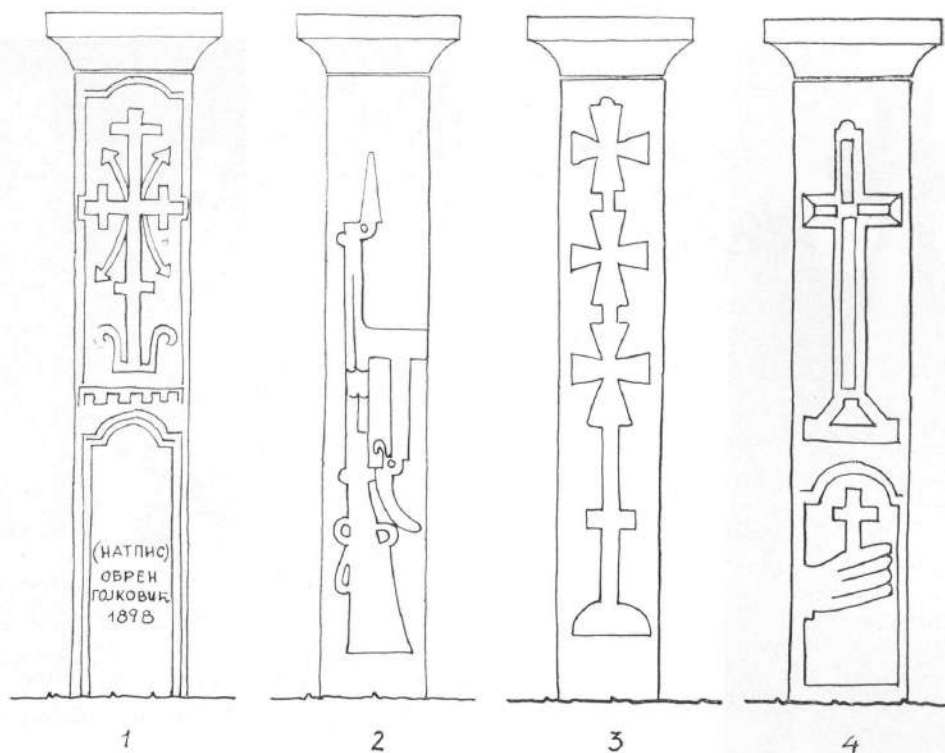

ИЗ 1846. ГОД.

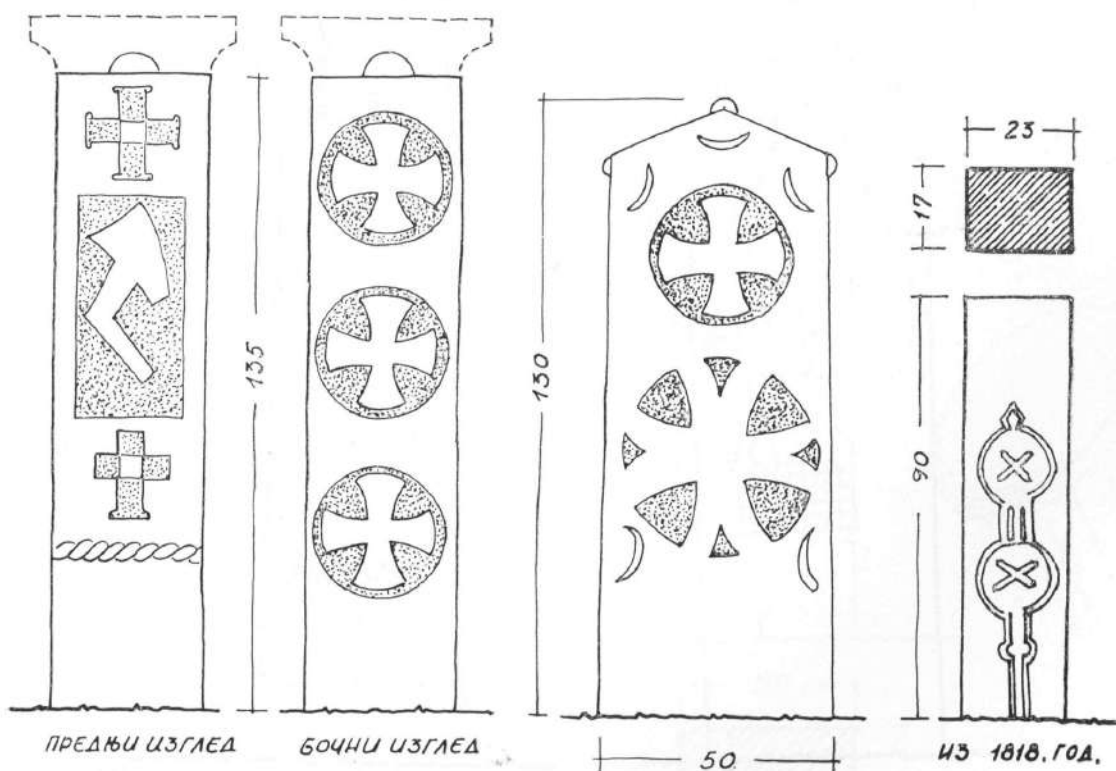
Сл. 2. Старији облик надгробног споменика са гробља у бањи Горња Трепча. Крст, као симбол хришћанства, решен је једноставно, а јатаган је симбол јунаштва или професије којој је био неопходан.

Сл. 3. Старији тип надгробног споменика са гробља у бањи Горња Трепча у облику стуба са венцем. У позадини види се нови надгробни споменик од гранита са фотографијама покојника на порцелану.

Сл. 4. Старији тип надгробног споменика са гробља у бањи Горња Трепча у облику стуба са вешцем, односно поклопном плочом. На странама су изрезани крстови разних облика; пушка са бајонетом као симбол војничког позива и крст у руци: симбол који означава да „сваки носи свој крст“.

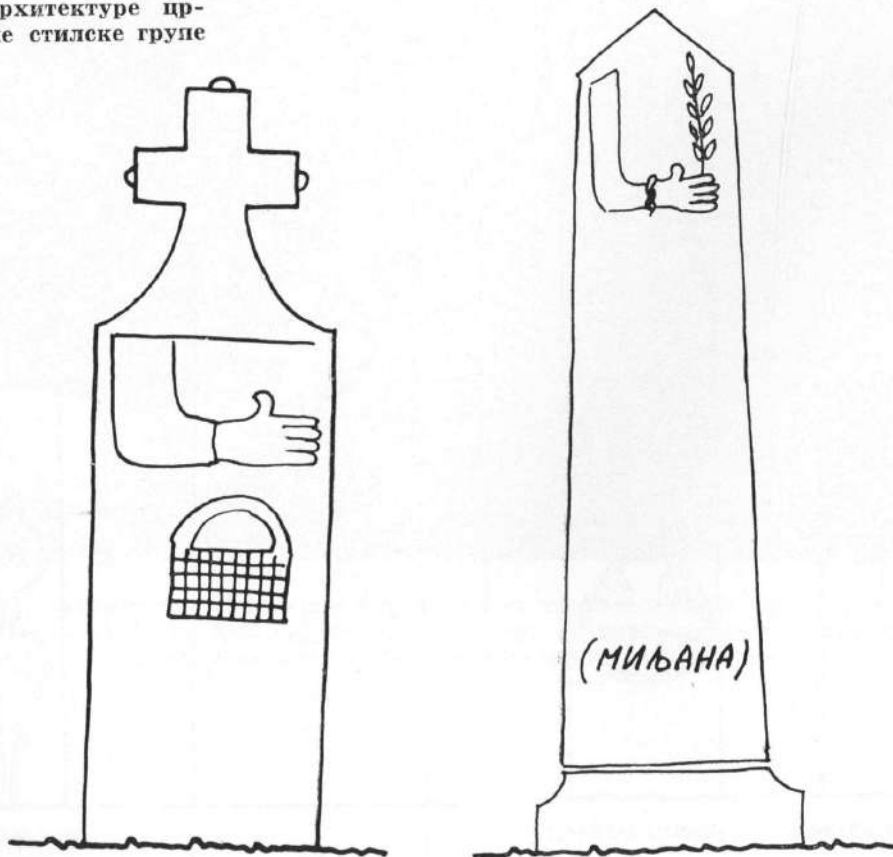
Сл. 5. Старији облици споменика на гробљу бање Горња Трепча. На првом је секира — симбол занимања покојника; на последњем је преслица, која се ставља на споменике жена и девојака.

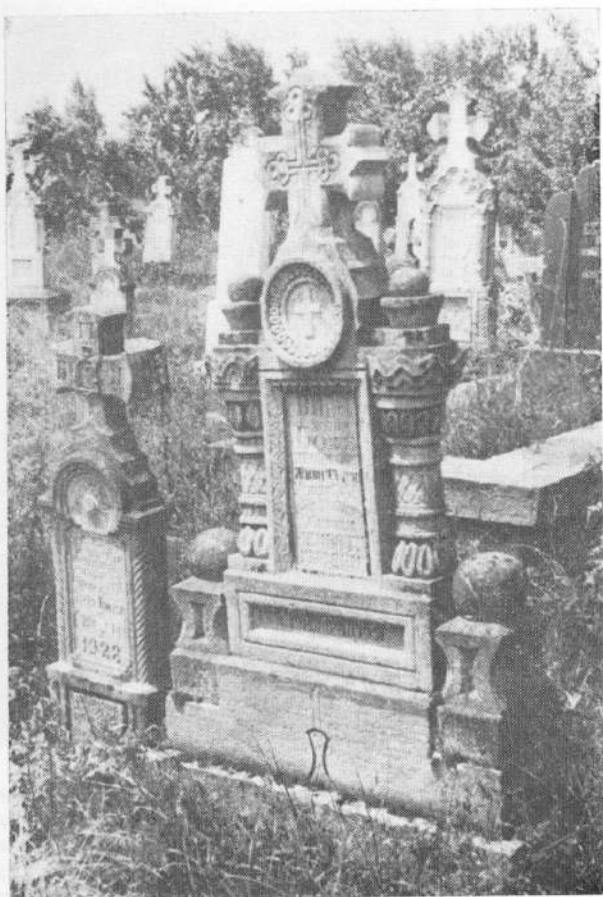
Сл. 6. Млађи тип споменика са гробља у бањи Горња Трепча. Мотив на угловима тордираних полуколонета преузет је из архитектуре црквава моравске стилске групе

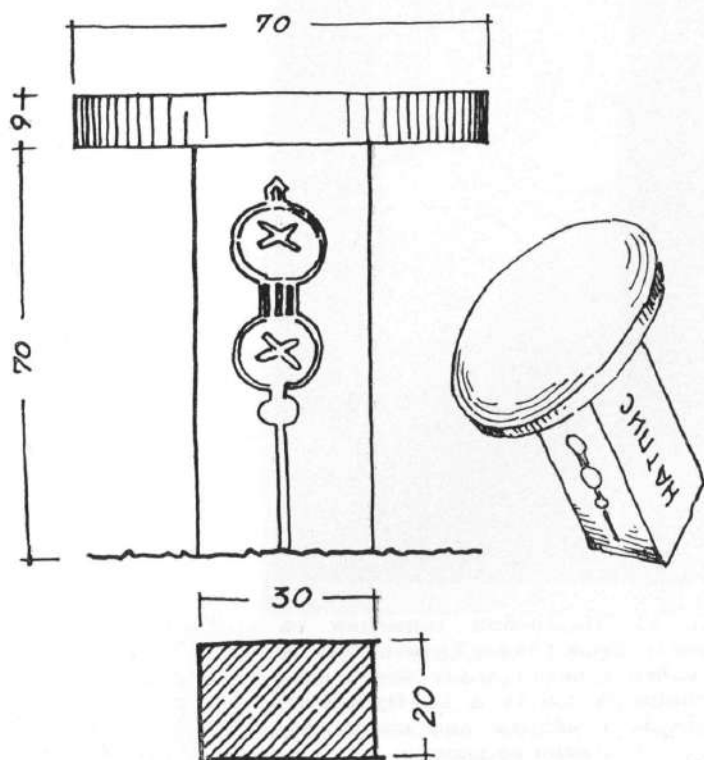
Сл. 7. Новији тип надгробних споменика са гробља бање Горња Трепча. Округли стубићи су потпуно ослобођени од главне масе

Сл. 8. Старији облик споменика (десни) и млађи (леви) са гробља у бањи Горња Трепча. Рука као симбол, без ичега или са границом и ташном, ставља се на надгробне споменике жена и девојака.

Сл. 9. Млађи тип споменика са гробља Бање Горња Трепча. Жеља мајстора да направи изузетну архитектуру удаљила га је од једноставних старијих, скоро монументалних, решења и одвела у кич.

Сл. 10. Надгробни споменик са гробља у бањи Горња Трепча који је у облику сгџла.

Сл. 11. Надгробни споменик из порте старе цркве у бањи Горња Тречча са ликом средовечног човека, без икаквих орнаменталних апликација, па чак и без натписа са именом покојника око главе, који се касније стављао.

Сл. 12. Надгробни споменик из порте старе цркве у бањи Горња Тречча, који је рађен на исти начин као и са сл. 11. Сличност је толика да се може претпоставити да су оба рад једног мајстора.

Сл. 13. Надгробни споменик са гробља бање Горња Тречча који је израђен у истом стилу као и споменици са сл. 11 и 12. Орнамент, који је у облику два цвета, полако се уноси.

Сл. 14. Надгробни споменик са гробља бање Горња Тречча. Допојасна фигура покојника је у народном оделу са гајганима. Лице представља старијег човека и рађено је са претензијом да личи на покојника.

Сл. 15. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча. Допојасна фигура покојника је у народној ношњи. Умрли је био младић, што је мајстор покушао да изрази.

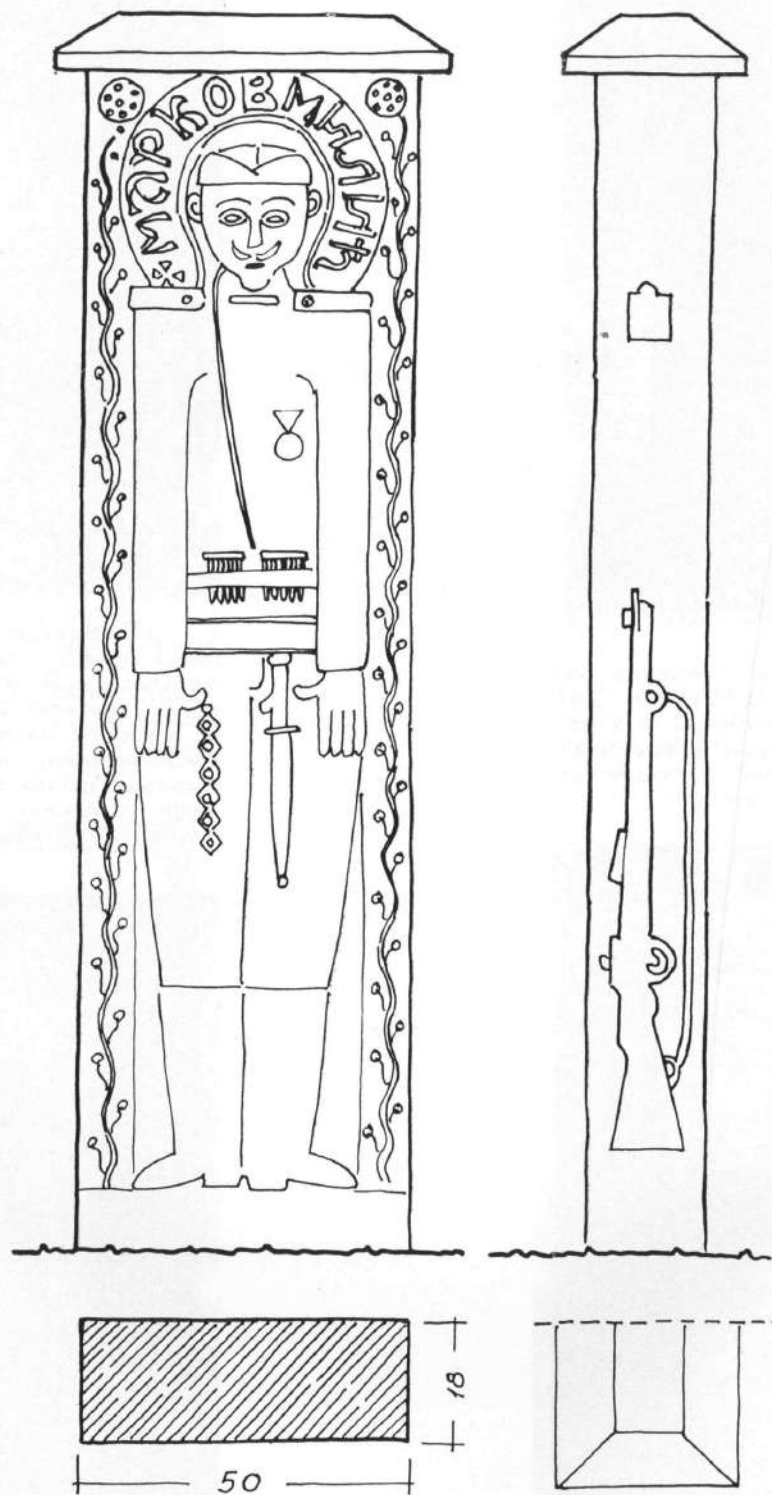
Сл. 17. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча. Подигнут је на гробу Станимира Гојковића. Покојник има неубичајену одећу, шешир на глави и чудне чакшире.

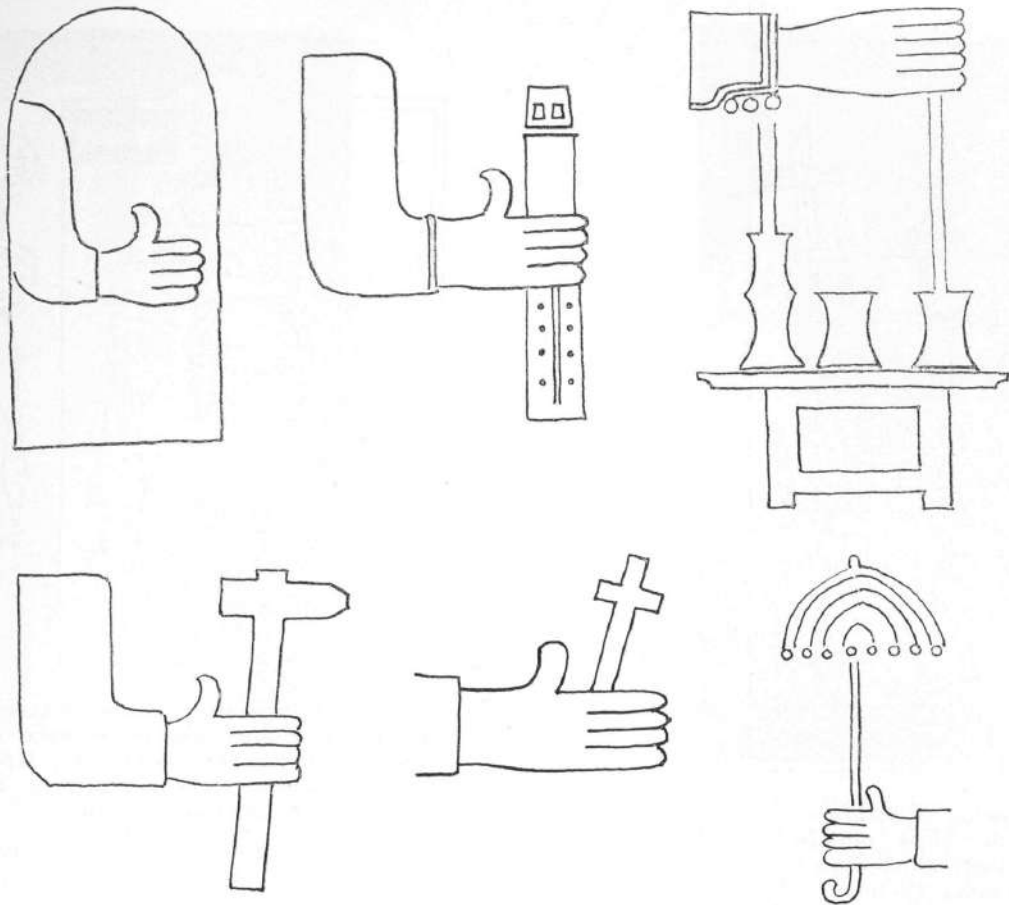
Сл. 16. Надгробни споменик из порте цркве у бањи Горња Трепча. Око главе покојник је његово име и презиме. Изражено решење са оваквим натписом асоцира на средњовековни нимбус око главе светаца. Празне површине око рељефа испуњене су биљним орнаментом.

Сл. 18. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча. Подигнут је на гробу Драгољуба Јовановића. Стилска обрада је иста као и на споменику са сл. 17, те би се рекло да су оба споменика рад једног мајстора.

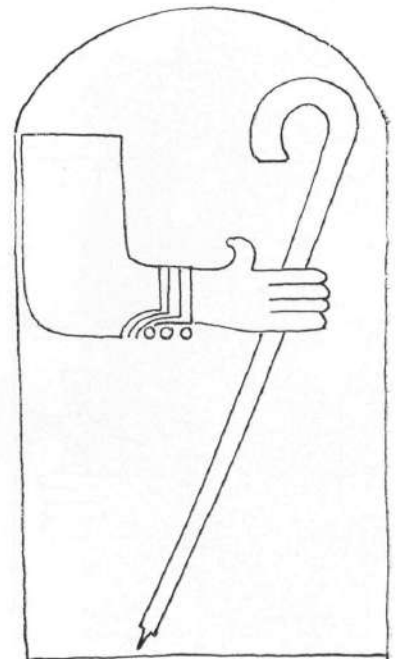
Сл. 19. Надгробни споменик Марков Милића са гробља бање Горња Трепча. На предњој страни је плитко изрезана фигура покојника у војничком оделу, а на бочној су симболи његовог цивилног и војног позива: пушка и тег.

Сл. 20. Рука са разним симболима са надгробних споменика гробља бање Горња Трепча. Постоје примери само руке без других апликација, као симбола са којим се ради, односно послужује, или са симболима занимања (чекић) или симболима који показују наклоност покојника (двојнице, буклија) или пол (кишобран).

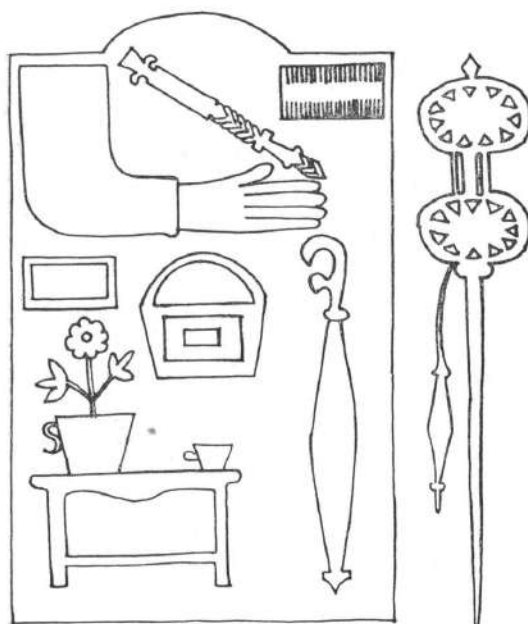
Сл. 21. Симбол руке са ташном и цвећем је најчешћи на надгробним споменицима девојака на гробљу бање Горња Трепча.

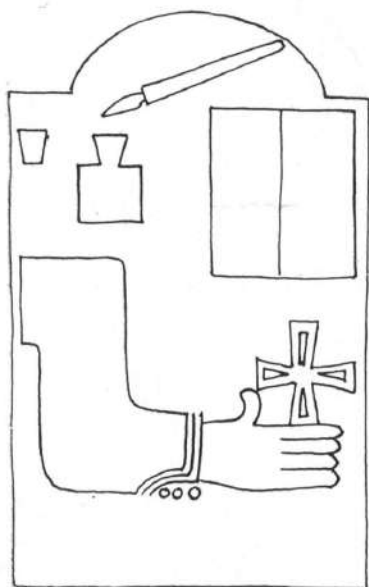
Сл. 22. Симбол руке са штапом са надгробног споменика гробља у бањи Горња Трепча. Штап као симбол означавао је и извесну функцију (одборник у општини, председник).

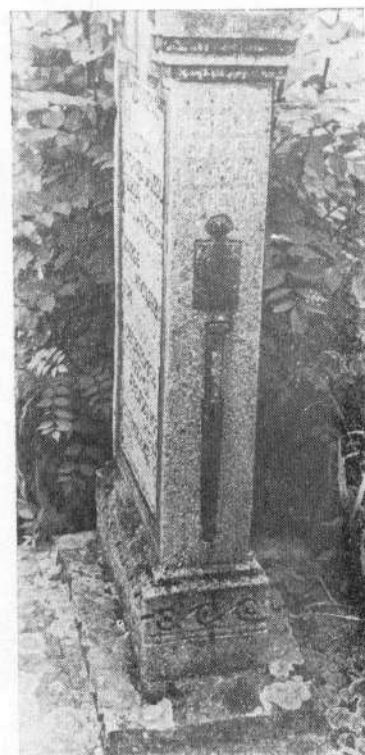
Сл. 23. Символи са једног надгробног споменика покојника (мушкарца) са гробља бање Горња Тречча.

Сл. 24. Символи са једног надгробног споменика умрле девојке са гробља бање Горња Тречча. Преслица са вретеном налази се на бочној страни споменика.

Сл. 25. Символи са једног надгробног споменика гробља бање Горња Тречча: књига, мастионица и перо означавају занимање; крет у руци је општи симбол.

Сл. 26. Нож и тег као симболи занимања са надгробног споменика гробља у бањи Горња Тречча.

Сл. 27. Нож у канији са једног надгробног споменика у порти старе цркве бање Горња Трепча.

Сл. 28. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча украшен стилизованим крстом са границима и цвећем. У позадини споменика, десно, види се новији споменик од белог мермера, који је постављен на постоље неког старијег споменика.

Сл. 29. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча који је украшен стилизованим крстом.

Сл. 30. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча који је украшен стилизованим крстом. Испод крета је фриз са архаичним орнаментом у облику троуглова.

Сл. 31. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча у облику обелиска са стилизованим крстом и другим симболима. Испод крета је трака која подсећа на класични меандер, а мотив је можда преузет са средњовековних споменика — цркава — који су грађени опеком. Јаснији цртеж споменика дат је на сл. 1.

Сл. 32. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча. Крст је стилизован са вегетабилном орнаментиком, која је толико преовладала, да се основни мотив — крст — једва распознаје. Осим ње, ту су и архаични мотиви трака са троугловима. Сам споменик има старији облик.

Сл. 33. Надгробни споменик из порте цркве бање Горња Трепча. На предњој страни је попреје покојника у дубљем рељефу. Основни мотив је свећњак око кога је орнамент.

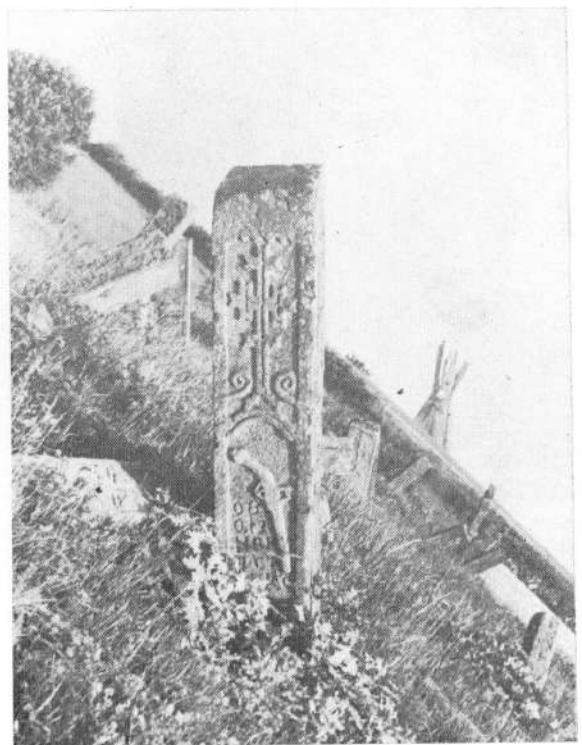

Сл. 34. Надгробни споменик са гробља бање Горња Трепча. Споменик има тодиране полуколоне и тодиране хоризонталне фризе. Испусти венца секу се под правим углом. На бочној страни свећњак и слободно стилизована граччица са цветовима ви-сибабе.

Сл. 35. Споменик са гробља бање Горња Треча. При врху је стилизована двоглава птица — вероватно орао — на начин као код старих средњовековних споменика.

Сл. 36. Ново поред старог: гробље са старим споменицима и монументални споменик од алуминијума изгинулим у народноослободилачкој борби у оближњем селу Остри. Ново је пројектовано без обзира на присуство старог, те једно и друго представља засебне уметничке целине.

Сл. 37. Икона Распећа на камену мајстора Величка Гајковића, који је био и један од мајстора клесара надгробних споменика гробља бање Горња Тренча.

Др АНДРИЈА Б. СТОЈКОВИЋ

КОСТА НОВАКОВИЋ О ДИМИТРИЈУ ТУЦОВИЋУ

1. Коста Новаковић (1886—1938) је у часопису »La Patrie Serbe« 1917. године, на позив његовог уредника Драгомира Иконића (1883—1957),¹ објавио чланак о Димитрију Туцовићу (1881—1914). Поводом објављивања тога чланка, они су изменили по неколико писама. Тиме је покренуто низ социјално-политичких питања о чијој суштини и тачности решења, која су Новаковић и Иконић предлагали, можемо тачније просудити на основу претходне оцене суштине комплекса догађаја првог светског рата, који чини непосредни општи историјски оквир дискусије ове двојице Чачана.

2. Први светски рат је, по тачној Лењиновој оцени, у целини био империјалистички, а „национални елемент“ у њему „представљен је само ратом Србије против Аустрије“. Због тога, „само кад би тај рат био изолован“ од општеевропског рата, „сви би социјалисти били обавезни да желе успех српској буржоазији“, која води српско-аустријски рат. Како, међутим, изолованих појава нема, наставља Лењин, и тај националноослободилачки рат Србије био је повезан са империјалистичким карактером целине првог светског рата, тако да „национални карактер српско-аустријског рата“ не мења ни општи импе-

ријалистички карактер тога рата, ни првог светског рата у целини.²

На основу такве оцене првог светског рата, Лењин је,³ као доследни марксист-интернационалист, по принципу пролетерског интернационализма, у пракси првог светског рата груписао струје Друге интернационале на социјал-шовинисте, тј. социјалисте на речима а шовинисте на делу (већина „званичних вођа званичне социјал-демократије у свим земљама“ — Плеханов, лабуристи итд.), на „центар“ (колебљивци, К. Кауцки и др.) и на „интернационалисте на делу“, које су чинили, пре свега, две партије крајње левце Друге интернационале — Руска социјалдемократска радничка партија и Српска социјал-демократска партија.⁴

У овим општим историјским оквирима став двојице Чачана — Иконића и Новаковића — о Димитрију Туцовићу и неким социјално-политичким питањима тога доба добија следеће значење и значај:

3. 1. Српска грађанска левица, којој је припадао и Иконић, у првом светском рату заступала је становиште „одбране отаџбине“, али уз либерално-демократско избегавање крајности национализма, а готову шовинизма. У својим мемоарским белешкама⁵ Иконић на следећи начин одређује свој и српске буржоаске владе став о националном питању: „При објави рата (1914) наша Народна скупштина поставила је поред осталог за циљ и ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца који су били под Аустроугарском. У ствари, то је и био програм коме су у прошлости тежили наши највећи духови“, у новије време нарочито Јован Скерлић (кога Иконић узима као узор и арбитра у решавању свих кључних питања — што је карактеристично за његов политички став уопште, став колебљивца са грађанске левце). Иконић тачно указује да је часопис »La Patrie Serbe«, који је он основао и уређивао током првог светског рата, „од првог дана, у свим својим написима верно бранио ову идеологију“. Та идеологија или „програм нашег народног уједињења није био државно-правно формулисан све до познате Крфске декларације“, тако да се часопису наметало име које му је Иконић дао (а не шире, југословенско, обележје) — „ово тим пре што смо од свих Јужних Словена тада само ми били без отаџбине“.

Иконић, међутим, наглашава да ће и после Крфске декларације дух његовог часописа „остати исти“, тј. часопис ће се „и даље залагати за бољу будућност Јужних Словена и борити се против сваког ускосхваћеног шовинизма“ и „беспошtedно ће сузбијати сваку сепаратистичку тежњу, ма с које стране она долазила“: „другим речима,

»La Patrie Serbe« је била и остала заточник борбе за уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу“. (Овде и на другим местима, као што видимо, Иконић неадекватно употребљава синтагму „Јужни Словени“: он у ствари мисли на Југословене, и то на Србе, Хрвате и Словенце).

То је, наравно, била идеологија грађанске левице, истоветна са гледиштем српске владе о том питању. Ова левица није могла прећи своје класне оквире који ће се између два светска рата са Владимиром Дворниковићем и другима, на основама неких теза Лудвига Гумпловича као инспирацији, теоријско-филозовски уобличити у идеологију унитаризма о јединственој „југословенској нацији“. Та је идеологија негирала националну самосвојност Хрвата, Црногораца, Македонаца, и истицала у први план Србију као пијемонт југословенства.

У условима првог светског рата, условима изгнанства и неодређене судбине малене Србије међу сукобљеним великим силама, српски грађански политичари а поготову интелектуалци, нису се лако могли снаћи. Тада су, указује Иконић, у дискусијама око новог поретка у Европи, до кога су сматрали да треба да дође после тога рата, већина истакнутих страних политичара и теоретичара заступали гледишта да Аустрију треба казнити, али је и одржати, а други (Иконић не каже који су ти „други“) — да је треба уништити и на њеним рушевинама створити неколико националних држава.⁶ Тако и „српско питање добија нове облике“ — „пред крај рата, ево нас са све изразитијом тежњом за оснивањем заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца — Југославије“. Иконић наглашава своју класну ограниченост пишући даље да је „име Југословен ново, а оснивање Југославије на место Велике Србије — неразумљиво“ и нашим људима и странцима и да „треба и времена и напора да се све ово оправда и образложи“, поготову што „противници нису ни слаби ни безначајни“: „заједно с Ватиканом, они наилазе на подршку и код појединаца и код странака. У самој Француској имало је крупних имена која су до последњег часа бранила одржање Аустрије“.

У прилог ових Иконићевих указивања на игру великих сила током првог светског рата са судбином малене Србије, најбољу и најснажнију аргументацију — али са класно супротних, пролетерских позиција — дали су српски социјалдемократи. Још у догађајима који су претходили првом светском рату, познато је да је не само аустријска социјалдемократија већ и немачка (Ед. Бернштајн) одобравала анексију Босне, док је француски социјалист Жан Жорес сматрао да

Босну и Херцеговину треба вратити — Турској. Неразумевања великих сила и њихових идеолога и политичара за историјске нужне и оправдане ослободилачке тежње балканских народа доживела су од тада до данас драстичне формулације.

Наведимо, овде, само једну од њих, чији је аутор Винстон Черчил. Он је после другог светског рата заступао гледиште слично гледишту аустријско-немачке социјалдемократије из 1908. То Черчилово гледиште, одмах треба рећи, поред тога што је историјски и чињенички погрешно сагледано са марксистичких позиција, и политички је штетно за нас, нарочито тиме што инспирише многе противнике нове Југославије и омета историјски једино могући, самостални пут развитка народа Балкана. По том Черчиловом гледишту, поред прве „трагичне грешке“ која је учињена после првог светског рата тиме што је Версајским уговором Немачка осуђена да плати репарације баснословних размера, „друга велика трагична грешка направљена је када је Сен-Жерменским и Тријанонским уговорима уништена Аустро-Угарска Империја“. Черчилове аргументе у прилог прве тезе („трагичне грешке“) увидели су одмах после првог светског рата и многи други трезвени духови (међу њима и Јован Цвијић), али су његови аргументи у погледу друге такве „грешке“, не само нетачни, већ и веома увредљиви за народе Југославије: вековима је, по Черчелу, Аустро-Угарска — то „живо отелотворење Свете Римске империје пружало заједнички живот и гарантовало трговину и безбедност великом броју народа, од којих ниједан у наше доба није имао ни снаге ни виталности да се сâм суочи са силом једне оживљене Немачке или Русије. Сви ти народи желели су да се одвоје од федералног, односно империјалног устројства, и подстицати њихове жеље значило је веровати у либералну политику. Балканизација југоисточне Европе настављала се крупним корацима и имала за последицу релативно оснажење Пруске и Немачког Рајха. (...) Није било ниједног народа нити области који су улазили у састав Хабзбуршке Империје којима добијање независности није донело муке какве су стари песници и теолози резервисали за проклето“.⁷ Озлојеђен због убрзаног процеса распадања британске империје и ослобађања низа колонијалних и угњетених народа, због пропадања капитализма и развоја социјализма у светским размерама, Черчил нам је приписао део кривице за избијање оба светска рата и за јачање „светског комунизма“ и својим ставовима хранио и храни илузорне покушаје ликвидације нове Југославије и заснивања неке тзв. дунавске федерације под таторством великих западних сила итд.

3. 2. Колико је и овде један интернационалист и комунист Карл Маркс надмашио идеолога империјализма Черчила својим схватањем суштине тока нове историје Балкана, може се видети из његових оцена борбе балканских народа које је дао још 1853. године. Маркс је са Енгелсом јасно схватио да се Источно питање не може решити ни одржањем, ни деобом Турске између великих сила, већ једино самосталним путем развита јужнословенских, грчког и албанског народа. У целини борбе народа Балкана за независност ова два класика марксизма указују на значај „српске револуције“ из 1804—15. године, поготову што се на Балкану неће моћи одржати никаква тиранија ни источног (руског), ни западног типа: „Ко мисли да такав један систем одговара и југословенском карактеру тај нека прегледа историју Србије од 1804. године. Карађорђа, оснивача српске независности, народ је напустио, а Милоша Обреновића, који је обновио независност, најурио из земље уз грдњу и псовку, зато што су обојица покушали да уведу руско-аустријски систем, са његовим пратилицама, корупцијом, полумилитарном бирократијом и пашинском експлоатацијом“.⁸

3. 3. У светлости покушаја, који су са позиција грађанске левнице разумљиви, да се нађе пут обнове српске државе грађанског типа у условима окршаја великих сила, резимирајући своја излагања о ставу часописа »La Patrie Serbe« према југословенству, Иконић закључује да и овај тада једини наш часопис у егзилу „мора пружити могућност за што прилежнију и што ватренију одбрану наше праведне ствари. Оквири њеног (мисли на »La Patrie Serbe« — А. С.) дотадашњег рада пуцају“ и њени сарадници ће од 1. јануара 1918. на њеним страницама моћи „писати и говорити поглавито у интересу нове заједничке државе Јужних Словена која је на помолу“ (а не, дакле, само у интересу Србије или Велике Србије, као што је до тада био случај и поред ширег југословенског става овог часописа). Такав је садржај »La Patrie Serbe« током 1918. године и остварен.

4. Гледиште марксисте и комунисте Косте Новаковића о социјално-политичким питањима тога доба, посебно о националном питању Балкана, и поред неких колебања и несигурности у ставу, разумљивих када се има у виду сложеност ситуације у којој су се, по тачној Лењиновој оцени, у опортунизму и социјал-шовинизму изгубиле и готово све европске социјалдемократске партије, радикално је превазилазило оквире грађанске левнице. Новаковић је поступио као бли-

ски сарадник Димитрија Туцовића, Душана Поповића, Трише Кацле-ровића и других вођа наше социјалдемократије, који су се борили против милитаризма, за мир, балканску федерацију и интересе сиротиње.

Сажето изложено, Новаковићево становиште током првог светског рата може се на следећи начин оцртати. У својој партијској „Аутобиографији“, чији се подаци и оцене (са неким изузецима које је утврдила Убавка Вујошевић),⁹ могу сматрати у основи веродостојним, Новаковић наводи да је учествовао у балканско-турском рату 1912—1913. године као резервни наредник, а затим резервни поручник, док је у империјалистичком другом балканском рату 1913. дезертирао са фронта пошто је, како он пише, Главни одбор Српске социјалдемократске партије одбио да предузме акцију против тога рата.¹⁰ Пошто је већ у тим ратовима био познат као социјалдемократ, који међу војницима шири социјалистичку идеологију, разумљиво је што је у империјалистичком првом светском рату (у коме је учествовао од 1914. до 1917)¹¹ био онемогућен у напредовању у војној хијерархији: у рат је отишао као резервни капетан II класе и у том чину остао до краја рата, док су многи његови вршњаци, како он указује, догурали до чина потпуковника.

У тешким условима лутања и поцепаности међународног радничког покрета током првог светског рата Коста Новаковић се доста брзо снашао. Како сâм сведочи, од августа 1917. он се први пут повезао са „цимервалдовцима“ — постао је присталица левог крила европске социјалдемократије окупљеног око Лењинове „Цимервалдске леве групе“, формиране на Првој међународној конференцији социјалиста септембра 1915. у Цимервалду (Швајцарска). Овој групи, како сâм наводи,¹² Новаковић је, преко лидера Француске социјалистичке партије, Пјера Бризона (Pierre Brisson, 1878—1923), Фернанда Лориоа (Fernand Lorio, 1870—) и Шарла Рапопора (Charles Rappoport, 1865—), приступио тек августа 1917. и то у Француској, на конгресу Француске социјалистичке партије, на којем је „у име српских социјалиста иступао против рата“. Такав став је био у складу са позицијама цимервалдоваца: они су се борили за прерастање империјалистичког првог светског рата у грађански рат пролетаријата против буржоазије, тј. у пролетерску револуцију. У томе је јасна класна разлика између Новаковића и Иконића, који је био и остао прогресивни грађански идеолог.

Новаковић активно учествује у оснивању Комитета српских социјалиста у Паризу (22. јула 1917). Задатак Комитета је био да нас-

тави рад ССДП ван земље на платформи одлука конгреса ССДП и међународне социјалдемократије. Најважније је тада било настављање антиратне платформе ССДП (подсетимо да су током 1914—1915. године посланици ССДП у Скупштини свих шест пута, када је то питање било на дневном реду, гласали против ратних кредита, на чему им је одао признање и Лењин).

Новаковић указује да се Комитет одмах почео раслојавати, слично Другој интернационали: већину у Комитету чинили су „социјал-патриоти“ (Лењин је ову категорију социјалиста означио као „социјал-шовинисте“, а ту би углавном спадао и Иконић, и поред свог демократског става), „који су почели да раде у корист рата, мада су својеручно потписали платформу Комитета против рата“.¹³ Пошто се крајем фебруара 1918. у Лондону састао са другим секретаром ССДП Душаном Поповићем и упознао са гледиштима бољшевика, Новаковић је, по повратку у Париз, 15. априла 1918. дао оставку на чланство у Комитету и редакцији његовог листа „Будућност“. Тиме је Новаковић дао доказа да није подржавао социјал-патриоте који су чинили већину у Комитету — што су му (да је сарађивао са социјал-патриотима) Сима Марковић и десна фракција у Партији после првог светског рата пребацивали.¹⁴ Да би се искупио за своје учешће у раду таквог Комитета, Новаковић је, током два месеца после оставке на чланство у њему, основао марксистичку групу, која је прво била повезана с цимервалдовцима, а затим са Лењиновом Трећом интернационалом.

После Октобарске револуције 1917. у првих 12 бројева листа „Будућност“ Новаковић је писао о догађајима у Русији солидарисујући се са Великим октобром.¹⁵

После завршетка рата, Новаковић се 13. априла 1919. из Париза вратио у Београд и врло активно учествовао у припремању и раду Конгреса уједињења априла 1919. и даље у раду КПЈ све до хапшења новембра 1938. године и смрти у стаљинским чисткама. Рехабилитован је 10. јуна 1958. одлуком Војног колегијума Врховног суда СССР.¹⁶

5. Када се има у виду у време првог светског рата овако идеолошко-политички прогресивно оријентисан живот и рад Косте Новаковића, који је Иконићу, као његовом земљаку и пријатељу, морао бити добро познат, сасвим је разумљиво што уредник часописа српске грађанске левице »La Patrie Serbe« није смео, а интимно није ни желео, као сталног сарадника ангажовати и Новаковића. Зато у

свом набрајању сарадника којима се поноси, Иконић нигде не помиње име Косте Новаковића.

Није познато како је дошло до контакта између ове двојице Чачана и вршњака (Иконић је био три године старији од Новаковића) током првог светског рата и на чију је иницијативу Новаковић обећао Иконићу чланак о Димитрију Туцовићу. Иконић је живео краће време у Витреу, а затим у Паризу, док је Новаковић у време њихових контаката живео на Крфу. Показаћемо да је Новаковић случајно сазнао за Иконићев часопис. У његовој преписци сачувана су три Новаковићева писма Иконићу и један концепт Иконићевог одговора Новаковићу на прва два писма. Новаковић је послао Иконићу обећани чланак о Туцовићу, који је штампан са извесним Иконићевим изменама, на које је Новаковић реаговао.

Донећемо овај Новаковићев чланак у преводу са текстом преписке ове двојице Чачана, настале поводом тога чланка, и покушати да проблеме који су тим поводом настали прокоментаришемо и протумачимо.

II

6. У првом сачуваном писму Новаковића Иконићу¹⁷ датираном 9/22. XII 1916. на Крфу, стоји:

„Драги Иконићу,

После првог броја 'La Patria Serbe', до кога сам случајно дошао не знам да ли је још који изашао и не знам да ли си донео што о Туцовићу.

Ја ћу одржати обећање и послати ти у идући петак чланак о Туцовићу. Ја сам га написао и превео на француски,¹⁸ да се ти не мучиш. Надам се да ћеш га штампати, и ако ми је веома тешко било да се приближим начину нашег писања.

Пошаљи ми остале свеске — ако су изашле — и пиши ми по каквој прилици мало више.¹⁹

*Срдачно те поздравља
твој Коста Новаковић.*

*Адреса: Шумад. (ијска) Дивиз. (ијска) област. Corfou.
Пошаљи ми твоју адресу, јер је ја не знам“.*

Као што видимо, покрећући свој часопис Иконић се обраћао свим познатим с молбом за сарадњу, па се, изгледа, обратио и Новаковићу, којом приликом му је он обећао чланак о Туцовићу. Али сâм Иконић нигде у својим успоменама и преписци не спомиње да се обратио и Новаковићу или коме другом нашем социјалдемократи (комунисти и марксиста), у чему се види његова класна ограниченост интелектуалца с грађанске левнице.

7. Друго Новаковићево писмо Иконићу гласи:²⁰

„16/29. XII 1916, Крф

Драги мој Иконићу!

Ако си добио прошло писмо од г. Веље Стојановића,²¹ онда ћеш се обратити и за чланак о Туцовићу на њега, који сам обећао послати првом идућом поштом, т. ј. данас. Ето, ја сам испунио реч и послао ти чланак.

До тебе је сад да га штампаш. Ја сам га написао на француском, по моје знању франц. (уског) језика. Где буде ортогр. (афских) грешака ви ћете то исправити. Иначе, мислим да ће остати садржина мисли неокрњена.

Пошаљи ми бројеве од 2. па на даље. Нека ти Веља плати шта коштају ти бројеви а ти се потруди да их добијем што пре.

Срдачно те поздравља
твој Коста“.

На празним листовима оба ова Новаковићева писма Иконић је написао концепт свога одговора Новаковићу на њих.²² Тај одговор гласи:

„Драги Којо,

Да знаш како сам се обрадовао при пријему Твога писма.²³ Чланак сам примио, и он ми се необично допао. Слику сам Туцину нашао и она ће изаћи у свесци 5. Нећу мењати ништа изузев понеку исправку у франц. (уском) језику“.

Иконић даље обавештава свога земљака да му шаље бесплатно три до тада изашла броја часописа.

III

8. Иконић је чланак штампао,²⁴ али није одржао обећање у погледу поштовања интегритета Новаковићевог текста. Новаковићев чланак, који заслужује да буде пренет и поводом 60. годишњице Туцовићеве херојске смрти, у преводу гласи:

„ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ (1882—1914)

„Мало интернационализма удаљује од домовине;
много интернационализма поново враћа њој’.

Жан Жорес, „Нова армија’

Одгојен у традиционалној демократској омладини, одрастао у слободним планинама сиромашног Ужичког округа, запојио се израна честитошћу из своје породице, од своје прве младости он се врло лако задахнуо љубављу за слободом, љубављу према малим и сиротим. Напуштајући своје литице да би наставио своје студије на Универзитету, понео је са собом све то богатство, а осим тога једну снажну вољу, један ведар дух, једну ширу интелегенцију и једну младу енергију која никад није остарила.

23. марта 1903, на познатим демонстрацијама против једног реакционарног режима,²⁵ Туцовић је први пут постао познат: он је ту узео учешћа као један од вођа демократске универзитетске омладине, он је својим рукама одбијао бајонете жандарма уперене против универзитетске и радничке омладине, бранилаца слободе и устава. После тих демонстрација он је био принуђен, као и многи други, да оде из отаџбине.

Завршавајући своје студије права на Универзитету, 1905,²⁶ он се опростио од својих другова остављајући им једну лепу тековину: потпуну академску слободу, угрожену — можда ненамерно — новим универзитетским законом. После једног штајка

који је он иницирао и водио, сви чланови закона који су онемогућавали студије сиромашним студентима, били су укинати.

То је била најбоља проба његове енергије. Сви ти млади људи различитих схватања, слушали су га: он је њима управљао, они су га ценили, веома поносни што у својим редовима имају вођу младог као што су и они. Зато упркос своје младости, он је био искусан и мужеван учитељ који им је показивао како треба да раде енергично и да потпуно успеју. У то време он је свима био познат.

Ја се сећам та два догађаја, јер они припадају његовом студентском животу, периоду сличном ономе у коме се сада налази наша младост којој је овај часопис²⁷ намењен. Ја их се сећам као изванредних фактора: не може се представити Туцовић, ни и један студент демократских идеја, без сличних дела; и, са таквим особинама, он се не може друкчије замислити него као вођ. Али то су само две епизоде његовог сувише рано завршеног тешког живота.

У својој 33-ој години, у новембру 1914, Туцовић, резервни пешадијски поручник, командовао је једном четом 1. пука; пао је на бојном пољу, груди пробијених аустријским куршумом.²⁸ Вратио се жив из два претходна рата. Вољен, обожаван од својих војника, цењен и поштован од својих колега и својих старешина, он је био уважаван од свих као један од најхрабријих и најсмелијих.

После рата из 1912. године, срдачан пријем који су му у Врању приредиле породице његових војника — он нам је то причао — био је за њега прави празник и најдирљивији тренутак његовог живота.

У овом трећем рату, он је пао у најкобнијем часу, када се српска војска борила у одступању ка Лазаревцу. И он, увек пун вере у одбрамбене снаге свога народа и у срећан исход овог нежељеног рата, он је, умирући, гледао како његов народ пада у ропство.

Мада је за време свога живота Туцовић примао изразе уважавања и великог поштовања благодарећи својој високој интелигенцији, своме озбиљном политичком деловању, свом племенитом карактеру — са извесном резервом коју су обично чиниле екстремне природе,²⁹ — тек после његове смрти његово име је добило значајно место које је заслужио.

Најреномиранији наш научник, г. др Цвијић, изражавајући своје саучешће, рекао је да је Туцовићева смрт за Србе један од највећих губитака овога рата.

Интернационала, у свом теоријском часопису,³⁰ и гласом једног од својих најглавнијих учитеља, др Карла Кауцког, објавила је да је ова смрт више за жаљење него смрт дра Франка,³¹ једног од вођа немачке социјалистичке партије, који се добровољно ангажовао у немачкој армији и пао првих дана рата.

Српски радници, мали и сиромашни који су га добро познавали, били су болно погођени овим губитком; они се са зebњом питају неће ли се сувише осетити последице Туцовићеве смрти и да ли ће се моћи после рата — у многобројним бригама које очекују земљу — за њихове оправдане и већ њиховом крвљу плаћене захтеве наћи енергичан, уман, непристрастан заштитник, као што је био он.

*
* *
*

Тражећи од мене да за 'Српску отаџбину' напишем неколико речи о Туцовићу, ви сте ме, г. директоре,³² оптеретили једним веома деликатним послом. Али ја сам уверен да нећу учинити неправду идеалу овог екстремног демократа,³³ великог интернационалисте, говорећи о њему у једном часопису чија је тежња, верујем, да очува у нашој омладини сећање на све наше националне вредности, на све наше истинске посленике као што је био, између толиких других, Туцовић, који се целог свог живота борио за слободу, независност, уједињење, благостање и просперитет српског народа, и који је нарочито гајио велику симпатију и велику наду према омладини.

Његов најдрагоценији идеал³⁴ био је слобода његовог народа уједињеног са земљацима исте крви: Југословенима. Он је све своје напоре управио ка остварењу тога идеала. После његовог пута у Хрватску и Босну, Београд је постао тежиште југословенског радничког покрета. Часопис 'Борба', који је он основао и уређивао; 'Радничке новине', чији је он био главни сарадник — када више није био главни уредник — стално су пропирани југословенску идеју међу радницима.

Његово најчвршће убеђење било је — право малих народа на аутономију и независност. Сходно овом принципу, он је оце-

нио анексију Босне и Херцеговине као један злочин који револутира и један акт нечувеног насиља против српског народа. Он је успео да у Београду 1909. сазове мали Интернационални конгрес,³⁵ који су чинили делегати свих балканских држава и Аустро-Угарске. Овај је конгрес кориговао понашање аустро-угарске социјалистичке партије у питању анексије; он је учинио оно што би се могло назвати актом покајања према Србији оптужујући империјализам Аустро-Угарске. На Интернационалном конгресу у Копенхагену 1910, на Туцовићев предлог у закључке је унет следећи пасус о независности малих народа: 'Ми захтевамо исто тако са постојаним инсистирањем аутономију свих народа и бранимо их од свих ратоборних напада и свих притисака'.

У својој књизи о Албанији, објављеној пре рата,³⁶ он је са логичношћу и великим успехом бранио овај принцип: аутономија за све народе без изузетка, за Албанију нарочито (којој је аутономија оспоравана од стране неколико озбиљних публициста), да би се она ишчупала из 'протекторских руку' Аустро-Угарске, и да би се спасла као једна од чланица Балканског савеза. У овој књизи он је исто тако дао један есеј економског материјализма примењеног на та питања.

Он се сав посветио следећем политичком аксиому:³⁷ Балкан Балканцима, и федерација балканских народа као најјачи и једини бедем против великих империјалистичких сила. На основу његове иницијативе, почев од 1909, две балканске конференције одржане су у Србији,³⁸ да би третирале ово питање које је постало врло ургентно после анексије. Он се напрегао да створи солидну основу демократској партији Балканских држава по угледу на федерацију и да учини немогућим узајамна ривалства и борбе.

Његова жарка жеља била је да их просвети, да побољша положај радника, малих и сиромашних, међу којима је он живео и радио целог свог живота: он је ценио ове производне елементе као значајан капитал и сматрао их као саму основу друштва.

Екстремни демократ,³⁹ Туцовић је сањао да установи једно ново друштво, засновано на благостању и братству свих народа: он је утрошио сву своју енергију у служби те идеје, борећи се против старе и слабе организације да би је заменио новом и бољом.

Његове многобројне расправе и предавања на народним зборовима; његови напори да оснује радничке школе; његови чланци и есеји о многим питањима народне економије, политичке економије и текуће политике; његови преводи многих ремек дела економско-политичке литературе;⁴⁰ његови свакодневни чланци у листовима, толико тешког труда извршеног током десетак година даје доказе о његовом интензивном раду, о његовој непоколебљивој вољи да уведе најмодерније идеје, да створи солидну основу једног екстремног демократског покрета у једној земљи која је још у почетку демократског развитка у модерном смислу речи.

Туцовић је био један од оних који су представљали прогрес и учвршћивали га у једном народу, улажући у то и сами велики удео. То је смисао мога цитата у почетку: много интернационализма не удаљује од отаџбине, већ враћа ка њој. А Туцовић заслужује прво место међу својим друговима, дајући убедљиве доказе у томе смислу.

Оним нашим младим људима који га нису знали, понављам: он је био прожиман апсолутним уверењем у своје идеје и прожет дубоком љубављу према својој земљи и своме идеалу. Да би у његовој отаџбини победиле демократске идеје, он је радио са ретком енергијом; он је извршио такав утицај на све који су живели с њиме да су се стидели да остану инертни и неангажовани.

Велика интелигенција, топло срце, дубоко и научно уверење, снажна енергија, гвоздена воља, живот радљив, радљив... ето Димитрија Туцовића.⁴¹

Крф

К. Новаковић.“

IV

9. Новаковић је као што смо указали, свој чланак о Туцовићу писао са највећим напором, борећи се између жеље да се Туцовићева успомена не угаси ни међу грађанском омладином у егзилу и између своје комунистичке свести, која му није допуштала да о Туцовићу и ту не изрекне праву истину. Па иако му је Иконић писао да у његовом чланку није вршио суштинске измене — таквих је измена било и Новаковић се умногоме покајао што је тај чланак код Иконића уопште и објављивао. Своје незадовољство Иконићевим интервенцијама у његовом тексту Новаковић је изразио у своме писму Иконићу датираном 24. III (6. IV) 1917. са Крфа, које гласи:⁴²

„Драги мој Иконићу!

Дошао ми је до руку 5. број 'La Patrie Serbe и нисам баш потпуно задовољан преправкама које си извршио у тексту и које чини ми се, ниси морао вршити па да текст ипак буде француски.

Ја верујем да ти не налазиш на пр. велике разлике у томе што си метнуо 'une vraie tête' место 'la plus grande tête'. Може бити да ти не сматраш да има разлике у томе рећи 'aux natures extrêmes' место само 'aux extrêmes', као што сам ја рекао, подразумевајући ту политичаре екстремне, елементе у друштву екстремне а не природе екстремне (јер Туцовић и није био екстремна природа). Затим, у првом периоду другог дела, можда твојим схватањем испала је једна реченица за коју ја мислим да је требала остати. Исто тако омакла се једна грешка у речи l'Internationale која је оштампана курзивом без е на крају те се чини као да је то назив или титула, док сам ја хтео рећи Интернационала (социјалистичка) као једна замишљена заједница и стога сам је написао без курзива. Свакако да ће сви француски социјалисти доћи у недоумицу када прочитају.

И тако још подоста тих ситуација, које су теби изгледале и на своје месту, мени се чини да су могле без икаквог уштрба по француски језик и смисао остати. Сад, то је споредно.

Али оно до чега ми је стало јесу неколико следећих периода у другом делу чланка код којих је прва реченица измењена. Она је гласила: *Le plus prochain but . . . или l'ideal le plus prochain* што значи најближи циљ, т. ј. ја сам на то мислио. И ту сам фразу нарочито понављао у свима осталим периодима да бих направио разлику са периодом који долази после њих и који говори о ономе што је главно, што је главни циљ био за Туцовића. Тај је период, ако се добро сећам, почињао: 'Mais, c'était son extrême ideal démocratique . . . qui l'a poussé de sacrifier toute sa vie à la lutte' . . . Затим и период *Toutzovitch était un de ceux qui représentent le progrès* . . . измењен је онако како нисам желео да га треба изменити па да би био у духу француског језика.⁴³

Ја сам сматрао за потребно да ти ставим до знања ове моје напомене. А ја сам себи пребацујем што нисам нашао кога Француза и замолио га да ми поправи превод и тако би ове моје примедбе отпале, јер ти онда не би имао да поправљаш француски језик и да узгред окрњим нешто што, чини ми се, смета читаоцу

да види да је Туцовић био социјалист и да је баш као такав био добар национални радник.

Има једно рђаво схватање патриотизма које ставља отаџбину изнад свега: изнад права и правиче, изнад морала, изнад поштења и које одобрава и злочине представницима те отаџбине. Такав патриота Туцовић није био. Такав патриотизам је патриотизам оних Немаца који представницима њихове отаџбине допуштају све и све њихове поступке правдају.

Модерно схватање патриотизма једино је демократско схватање, које не издиже интересе отаџбине изнад интереса народа нити може да схвати то уздизање.

Ја сада немам више времена да ти пишем о чему другом. Идуће недеље надам се да ћу имати времена да ти, по слободи, изнесем своје мишљење или боље опаске о 'La Patrie Serbe'.

Ако будем шта други пут писао трудићу се да не будем алжав и немаран а нарочито да спремам рукопис потпуно за штампу, како не би било несугласица. Само, сумњам да ћу ти штогод моћи више послати.

Поздравља те срдечно
твој Коста“.

Из овог Новаковићевог писма углавном је јасно како је својим преправкама у Новаковићевом тексту Иконић манифестовао ограниченост своје друштвено-класне позиције — грађанске левице. Новаковић је та места означио, посебно акцентујући супротност социјал-демократског (уствари — комунистичког, односно марксистичког) и буржоаског (макар било прикривено и као оно које је Лењин назвао „социјал-шовинистичким“) схватања патриотизма. Иконићева интенција је била очигледно усмерена томе циљу да из Новаковићевог чланка одстрани све формулације и делове текста из којих се види да је Туцовић био социјалдемократ, тј. комунист и марксист и управо као такав, као интернационалист, да је био прави родољуб.

Иконићев одговор на ово последње сачувано Новаковићево писмо, ако га је било, појаснио би нам Иконићев став о низу спорних питања, али то писмо, по свему судећи, није ни написано — јер нити у Иконићевој, иначе брижљаво сачуваној, кореспонденцији постоји концепт тога писма, нити у богатој рукописној заоставштини Новаковићевој постоји икакав траг о таквом писму или помен о Иконићу. Изгледа да је кореспонденција између ове двојице Чачана даље прекинута, јер је Новаковић убрзо затим дошао у Париз и посветио се

раду у нашем социјалдемократском покрету у егзилу; тако су Иконић и Новаковић могли да усмено расправе настали спор — ако је Новаковићу до тога више било стало, јер је ионако имао далеко важнијег посла и проблема у свом партијском раду. Јануара 1918. Комитет ССДП у Паризу покренуо је свој орган, лист „Будућност“, на српскохрватском и француском језику, тако да је Новаковић био упућен на сарадњу у том листу и у Иконићевом часопису није више објавио ниједан текст.

10. Треба, међутим, напоменути следеће: срећна је околност што је предострожни Коста Новаковић успео да сачува концепте свога чланка. Ти концепти, писани Новаковићевом руком на српскохрватском и француском језику,⁴⁴ међутим, упоређени са текстом штампаним у Иконићевом часопису, показују следеће: И поред многих исправки, допуна и прецртавања, и у српскохрватском и у француском тексту, тако да ова два текста нису идентични ни међусобно, ни са штампаним текстом, морамо закључити да је Новаковић у француском тексту, који је послао Иконићу, такође вршио суштинске измене и прецизирања. Пошто, међутим, Иконић тај текст није сачувао, а у њему је вршио исправке на које је, затим Новаковић у своме писму указао уз свој протест што их је Иконић извршио, не можемо са потпуном сигурношћу закључити да ли је у свим нијансама Новаковићев протест умесан или не. Али је сигурно то да је Иконић Новаковићев текст тако изредиговао да је ублажио марксистичку и комунистичку оштрину и бескомпромисност Туцовићевог лика.

*
* *

11. Наша излагања имала су задатак да у неким маргиналним проблемима покажу у чему су два земљака и пријатеља — комунист и марксист Коста Новаковић и грађански демократ и републиканац Драгомир Иконић могли наћи додирних тачака као класно супротно друштвено-политички оријентисани борци током првог светског рата у егзилу, а како и зашто су се и тада и касније морали разићи. Истовремено смо, поводом 60. годишњице Туцовићеве херојске смрти, пренели Новаковићев надахнуто писан чланак о њему.⁴⁵

НАПОМЕНЕ

1. О Иконићу видети наш чланак *Др Драгомир Иконић*, путеви његовог интелектуалног и идеолошко-политичког развоја, „Зборник радова Народног музеја у Чачку“, св. 3, 1973.

2. В. И. Ленин, Соч, 4. изд., т. XXI, 209.

3. Ibid, XXIV, 54—58.

4. О односу наше и европске социјалдемократије према I светском рату и о Лењиновим признањима принципијелном држању ССДП види Ibid. XXI, 184, 279; Триша Кацлеровић, *Цимервалдска конференција*, Апел српских социјалиста савременом свету, Београд, 1951, 3—80; Душан Недељковић, Сергије Димитријевић, Владо Стругар, Богумил Храбак и др. у *Српска социјалдемократска партија*, Научни скуп, Београд, 1965, 39—65, 147—157, 223—236, 261—262, 265—267; и књиге Влада Стругара и Десанке Савићевић наведене у даљим нашим примедбама. О овом питању дали су своје оцене и Владимир Бакарић, Едвард Кардељ и други теоретичари југословенског радничког покрета.

5. У *изгнанству*. Успомене и сећања — „La Patrie Serbe“ 1916—1918. Народна библиотека у Београду, Архива Драгомира Иконића, Р 612/1/1, стр. 76—77, 78—79. Карактеристично је да Иконић ове своје успомене није штампао, а морао је за то имати прилике и могућности бар између два рата.

6. О мишљењима и ставу Европе о нама у томе смислу упор. нашу књигу *Почеци философије у Срба*, Београд, 1970, стр. 10—15, 159.

Стварна опредељења за и против самоопредељења југословенских народа, односно за и против ликвидације Аустро-Угарске и заснивања самосталне државе Југословена на Балкану, јесу следећа: (Упор. Влада Стругар, *Социјалдемократија о стварању Југославије*, Београд, 1965, стр. 17—19, и Десанка Савићевић, *Друштвена и политичка теорија и критика у радовима Димитрија Туцовића*, Београд, 1972). Декларација Југословенског посланичког клуба од 30. маја 1917. (тзв. Мајска декларација) у Царевинском већу захтевала је да Срби, Хрвати и Словенци, који живе у Аустро-Угарској образују своју југословенску државу у оквиру Монархије и под династијом Хабзбурговаца. Разумљиво је онда што Југословенски одбор и српска влада нису могли прихватити Мајску декларацију, јер је она тежила одржању Аустро-Угарске, а без њеног рушења није могло бити самоопредељења југословенских народа, какво је планирала Крфска декларација од 20. јула 1917. — Вилсон се 8. јануара 1918. декларирало за обнову Србије и Црне Горе, а југословенским народима у Аустро-Угарској признаје аутономију у оквиру Монархије; слично мишљење изразио је 9. јануара 1918. и Лојд Џорџ. Обе ове изјаве су погодиле оне снаге које су тежиле самоопредељењу и уједињењу Југословена. Деловањем Југословенског одбора и других снага САД су 28. јуна 1918. признале право на самоопредељење југословенским народима Аустро-Угарске, а касније су то учиниле и британска и француска влада.

О сложеном питању односа наших и страних социјалдемократских партија према стварању Југославије може се рећи следеће: Наше социјалдемократске партије су сагледавале значај стварања Југославије, али су то питање сматрале задатком југословенске буржоазије, док социјалдемократија мора ићи даље, ка социјалистичкој револуцији. Стране социјал-

демократије су се у решавању питања стварања Југославије обично колебале и поводиле за својим буржоаским владама, али су у њиховом сагледавању праве суштине проблема значајну улогу одиграле југословенске социјалдемократске партије.

На основу свега реченог, разумљиво је што се грађански левичар Иконић није могао најбоље снаћи у сложеним социјално-политичким питањима свога доба.

7. Винстон Черчил, Други светски рат, књ. I, Београд, 1964, стр. 9—10.

8. Цитат је из чланка Ф. Енгелса *Шта ће бити од Турске у Европи?* који је у српском преводу пренела Туцовићева „Борба“ (књ. I, бр. 6, 16. III 1910, стр. 203—204. Наслов оригинала: F. Engels Was soll aus der europäischen Türkei werden? K. Marx — F. Engels Werke Dietz Verlag, Berlin, 1960, Bd. 9, S. 31—35). Маркс и Енгелс су у овом и низу других својих чланака окарактерисали турски и неке друге народе Балкана као кочнице напретка и истакли у први план Србију као центар борбе народа Балкана за ослобођење и самоопредељење, што су многи српски националисти током протеклих деценија покушавали да искористе у хегемонистичке сврхе. У целини својих погледа уопште, а у деветом тому њихових списа посебно, Маркс и Енгелс, међутим, далековидо интернационалистички будућност Балкана сагледавају слично Светозару Марковићу (*Србија на Истоку*, 1872) — у самоопредељењу и самосталном развоју свих балканских народа у разним облицима њихове сарадње и заједништва. (Упор. F. Engels Die türkische Frage Werke Bd. 9, S. 22—27; K. Marx, разни чланци о европској Турској и балканским питањима, Ibid. S. 103—116, 134—141, 265—285). Међутим, ако се мора осудити сваки национализам, а поготову шовинизам, историјска наука мора тежити да утврђује објективну истину о улози појединих народа у историји и не сме ту истину конформистички прилагођавати политичким или било каквим другим захтевима тренутка. У том смислу Енгелс је писао у свом *Лудвигу Фојербаху* да, „уколико наука поступа безобзирније и непристрасније, утолико је она више у складу са интересима и тежњама радника“; пошто се стварни интереси радничког покрета (ликвидација свих облика експлоатације и угњетавања итд.) поклапају са објективним ходом историје, радничка класа нема потребе да фалсификује слику света и друштва већ је заинтересована за објективну истину, нарочито за историјску истину. Зато и утврђивање успона и падова појединих делова нашег и страног радничког покрета мора бити руковођено захтевима науке, од које полази научни социјализам у својој борби за остваривања социјализма и комунизма.

9. За наше излагање, које следи, податке смо узели из текстова Новаковићеве *Аутобиографије* са Напоменама и Библиографијом сабраних студија, чланака и говора Косте Новаковића (1914—1934), које је израдила Убавка Вујошевић и који су штампани у књизи: Коста Новаковић *Македонија Македонцима! Земља земљорадницима*, Чачак, 1966, стр. 91—154; затим, из књига Влада Стругара (*Социјалдемократија о стварању Југославије*, Београд, 1965. (нарочито стр. 66, 315—348) и *Југословенске социјалдемократске странке 1914—1918*, Загреб, 1963, (нарочито стр. 68фф); и из Архива Србије (*Збирка Косте Новаковића*).

10. О овом Новаковићевом захтеву Убавка Вујошевић није нашла никаквих доказа у документима. (Op. cit. 100, прим. 8).

11. О томе када је Новаковић демобилисан, знамо следеће: У последњем писму Иконићу, за које знамо, датираним 24. марта (6. априла) 1917.

на Крфу, Новаковић саопштава да ради као пешадијски капетан II класе при команди српских трупа на Крфу. У своме писму Новаковићу (Архива Србије, 2. 1. ЗРПС, Збирка Косте Новаковића, 81) од 28. марта 1917. из Нице, Воја Пековић јавља своме саборцу да је тражио да га ослободу војне дужности да би као секретар радио у Радничкој комори која треба да се обнови и ради у Паризу. Интервенције у овом правцу, којих је било више, уродиле су, најзад, плодом и Новаковић је демобилисан. Из Извода из регистра пријављених полицијске префектуре у Паризу, Рег. бр. 4336, попуњеног Новаковићевом руком, сазнајемо да је наш раднички борац стигао у Париз 1. јула 1917. да би обављао дужност секретара Српске радничке коморе у Паризу (Extrait du registre d'immatriculation No 4336, Архива Србије, ЗКН, 245).

12. *Аутобиографија* Оп. cit 92. Упор. и *Српски социјалистички покрет за време првог светског рата*, Београд, 1958. Богат материјал о делатности српских социјалдемократа током првог светског рата истраживачи ће наћи у Архиви Србије (Збирка Косте Новаковића и др.).

13. *Аутобиографија*. Оп. cit. 92.

14. Упор. Убавка Вујошевић, оп. cit. 103, прим. 16.

15. О релативно позитивном, али класно ограниченом ставу Иконића према револуционарним догађајима у Русији 1917. године видети наш рад наведен у прим. 1.

16. Упор. Убавка Вујошевић, оп. cit. 114, прим. 50.

17. Народна библиотека у Београду, Архива Драгомира Иконића, Р 612/II/22.

18. Видети о томе одељак 10. нашег чланка.

19. По овоме би се дало закључити да се Иконић писмом обратио Новаковићу с молбом да за „La Patrie Serbe” напише чланак о Туцовићу. То Новаковић напомиње и у првој реченици другог дела свога чланка.

20. Архива Д. И. Р. 612/II/25.

21. Иконић га је, знамо, добио и сачувао.

22. У Новаковићевој богатој рукописној заоставштини, која се чува у Архиви Србије, нема тога Иконићевог писма, па смо га ми реконструисали по концепту.

23. Следи неколико прецртаних интимнијих речи, као нпр.: „беше ми врло тешко што задуго не знадох ништа шта је с тобом“, што сведочи да су пре првог светског рата били у ближим пријатељским односима. Таквих интимности у Новаковићевим писањима Иконићу, нема.

24. La Patrie Serbe No. 5, 1917, стр. 222—226.

25. Туцовић је пре тога, 1902. године, водио студентске демонстрације против сената, а радничко-студентске демонстрације 23. марта 1903. године, (Моша Пијаде, Предговор *Изабраним списима* Д. Туцовића, I, Београд, 1949. XIV), па је после тога морао да се склони у Аустрију.

26. Туцовић је завршио права са одличним успехом уствари 1906. године, пошто је у међувремену одслужио и војни рок. (Ibid XIV). Новаковић, наравно, после десетак година није могао тачно да се сети свих појединости из живота и рада Димитрија Туцовића, а није могао имати никакве приручне литературе, па су омашке овога типа у овом његовом чланку разумљиве. И други Иконићеви сарадници, међу њима и академици и професори универзитета, нашавши се у егзилу, указивали су, у својим писмима

Иконићу, да им веома омета рад недостатак и најнеопходније приручне литературе о историји и савремености балканских народа, коју у Француској готово и нису могли наћи.

27. Мисли се на *La Patrie Serbe*.

28. То је било 20. новембра 1914.

29. О овој формулацији у чланку видети даље Новаковићеву примедбу у писму Иконићу.

30. У рукопису овога чланка на српскохрватском језику, (Архива Србије, ЗКН. 263, стр. 3), овај пасус почиње овако: „Интернационала, у свом теоријском часопису *Die Neue Zeit* — кроз уста свога првога теоретичара др К. Кауцког, ...” итд. Овај часопис, који је излазио у Штутгарту од 1883—1923, био је теоријски орган немачке социјалдемократије. Термин „интернационала“ ми смо превели уважавајући Новаковићеву аутентичну мисао — као ознаку II интернационале, а не онако како је та реч погрешно одштампана у Иконићевој редакцији Новаковићевог чланка (видети о томе наша даља излагања).

31. Ludwig Frank (23. V 1874 — 3. IX 1914), вођ ревизиониста у немачкој социјалдемократији. Људе његовог типа Лењин је с правом назвао „социјал-шовинистима“, јер су се одмах ставили на страну „своје“ националне буржоазије и тиме издали пролетерску идеологију и револуцију.

32. Односи се на Иконића. И из овога се види да се Иконић обратио Новаковићу с молбом за сарадњу.

33. У рукопису на српскохрватском језику, стр. 4, стоји: „као крајњег демократе, као интернационалисте“, а у француском преводу (стр. 7): „d'un extrême démocrate d'un internationaliste“.

34. У сачуваном Новаковићевом концепту (стр. 7) стоји: „Son idéal le plus prochain était“ ... , као што у својим примедбама Иконићу Новаковић указује. Исто тако, почетак следећег пасуса у Новаковићевом концепту (стр. 8) гласи: „Son but le plus prochain était“ ...

35. Та Балканска социјал-демократска конференција (припремна) одржана је од 25—27. децембра 1909. у Београду, а затим је Прва балканска социјал-демократска конференција одржана у Београду, од 7—9. јануара 1910. са делегатима из Србије, Бугарске, Турске, Црне Горе, Румуније, Хрватске, Словеније и Босне и Херцеговине.

36. Реч је о Туцовићевој књизи *Србија и Арбанија*, Један прилог критици завојевачке политике српске буржоазије, Београд, 1914, стр. 118. Означујући као годину издања те књиге 1909, грешку је направио Иконић, јер у Новаковићевим рукописима стоји: „А његова политичка расправа о Албанији пред крај 1913 ...” (стр. 6) и на француском: „Son livre d'Albanie, arrtue après la guerre balcanique, vers la fin de l'année 1913, ...”

37. У Новаковићевом концепту (стр. 9) стоји: „Son idéal le plus prochain était“ — дакле, „идеал“ а не „аксиом“, како је ставио Иконић.

38. Упор. нашу прим. 35.

39. Овај спорни део текста у Новаковићевом концепту гласи (стр. 10): „C'était son idéal extrême démocrate“ ... Исто тако, почетак претходног пасуса код Новаковића гласи: „Son but le plus prochain était l'instruction, la culture et le bien-être des petits des pauvres de son peuple“ (стр. 10), односно српскохрватски: „Његов је најближи идеал био: просвећеност, културност и благостање сиромашних радних маса свога народа“ ... (стр. 6). Ова-

квих нијанси у српскохрватском и француском концепту и штампаном чланку Косте Новаковића пун је текст, али се у њихову интегралну анализу нема смисла упуштати.

40. Библиографију Туцовићевих превода К. Маркса, А. Бебела, К. Кауцког, А. Панекука, Р. Луксембург, Х. Вендела, Н. Троцког, К. Ренера и др. видети у књизи: Димитрије Туцовић *Изабрани списи*, II, Београд, 1950. 350—351.

41. Уместо Иконићевог „voilà“ Новаковић је написао „то је био“ односно „c'était“ (стр. 7, односно 12 концепата).

42. Народна библиотека у Београду, Архива Д. Иконића, Р 612/II/44.

43. Видети наше прим. 30, 33, 34, 37, 39.

44. Архива Србије, 13. 1. ЗРПС. Збирка Косте Новаковића, 263.

45. Одлучили смо да не доносимо српскохрватски текст Новаковићевог чланка, нити његов француски превод на основу концепта, прво, зато што су ти концепти доста нечитки за дешифровање и са много исправки и прецртавања и, друго, зато што је уствари Новаковићев штампани текст јавно деловао. Зато смо донели његов превод на наш језик са текстом преписке ове двојице Чачана насталом поводом тог чланка.

KOSTA NOVAKOVIĆ SUR DIMITRIJE TUCOVIĆ

L'auteur donne, dans la traduction en serbo-croate, l'article sur l'éminent marxiste et social-démocrate serbe Dimitrije Tucović (1881—1914), écrit par Kosta Novaković (1886—1938) et publié en langue française en 1917 par Dr Dragomir Ikončić (1883—1957) dans la revue *La Patrie Serbe* qu'il rédigeait, au cours de la Première guerre mondiale et faisait paraître en français à Paris. A ce propos eut lieu une polémique entre Novaković — marxiste et internationaliste qui a disparu plus tard dans les purges staliniennes, combattant pour la victoire de l'idéologie du Parti communiste de Yougoslavie, et Ikončić — intellectuel de la gauche bourgeoise. Par l'analyse du contenu de l'article de Novaković et de la correspondance entre eux au sujet de cet article, l'auteur indique la substance et la base idéologique et socio-politique de leur polémique: Novaković avait exposé, dans son texte qu'il a envoyé à Ikončić en vue de son impression, les conceptions de Tucović en tant qu'internationaliste et marxiste qui réprouvait la Première guerre mondiale comme impérialiste et contraire aux intérêts du prolétariat et de la révolution socialiste, tandis qu'Ikončić, en tant que nationaliste bourgeois, soutenait la conception de la «défense de la patrie» (que Lénine avait justement caractérisée comme «social-chauvinisme») et, en ce sens, par sa rédaction du texte de Novaković, il a présenté Tucović comme patriote de gauche plutôt que comme marxiste-internationaliste. Après cela, Novaković a cessé de collaborer à la revue d'Ikončić, d'autant plus qu'il était trop occupé par ses devoirs dans le mouvement ouvrier yougoslave en exil vers la fin de la Première guerre mondiale et il n'avait ni le temps ni le besoin de le faire.

Dr Andrija Stojković

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА ГОРАЧИЋКЕ БУНЕ

(ПРИЛОГ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ ЖИВОТА И ДЕЛА КЛЕСАРА
МЛАЂЕНА РАКОВИЋА)

Навршило се осам деценија од догађаја који је у историји остао забележен под именом „Крвави Горачић“ и који је тек касније добио неадекватно име — ГОРАЧИЋКА БУНА.

Тада је (20. фебруара 1893. године) код „суднице општине горачке“ животима платило своју припадност Радикалној странци 18 сељака из Горачића¹, Губереваца² и Живице³, села у горњем Драгачеву⁴. Они су погинули бранећи своју закониту власт, своју општину, којом су управљали после победе на изборима који су одржани 13. децембра 1892. године. Војска је, на позив њихових страначких противника, дошла у Горачиће, где се налазило седиште општине, да им то узме, а они нису хтели да се повинују полицијским и војничким претњама. Сукоб се изродио у крвопролиће, које ће оставити дубок траг у друштвеним кретањима у Драгачеву све до почетка првог светског рата.

Радикали су, као што рекосмо, победили у Горачићима на изборима од 13. децембра 1892. године. Но, тада су се на власти у Србији налазили либерали. Они су у Горачићима, заједно са напредњацима,

иако су били у мањини, хтели да преотму власт. Чак су, предвођени Драгићем Драшковићем, Живком Зимоњићем и Вићентијем Петковићем, у Драшковићевој кафани⁵, која се налазила на старом путу Чачак — Ивањица, формирали и своју општинску управу.

Кад претње полицијских власти нису заплашиле радикале, који нису хтели да предају општински печат и друга обележја власти, либерали су послали војску у Драгачево, у Горачиће.

Војска је стигла Драшковићевој кафани, а одатле се, 20. фебруара 1893. године, упутила према „судници општине горачке“, која се налазила на самој тремеђи Губереваца, Горачића и Живице. Код општинске зграде били су се окупили радикали.

Војском је командовао капетан Јовин. Он је захтевао да се „побуњеници“ разиђу. Тада му је горачићки кмет Милић Ружичић, који је замењивао ухапшеног председника Тијосава Јаковљевића⁶, прочитао решење Сталног окружног одбора, у коме је писало да је радикалска власт законита. Капетан Јовин и његови војници нису се освртали на то, настао је сукоб, па онда пушчана паљба.

Први је погинуо кмет Милић Ружичић из Горачића. Поред њега, жртве плотунске паљбе били су Горачанци: Јанко Стевановић, Живко Јевремац, Панто Цогољевић и Радисав Јевремац, Губеревчани: Миљко Николић, Максим Цогољевић (који је тешко рањен, а касније умро), Витор Ђендић, Марко Ђендић, Милован Ђенадић, Чедомир Богетић, Антоније Стојић — Божићевић, Миленко Клисарић, Аврам Басарић, Јеврем Басарић и Ранко Вујиновић, као и Живичанци: Ранко Милутиновић и Миљко Јоровић.

О „Крвавом Горачићу“ релативно се доста писало.⁷

Но, изузев неколико новинских текстова,⁸ практично нико није проучио споменике учесницима у горачићкој буни, а још мање се писало о клесару Млађену Раковићу,⁹ који је у сипак драгачевски пешчар урезао, на надгробницима жртвама, својеврсну хронику „Крвавог Горачића“.

Дуго се није ни знало ко је аутор споменика радикалским и нерадикалским жртвама горачићког крвопролића.

Наше трагање за споменицима учесницима у овом трагичном догађају отпочело је 1968. године, када је припремано отварање Меморијалног музеја горачићке буне.¹⁰

Најпре смо посетили Ружичића гробље у Расовцу¹¹ (Горачићи). Пронашли смо споменик кмету Милићу. То је скоро два метра висок гробљаш, исклесан од живичког пешчара. Паралелопипедни споменик ничим се није разликовао од осталих „каменова“ на овом гро-

бљу. Ничим, изузев епитафом, који цитирамо: „О шарен спомене ладни, камене, кои многима срце храбриш, што овде показујеш, место сарањеног од 34. год. Милића Ружичића уваженог грађанина и би вшег кмета, села Горачића кои погибе, 20. фебруара 1893. год. пред судницом општине, горачке од браће небраће, либерала српски дахија. Нема живота без слободе, благо оном кои ваком смрћу умре, лака земљо која га, прекриваш својом те је откупио крвљу...“¹² Остали део натписа је стереотипан: говори о томе ко је подигао споменик. Орнаментика је религиозног и флоралног карактера. На боку доминира вињага, израсла из фино обликоване саксије, и на њој дубоко урезан голуб. Слова су некако „народски“ писана, али добро очувана, јер су уклесана дубоко у камен. Заслужује посебну пажњу некаква чудна интерпункција, у којој зарез има функцију нарочитог појачавања делова епитафа. На споменику се није потписао онај ко га је клесао. Ни потомци кмета Милића Ружичића нису могли да нам кажу ништа о аутору овог гробљаша са драматичним натписом.

Даља трагања одвела су нас у Губеревце. Знали смо: на Плазенића гробљу сахрањено је више учесника у буни и једна жртва — Максим Цогољевић.

Цогољевићев гробљаш практично се не разликује од надгробника кмету Милићу Ружичићу. Од живичког је пешчара, двометрац, паралелопипедног је облика. Орнаментика је, такође, истоветна, а епитаф се једино у неким појединостима разликује. Само је варијанта текста са „камена“ кмета Милића: „Шарен спомене ладни, камене кои сваком срце храбриш што овде показујеш место, сарањеног од 85 год. Максима Цогољевића из Губереваца, кои задоби пушчану рану, код цркве и суднице, горачке 20. фебруара 1893. год. од браће небраће либерала српски, дахија а издану 7 марта 1893 г. Нема живота без слободе благо, ономе кои ваком смрћу умре лака земљо која га прекриваш својом те је откупио крвљу...“

Нема сумње да је исти каменорезац клесао споменике Ружичићу и Цогољевићу. Али који? Ни на једном од њих није се потписао.

На Плазенића гробљу више је споменика овог уметника из народа. Сви су истоветни по начину обраде камена. На њима: ликови сељака, жена, девојака. Камен је дубоко урезиван. Људске фигуре готово су у природној величини. Скоро све у десној руци држе цвет, уз само тело. Руке су опружене, праве. Жене имају, у рукама, и „амреле“ — кишобране и сунцобране.

Посетили смо и још два гробља у Губеревцима: Ђендића и Ракићевића. Њих спаја треће — „џиновско“, неиспитано, запуштено,

урасло у шикару и шумицу. На читавом комплексу, знали смо, сахрањено је највише жртва „Крвавог Горачића“. И још већег броја учесника. На жалост, већина их је без „видљивог обележја грађанских врлина“, кости су им урасле у земљу и траве.

На Ћендића гробљу доминантно место заузима двојни поменик браћи Басарићима. На лицу споменика, који се састоји из два одвојена камена паралелоипеда окренута западу, непотписани чикириз уклесао је две импозантне људске фигуре. На једном пише „Аврам и Јефрем погибоше“, а на другом „браћа Басарићи“. Ипак, Авраму и Јеврему епитафи су раздвојени, на једном и другом „биљегу“. Цитираћемо натпис са првог споменика: „Шарен спомене ладни, камене кои сваком срце храбрих што овде показујеш место сахрањеног од 25 година Аврама Басарића из Губереваца бившег војника сталног кадра кои погибе 20 фебруара 1893 год. код суднице оп: горачке од браће српске војске а на тугу целој фамили, и осталој Срби...“ На другом, епитаф се нешто разликује: „Тек што почесмо радити очевину храбрити ал покоси нас смртна, коса не пожали што је роса покојног Јеврема Басарића из Губереваца бившег војника сталног кадра, кои поживи 27. г. а погибе 20 фебруара 1893. год. код суднице оп: горачке од браће српске војничке, трупе а на тугу својој фамили...“

Ни „каменови“ браћи Басарићима нису потписани. И на њима је уочљив ликовни рукопис аутора споменика Милићу Ружичићу и Максиму Цогољевићу. И овде: правилни крстови, фантастични цветићи, голубови на грожђу. Види се сигурна рука клесара, у чијем раду има пуно драматике и некакве суровости.

Истоветан је, мада сиромашнији орнаментима, и споменик још једној жртви која је сахрањена на Ћендића гробљу: Чедомиру Богетићу. Епитаф на том „камену“ сасвим је једноставан. Казује да је Богетић погинуо у 30. години живота „пред судницом општине горачке 20. фебруара 1893.“ Битније се не разликује ни споменик Витору Ћендићу, као ни Антонију Стојићу — Богићевићу.

Ни један од тих гробљаша није потписан.

На Ћендића гробљу, судећи по начину обраде камена и урезивању слова, више је споменика које је радио аутор гробљаша браћи Басарићима, Чедомиру Богетићу и Антонију Стојићу — Богићевићу. Не треба много мудрости да би се схватило како је све њих, као и оне Ружичићу и Цогољевићу, резао један каменорезац. Са сваког просто зрачи нека отмена туга, али и понос. Камен насељавају крстови, голубови, грожђе, стилизовани цветови.

Наишли смо и на један споменик на коме се не помиње горачићко крвопролиће, а који је посебно значајан. У сипак пешчар је урезан човек у природној величини. Снажан, двометраш. Изнад шајкаче уклесано име покојника: Мина Ђендић, а на боку, бојом, једва читљив потпис: Млађен Раковић из Горачића.

Значи ли то, питали смо се, да смо открили тајну?

Наравно, ваљало је проверавати. Јер, очигледно је да се ради о једном од најбољих драгачевских чикириза. Уз све то, чини се да је баш он клесао „биљега“ жртвама горачићке буне...

Нема много литературе о српским сеоским надгробним споменицима. Још мање о њиховим ауторима...

Изгледало је да нећемо успети да сазнамо нешто више о Млађену Раковићу из Горачића. Јер, када је Бранко В. Радичевић, у монографији „Плава линија живота“¹³ писао је о највећим клесарима поменуо је, чини се, сасвим другог каменоресца из Горачића:

„Клесар Љубомир Трипковић — пише он — који има (1960) осамдесет година, каже да поштује дело Радосава Чикириза,¹⁴ али одлучно тврди да је највећи српски сеоски клесар Млађен Рајковић из Горачића. Ако бисмо поверовали овом заиста даровитом народном уметнику, Млађен би — по годинама — могао бити родоначелник сеоских каменорезаца у западној Србији. Он би сада — да је жив — имао стотину и четрдесет година...“

Радичевић, затим, пише да се Рајковићеви „каменови“ вероватно налазе по данас запуштеним, „мртвим“ гробљима. Слова су им испрале кише. Ликове оштетио лишај. Свој суд о горачићком клесару засновао је на сведочанству Љубомира Трипковића, чикириза из Церове,¹⁵ који је, наводно, био ученик Млађена Рајковића.

И нека друга проучавања, заснована на Радичевићевим белешкама, помињу Рајковића, као народног уметника изузетног значаја у стварању „плаве народне пластике“ средином и у другој половини XIX века.

Враћање већ поменутом споменику Мини Ђендићу, на гробљу у Губеревцима, ако се узме у обзир сведочанство Љубомира Трипковића, ствара недоумицу. Питали смо се (1968. године) да ли се ради о истој личности када се помену Рајковић и Раковић.

Поново смо прегледали сва гробља у Горачићима, Губеревцима и Живици. Нигде нисмо наишли на потпис Млађена Рајковића. Нису ни матичне књиге рођених, крштених, венчаних и умрлих у Горачићима помагале.¹⁶ У њима се нигде не помиње фамилија Рајковић, али има Раковића.

Значи ли то да Трипковић, а са њим и Бранко В. Радичевић погрешеше? — питали смо се. Да ли је Трипковићу могао да буде учитељ онај који је рођен око 1820. године? А баш тада би, по Радичевићевој забелешци, требало да је рођен.

Трипковић је, по годинама, клесарски занат могао да учи крајем XIX и током XX века. Тада би његов учитељ Млађен Рајковић могао имати око 80 година. Очигледно је да таква старијна не може да обликује камен.

Све у свему, недвосмислено је да се Трипковић пребацио. Његов учитељ морао би да буде знатно млађи човек.

Није ли то Млађен Раковић? Да ли је Радичевић, можда, погрешно забележио презиме?

Гробља у Горачићима, Губеревцима и Живици нису могла да дају одговор. Ни матичне књиге у Горачићима, које смо брижљиво прегледали све негде од 1840. године. Походили смо најстарије људе у ова три драгачевска села. Имали смо срећу да разговарамо, 1968. године, са, сада већ покојним, Илијом Ракићевићем из Губереваца, који је изванредно, по традицији која влада у њиховој породици, познавао прошлост Драгачева. Он нам је потврдио да није постојао Млађен Рајковић, већ Млађен Раковић, врстан каменорезац из Горачића. Забележили смо његово сведочанство:

„Млађена Раковића се добро сећам. Често је долазио нашој кући, још док ми је отац, Миљко, био жив. Бејаше снажна људина; горштак, црномањаст, бркајлија. Мој отац и сви ми поштовали смо га као великог мајстора. Верујте, нико боље од њега није клесао споменике. Знам Радосава Чикириза, заправо знам његове фигуре у камену, али ми је Раковић ближи. Најлепше „каменове“ резао је жртвама горачићке буне. А спомење је „писао“ по целом Драгачеву и подјеличким селима . . .“¹⁷

Када смо Ракићевићу предочили Трипковићево тврђење, недвосмислено је рекао:

„Познавао сам Трипковића. Он је само код Млађена Раковића, који је имао своју школу у Расовцу, могао да учи каменорезачки занат. Млађен Рајковић није постојао у Горачићима. Ми у кући имамо обиље докумената разноврсног карактера од средине прошлог века. У тим документима помињу се готово све фамилије из Губереваца, Горачића и Живице, али не и Рајковићи . . . О Млађену се распитајте код Станића у Расовцу. Тамо је живео . . .“¹⁸

Ракићевића смо питали и да ли му је познато ко је саставио епитаф за споменик жртвама горачићке буне. Претресао је своју богату

архиву и показао нам један листић. На тој пожутелој хартији прочитали смо текст епитафа са споменика Максиму Цогољевићу. Испод текста налазио се потпис: Арсеније Ђендић. Ракићевић нам је рекао да је Ђендић био, после горачијке буне 1893. године, један од чланова одбора за прикупљање помоћи породицама жртава крвопролића. Иначе, родом је из Губереваца, као свештеник службовао је у Горачићима све до своје смрти, 1927. године. Био је помало занесењак, књигољубац и добар говорник. Епитаф за споменике жртвама горачијке буне саставио је, тврдио нам је Илија Ракићевић, на молбу председника општине Тијосава Јаковљевића и писара и летописца „Крвавог Горачића“ Рада Плазинића — Плазине.

Ђендићев „састав“ урезивао је у споменике чикириз Млађен из Горачића. У договору са родбином, он је основни текст само унеколико мењао. На споменицима, које смо касније открили, то се најбоље види.

Наша даља проучавања ишла су и за тим да нешто више сазнамо о животу овог клесара чија се занатска вештина, судећи по бројним споменицима, расутим по читавом Драгачеву, а и даље према Западној Морави, може сврстати у врхунска остварења „плаве народне пластике“ из краја XIX и почетка нашег века.

Послушали смо савет Илије Ракићевића и посетили Станиће, фамилију која живи у Расовцу (Горачићи). Богдан Станић, земљорадник, потврдио нам је да не постоји ниједан документ о Млађену Раковићу, који је веома битан за схватање његовог клесарства...

Живот Млађена Раковића био је луталачки. Потуцао је, како каже Богдан Станић, „од немила до недрага“. У Горачиће је дошао са Љуте Крушке, засеока села Живице, где је рођен 1845. године. Привенчао се у Станиће вероватно после 1865. Касније је у комшилук, за кћерку Лазара Ђоковића — Веселиновића, довео и свога брата од стрица, Милана, који ће бити један од првака Радикалне странке у Драгачеву и активан учесник у горачијкој буни 1893. године. Млађен је имао двоје деце: сина и кћерку. Кћерку је удао у Губеревце, у фамилију Клисариће. Поседовао је мало земље. Богдан Станић каже „прежину земље“. Породицу је издржавао режући споменике и свирајући у гајде. Иако је био најцењенији мајстор тога доба у Драгачеву, и добро плаћен, мукотрпно је живео. Израду неких споменика, чак и учесницима у горачијкој буни, није ни наплаћивао. То је и разумљиво, јер су село пљачкали зеленаши, породичне задруге су се раслојавале, није се имало новца за помен мртвима. У Горачићима је живео све до 1903. године, када му је умро син Павле, кога је волео на некакав посебан начин. Није му давао, чак и кад

се Павле оженио, да се одваја од њега! После Павлове смрти, напустио је супругу, узео унука Драгутина, који је био ментално заостао, и вратио се у Живицу. Кад му је умрла супруга, своје имање у Горачићима некако је успео да прода. Само, то имање се и данас зове „Млађеновина“.

У Горачићима му више ништа није остало. Избегавао је да посети крај у коме је провео најлепше године живота, у коме је исклесаво најлепше споменике. Посећивао је само гробље на „Черговишту“, где је исклесаво споменик сину Павлу. Од тада до смрти живео је у Василијевићима у Живици. Наравно, и даље је клесао споменике, али још суморније него оне жртвама „Крвавог Горачића“.

Судећи по натпису на споменику у Сурудића гробљу (Горачићи), Раковић је умро 15. марта 1915. године. Имао је 70 лета. Сродници, Василијевићи из Живице, подигли су му „надгробни знак“. Убог, лоше обликован. Недостојан личности којој је намењен. Данас је чак и запуштен. Нема на њему витких голубова што зобљу грожђе, ни двојница, ни кишобрана, ни цвећа — орнамената које је он тако мајсторски успевао да уреже у камен. Резао их је надахнуто, па није случајно убројан у чикиризе чија се вештина мери мерилима уметности

Сви ти мотиви добили су место и на споменицима жртвама горачићке буне. Споменицима које смо поменули. Али, и на оним другим. Јер:

„Земни остаци“ више „бунтовника“ из Горачића и Губереваца „почивају“ и на Страњанском гробљу у Губеревцима. Но, ту су и гробљаци њихових страначких противника. Од жртава буне овде је сачуван само Миљко Николић. Мисли се, наравно, на оне жртве које су пале од танади војника капетана Јовина. И Николићу је Млађен Раковић „писао“ споменик. Орнаментика је иста као и на осталим споменицима радикалским жртвама, али не и епитаф, поетски интониран: „Овде леже кости невиног и срца млада што за правду страда Миљка Николића из Губереваца који у најлепшем, цвету од 26 год. погибе од пушака војничкије под владом либералном код горачке, суднице 20 фебруара 1893. г. . .“ Ваљда зато што се налази на споменику младог човека, голуб што зобље грожђе некако је полетније исклесан.

Међу успелија остварења Млађена Раковића из периода горачићке погибије спада и достојанствен „споменик“ Јанку Стевановићу, на Сјеничића гробљу у Горачићима. Слова су правилније него на осталим „биљезима“ распоређена, дубља су и елегантнија. Само, ре-

лигиозни и флорални орнаменти су грубљи, некако чемернији. И епитаф је више „раковићевски“, мада је и он варијација основног текста, чији је аутор свештеник Арсеније Ђендић: „Ево гроба неизбежна двора ће с одмара тело од умора срца млада што за правду страда — Јанко Стевановић поштовани грађанин овог села Горачића бив. војника (у) српско турском рату 1876 и 7 и 8 год. кои чесно поживи 35 год. а погибе 20 фебруара 1893 год. пред судницом општине горачке од војнички пушака. Нас 18 жртви паде за владе либералне партије...“ Писање текста на овом пешчару карактерише неко специфично уметање тачке између појединих целина реченице. Та тачка, која вероватно треба да значи паузу, налази се на средини слова (по висини).

Не пронађосмо више споменика радикалским жртвама горачијке буне клесане длетом и чекићем нашег уметника. Споменик Ранку Милутиновићу у Живици касније је подигнут, а радио га је вероватно неко од Раковићевих ученика, по свој прилици Иван Давидовић из Драгачице.¹⁹

Иначе, Млађен Раковић је клесао и велики број споменика учесницима у горачијкој буни, онима који нису погинули, већ касније, умрли. Али, на тим „каменовима“ и нема драматике, нити надахнутијих стваралачких узлета. Стереотипни су и готово незанимљиви. Ништа не могу да додају клесарској уметности овог чикириза.

Нико до сада није говорио о нерадикалским мртвима горачијке буне. А било их је. За то постоје сигурни докази.

Занимљиво је, међутим, да је двојици од њих споменике клесао баш Млађен Раковић.

После горачијке драме, радикали су формирали групу хајдука с циљем да се освете онима који су довели војску у Горачиће. На удару су били напредњачки и либерални прваци: Драгић Драшковић, Вићентије Петковић, Живко Зимоњић и Мијаило Кнежевић.²⁰ Двојица од њих, Драшковић и Кнежевић, страдали су као жртве хајдучке освете. На посебан начин и они су жртве горачијке буне.

Драшковићев и Кнежевићев споменик надвосмислено указују на постојање политичке хајдучије.

Драшковићев споменик на Петковића гробљу у Горачићима, монументални паралелопипедни „биљег“ висок око два и по метра, није неко значајније остварење Млађена Раковића. Религиозни и флорални мотиви битно се не разликују од сличних гробљаша тога доба. Није изостао ни обавезни голуб на боку. Ни грочје. Само, тај споменик је занимљив због епитафа, у чијем је састављању вероватно

и Млађен Раковић учествовао, свакако са неким од ученијих људи из Драшковићеве породице. Ево тог текста, који има призив клетве и молитве у исти мах: „Овде леже посмртни остаци газда ДРАГИЋА ДРАШКОВИЋА трговца из Горачића, који је невино убијен у свом дому 16. марта 1894 г. у својој 50 години живота. О проклето племе каиново зар те још у свијету има, те невине ти убијаш људе опште проклетство, прати злотворе гријеха овог, да их правда божија потамани и на утјеху породице Миљко Мунитлак из села Пресеке главни злочинац убијен је у потери као злотвор народни а његов саучесник Јеремија Јоровић из Живице убијен по пресуди 16 јуна 1895 г ожалашћена породица бога моли и у нади живи да ће и остале злотворе приређене смрти Драгићеве јарко сунце проказати а правда их божија казнити . . .“

Раковић је исклесао и надгробник Мијаилу Кнежевићу из Горачића, једном од оних који су мучили „горачићко робље“ на дан буне и после ње. У клесарском смислу, тај споменик није успелије Раковићево дело. Једино је занимљив по томе што је у епитаф уметнуо да су Кнежевића убили хајдуци („погибе од кајдука 5 јуна 1895 год. . .“).

Са изузетком споменика Ранку Милутиновићу, све остале „биљеги“ изнад „земних остатака“ погинулих Горачанаца, Губеревчана и Живичанаца клесао је горачићки чикириз Млађен Раковић. Ми смо прегледали сва гробља у ова три села и уверили се у то.²¹ Сем тога, Раковић је, недвосмислено, аутор и надгробника нерадикалским жртвама „Крвавог Горачића“.

У току нашег трагања за овим врсним уметником из народа, чије је и презиме погрешно бележено и чији рад све до сада није ни проучаван, суочили смо се са два поређења Млађена Раковића и Радосава Чикириза, свакако највећег уметника међу каменоресцима западне Србије, који је од Раковића био старији 25 година и своје дело завршавао онда када је овај други тек започињао. Клесар Љубомир Трипковић из Церове и Илија Ракићевић, велики зналац прошлости Драгачева, иначе из Губереваца, одлучно су тврдили да је Млађен Раковић био већи уметник од Чикириза.

Наша проучавања Раковићевих споменика жртвама горачићке буне и познавање Чикиризовог стваралаштва показала су да се таква поређења не могу правити. Два велика каменоресца битно су се разликовала. Бар кад се узму Раковићеви „каменови“ из времена „Крвавог Горачића“ и после тог драматичног догађаја, који је оставио дубок траг у политичкој историји Србије при крају XIX века.

Чикириз је био некако више лирски разбарушен, старији је, делује помало „академски“. Раковић је епски развучен, драматичнији и суровији. У мотивима, иако је касније стварао, он је архаичнији од Чикириза. Стварајући после ратова 1876—78. године и у доба гора-чињке трагедије, уз то несрећан у породици, Раковић је неку своју срдбу и опорост насељавао у камен. Детаљи су му, бар на споменицима жртвама „Крвавог Горачића“, прерастали у симболе. Чикиризова слова подсећају на вез најбољих везиља, док Раковићева реченица има у себи неки посебан ритам и чудну интерпункцију (у којој зарез има функцију појачавања емоција и гласа!).

Но, неки његови други „каменови“ битно се разликују од оних иза буне од 20. фебруара 1893. На њима има и најфинијих стваралачких узлета и поетских виђења света.

Наравно, подразумева се неопходност даљег проучавања каменорезачке уметности Млађена Раковића и давања потпуније оцене његове улоге у подизању „плаве народне пластике“, како се у новије време називају најуспелији надгробници и крајпуташа са подручја западне Србије, на ниво узбудљивих узлета духа и надахнутих остварења достојних аутентичног народног стваралаштва.

На нама је било да укажемо на Млађена Раковића, да га отргнемо од заборава и покажемо како је, длетом и чекићем, осведочио један драматични догађај у Драгачеву, који је био последица страначких трвења, сукоба и међусобица. Сигурно је да је тај период стварања имао посебно место у целокупном његовом делу.

Млађен Раковић није био само сведок „Крвавог Горачића“. Постао је његов летописац. А тај летопис има једну посебну форму, каменорезачку. На најадекватнији начин знао је да искаже трагаку погибије сељака из Горачића, Губереваца и Живице. Није га се тичала страначка припадност. Резао је „каменове“ и радикалима, и напредњацима, и либералима. Он је, отворених очију, стиснута срца, у сипак пешчар из Живице, насељавао јауке. Реч је исувише, чини се, пренаглашена. Али, онај ко се упозна са његовим делима из тога доба схватиће да је и једномогућа.

НАПОМЕНЕ

1. Горачићи су село у Драгачеву, од Гуче удаљено 10, а од Чачка 20 километара. Са Губеревцима и Живицом представљало је све до после другог светског рата једну општину. Ово се село некада звало Горачић, па отуда, и у нашем раду, двојна употреба придева који су изведени из назива места.

2. Губеревци су Горачићима суседно село.

3. Живица је Горачићима суседно село.

4. Драгачево је крај у западној Србији, јужно од Чачка. Његов највећи део територијално припада општини Лучани.

5. Драшковићева кафана сачувана је до данас. Мештани је називају „Драшковића ме'ана“.

6. У Драгачеву се тврди да је Тијосав Јаковљевић ухапшен по налогу свога таста Дамњана Броћића, тадашњег посланика из Гуче. Наводно, Јаковљевића је Броћић упозорио „да ће у Горачићима пасти крв“, а када је овај, и поред упозорења, одбио да се повуче и повинује захтевима напредњака и либерала, Броћић га је ухапсио. На тај начин сачувао му је живот. Истина, за све ово не постоје докази. Али, и у Горачићима, и у Гучи, познаваоци прилика истичу да ту нема ничег спорног. Оспорава се тврђење Велисава Јањића, изнето у књизи „Осамнајест жртви 1893“, да је Јаковљевић ухапшен из сасвим других разлога. Јањић је, кажу, и тиме, хтео да брани своје партијске пријатеље, пошто је у време писања књиге био радикал.

7. Велисав Јањић: „ОСАМНАЈЕСТ ЖРТВИ 1893“, Горњи Милановац, 1893; Раде Плазина: „КРВАВИ ГОРАЧИЋ 1893“, Илустровани радикални алманах за 1926. годину, књига II; Драгоје Тодоровић: „ГОРАЧИЋКА БУНА 1893“, Чачак, 1965. Остали историчари су само узгред помињали овај догађај.

8. Радован М. Маринковић: КЛЕСАР МЛАЂЕН РАКОВИЋ (1845—1915), „Чачански глас“, Чачак, додатак „Градац“ бр. 8, од 6. новембра 1968; Исти: „ЛИК ЖЕНЕ НА НАДГРОБНОМ СПОМЕНИКУ“ објављен у истом додатку „Чачанског ласа“ од 6. новембра 1968.

9. Нико целовитије није писао о овом народном уметнику. Аутор ових редова сасвим га је случајно открио трагајући за споменицима учесницима у горачићкој буни 1893. године.

10. Музеј се налази у Горачићима. Смештен је у старој општинској згради, код које су изгинули сељаци из ова три драгачевска села. Отворен је 1968. године.

11. Расовац је један од већих заселака у Горачићима.

12. Све епитафе са споменика објављујемо у изворном облику.

13. Бранко В. Радичевић: „ПЛАВА ЛИНИЈА ЖИВОТА“ (српски сеоски споменици и крајпутаци), Београд, 1961.

14. Радосав Чикиризовић из драгачевског села Ртију један је, по општој оцени, од најистакнутијих, ако не и најбољи, самоуки српски клесар, не само у времену у коме је стварао, већ и уопште. Презивао се Ђекић, а презиме Чикиризовић узео је од своје уметности. Рођен је око 1820. године. Не зна се када је умро. Последње споменике „писао“ је око 1863. Иначе, у нашем раду ми смо реч „чикиризовић“ употребљавали уместо клесар, каменорезац. Изузетак је прављен једино онда где се помиње Радосав Чикиризовић.

15. Церова је село у Драгачеву, сада у саставу општине Ариље.

СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА ГОРАЧИЊКЕ БУНЕ

16. Ове матичне књиге налазе се у Месној канцеларији у Горачићима. Дугујемо захвалност матичару Вуку Терзићу што нам их је ставио на увид.

17. Личне белешке аутора овог рада. Иначе, под појмом „подјеличка села“ подразумевају се села на северној страни планине Јелице.

18. Личне белешке аутора овог рада.

19. Драгачица је један од заселака у Горачићима.

20. У својој књизи Велисав Јањић је ове људе представио као виновнике крвопролића у Горачићима.

21. Аутор овог рада детаљно је проучио сва гробља у Горачићима, Губеревцима и Живици, и то у три маха: 1968. (двапут) и 1973. године. У Горачићима их има 13, у Губеревцима четворо, а у Живици двоје.

STELES FUNERAIRES A LA MEMOIRE DES PARTICIPANTS DE LA
REVOLTE DE GORACIC EN 1893

(Contribution à l'étude de la vie et de l'oeuvre du tailleur de
pierre Mladen RAKOVIC)

Il y a quatre vingt ans déjà que s'est déroulé un événement resté tristement célèbre dans l'histoire sous l'appellation de »GORACIC SANGLANTE« non-adéquatement transformé en »REVOLTE DE GORACIC«.

C'est ainsi que le 20 Février 1893, dix-huit paysans de Goračić, Guberevac et Zivica, villages du Haut Dragačevo, payèrent de leur vie leur appartenance au parti radical. Ils moururent en défendant leur pouvoir communal légal. L'armée sur l'ordre des partis opposants vint pour leur reprendre ce pouvoir par la force. Comme ils refusèrent de se rendre aux menaces de la police et de l'armée, la lutte se transforma en boucherie, laissant des traces profondes dans les mouvements sociaux à Dragačevo jusqu'au commencement de la première guerre mondiale.

On a beaucoup dit et écrit sur cet événement.

La révolte de Goračić de 1893 marqua profondément la tradition et la création populaire. Les stèles funéraires édifiées aux victimes sont particulièrement intéressantes.

Toutes les stèles, une excepté, furent taillées par Mladen RAKOVIC (1845—1915), artiste autodidacte de Goračić. Jusqu'à présent il était resté inconnu, n'ayant signé aucun de ses travaux. L'auteur de cette étude a examiné tous les tombeaux dans lesquels sont enterrées les victimes de la révolte de Goračić, il a consulté la littérature disponible et a conversé avec les gens qui connurent ce tailleur de pierre. Grâce à tous ces renseignements, il a réussi à lever le voile de l'oubli sur son oeuvre (étroitement lié à cet événement sanglant) et à pouvoir en dire un peu plus sur la vie de ce personnage particulièrement intéressant.

Dans cette étude, c'est également pour la première fois que l'on fait allusion à l'auteur des épitaphes sur les monuments aux victimes. Presque toutes les tombes portent à peu près le même texte essentiel, quoique les variations ne soient pas exclues. On y lit entre autre : »Il n'y a pas de vie sans liberté. Que soit béni celui qui meurt de cette façon. Terre légère qui le recouvre, c'est avec son sang qu'il t'a rachetée...«

Par ailleurs, d'après un grand nombre d'initiés, Mladen Raković est l'un des plus grands artistes populaires autodidactes de cette région de Serbie de la seconde moitié du XIXe siècle et du début du XXe. Son oeuvre mérite une étude approfondie. Ici, nous nous sommes contentés d'analyser les stèles taillées par Raković à la mémoire des victimes de la révolte de Goračić de 1893, oeuvres que l'on peut, sans risque d'erreur, classer parmi les créations les plus valables de la »plastique populaire bleue«.

Radovan M. MARINKOVIC

Сл. 1. Споменици браћи Басарић (Бендића гробље — Губеревци)

Сл. 2. Споменик Милићу Ружицићу (Ружицића гробље — Горачићи)

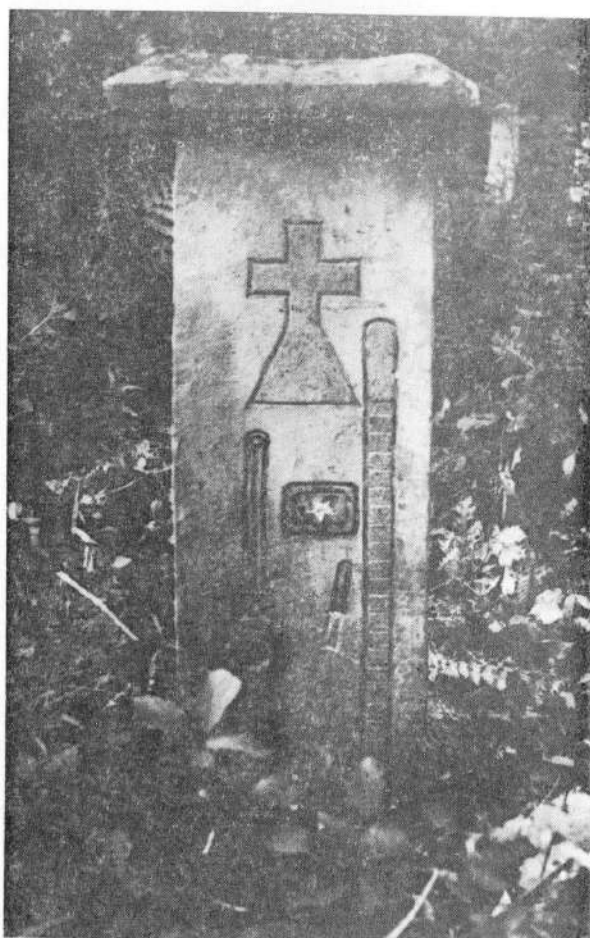
Сл. 3. Споменик Максиму Цогољевићу
(Плазичина гробље — Горачићи)

Сл. 4. Споменик Јанку Стевановићу (Сјеничића гробље — Горачићи)

Сл. 5. Споменик Млађена Раковића (Су-
рудића гробље — Гѳрачићи)

Сл. 6. Наличје споменика Млађена
Раковића

ЉУБИВОЈЕ ПАЈОВИЋ

**АРТИЈЕРИЈА ЧАЧАНСКОГ И УЖИЧКОГ НОП ОДРЕДА
У УСТАНКУ 1941. ГОДИНЕ**

**СИТУАЦИЈА У УЖИЧКОМ И ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ
ОКТОБРА 1941. ГОДИНЕ**

У другој половини септембра 1941. године војна и политичка ситуација у западној Србији била је крајње критична за опстанак немачког окупационог система. Партизански одреди западне Србије — Мачвански (Подрински), Ваљевски, Ужички и Чачански — и један мањи део војно-четничких одреда под командом Драже Михаиловића, вршили су даноноћне нападе на живу силу немачког и квислиншког окупационог апарата, као и на све остале објекте, управног, привредног, политичког и културног карактера, који су представљали базу за изградњу немачког окупационог система власти.

Све чешћи порази окупаторских и квислиншких јединица, претрпљени у отвореним оружаним сукобима и сударима са ослободилачким снагама, и њихови све већи и све осетљивији губици у живој сили и техници допринели су наглom нарастању угледа народноослободилачких покрета и јачању њихове ударне силе — оружаних формација и институција.

У таквој ситуацији тек пристигли новопостављени опуномоћени командујући генерал у Србији и командант 18. армијског корпуса генерал Беме донео је 20. 9. 1941. године одлуку да напусти Ужице и Чачак¹ и да делове 704. и 717. немачке посадне пешадијске дивизије, 264. резервног полицијског батаљона, фелдкомандантуру 816, крајскокомандантуру 838, делове 592. и 920. ландеспицен батаљона, као и јединице квислиншке жандармерије и полиције повуче у Краљево како би се онемогућило њихово почетно уништавање и заробљавање и уједно обезбедиле довољно јаке снаге да овај значајан саобраћајни чвор и важан оперативни објекат задрже у немачким рукама.

На бази ове одлуке генерала Бемеа, уследило је, 21. септембра, повлачење свих немачких јединица из Ужица ка Ужичкој Пожеги и Чачку.

После дводневних борби у рејону Ужичке Пожеге и Овчарско-кабларске клисуре, извршено је даље повлачење немачких јединица ка Чачку и Краљеву. Током дана 22. септембра под ударима устаничких јединица били су ослобођени Ужичка Пожега и Овчарско-кабларска клисура.

На тај начин, крајем дана 22. септембра 1941. године у Чачку су се, поред 1. батаљона 749. пешадијског пука, два вода 670. артиљеријског дивизиона, једног вода тенкова из 717. пешадијске дивизије, једне чете 920. ландеспицен батаљона, делова 264. резервног полицијског батаљона и једне чете квислиншке жандармерије, нашле и све немачке и квислиншке снаге повучене из Ужица, Расне, Ужичке Пожеге, рудника Лисе и Јеминске стене, као што су: 1. батаљон 724. пешадијског пука 704. пешадијске дивизије, фелдкомандантура 816, крајскокомандантура 838, делови 264. резервног полицијског батаљона, једна чета фелдјандармерије, штаб и две чете 592. ландеспицен батаљона и једна чета српске жандармерије. Поред тога, овога дана је из Краљева у Чачак стигао и Извиђачки батаљон 717. пешадијске дивизије.²

Поред тога, на територији чачанског ратног округа немачки окупатор је, осим гарнизона у Чачку, имао и гарнизон у Горњем Милановцу, у коме се налазила 6. чета 920. ландеспицен батаљона.

Током наредних пет дана, од 22-26. септембра закључно, окупатор је у рејону Чачка и Горњег Милановца задржао све напред наведене снаге.

27. септембра ујутро, у 07.00 часова, из Чачка је кренуо ка Краљеву 1. батаљон 724. пешадијског пука. Истога јутра из Чачка су самоиницијативно кренуле за Краљево и све јединице у надлежности

команданта Србије, као што су фелдкомандантура 816, крајскомандантура 838, штаб 592. ландесшицен батаљона са 2. и 4. четом, делови 264. резервног полицијског батаљона, јединице фелдјандармерије и квислиншке жандармерије. За одлазак ових јединица из Чачка командант Србије је сазнао тек по њиховом стицању у Краљево³.

Непосредно по добијеном обавештењу да су фелдкомандантура 816. и штаб 592. ландесшицен батаљона са 2. и 4. четом, без његовог наређења, напустили Чачак и одмаршовали за Краљево, командант Србије је још истог дана у поподневним часовима — 27. 9. 1941. године, издао наређење да именоване команде и јединице одмах крену из Краљева за Чачак. Истим наређењем он захтева од команданта 1. батаљона 749. пешадијског пука да подржи пребацивање 6. чете 920. ландесшицен батаљона из Горњег Милановца за Чачак. Међутим, оба ова наређења нису извршена, јер је командант Србије, из непознатих нам разлога, истог дана само мало касније, упутио ново наређење радио-депешом фелдкомандантури Краљево: „Обуставите све покрете свих делова. Наређења следе авионом и стижу 29. 9. ујутро“⁴

Наведени самоиницијативни покрети команди и јединица, под непосредном командом команданта Србије, уследили су због непрецизности у издавању наређења од стране оперативних органа у штабу команданта Србије, што се очито види из изјашњења команданта фелдкомандантуре 816. од 3. 10. 1941. године.⁵

Напред истакнути неспоразуми и непрецизности у систему и методу командовања на нивоу штаба команданта Србије и команде фелдкомандантуре 816. и команде 592. ландесшицен батаљона негативно су се одразиле на судбину 6. чете 920. ландесшицен батаљона. Наиме, ова чета, стационирана у Горњем Милановцу, била је у току ноћи између 27. и 28. 9. 1941. године нападнута од устаничких јединица Чачанског НОП одреда и четника Таковског одреда ДМ и заробљена. Због тога има основа за тврдњу да би ова чета, уз помоћ 1. батаљона 749. пешадијског пука и јединица 592. ландесшицен батаљона, можда била евакуисана у Чачак у току дана 27. или 28. септембра и спашена заробљавања да наведене јединице нису смоиницијативно напустиле Чачак и одмаршовале у Краљево.

Следећег дана, 28. септембра 1941. године, опуномоћени командант у Србији генерал Беме дао је сагласност да се 30. 9. 1941. године из Чачка евакуишу све немачке снаге за Краљево.⁷ На основу ове сагласности, командант 65. корпуса издао је, још истог дана, наређење команди 717. пешадијске дивизије да нареди повлачење 1. батаљона

749. пешадијског пука и других немачких јединица из Чачка за Краљево.

БОРБЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЧАЧКА

Припреме за напад на окупаторски гарнизон у Чачку отпочеле су одмах после повлачења немачких јединица из Ужица и Ужичке Пожеге. У свим селима чачанског ратног округа (срезови: драгачевски, трнавски, љубићки и таковски) била је проглашена мобилизација и од стране партизанских и од стране четничких команди. Војници у већ оформљеним јединицама и активисти оба покрета (НОП-а и четника ДМ) развили су веома живу политичку активност да се сви за борбу способни људи сврстају, по слободном опредељењу, било у партизанске, било у четничке јединице. На тај начин је у чачанском ратном округу крајем септембра мобилисано око 6.000 људи, од којих је више од половине било наоружано војничким пушкама, митраљезима и бомбама. Од наведеног броја око 3.000 људи се нашло у јединицама и установама НОП-а, а остало у јединицама и установама четника Драже Михаиловића. У јединицама Чачанског НОП одреда „Др Драгиша Мишовић“ било је око 2.000 бораца са оружјем — пушке, пушкомитраљези, митраљези и бомбе, док је у четничким јединицама било такође око 1.500—2.000 наоружаних војника.

Од наведеног броја наоружаних устаничких војника, мањи део је, крајем септембра, био ангажован у борбама за ослобођење Горњег Милановца, док су главне снаге биле сконцентрисане око Чачка.

ОСЛОБОЂЕЊЕ ЧАЧКА

У периоду од 27. до 30. септембра око немачког гарнизона у Чачку биле су сконцентрисане следеће четничке и партизанске јединице:

а) Четничке снаге

- Јелички четнички одред — са југа,
- Паковраћки четнички одред — са запада,
- Пријеворски четнички одред — са северозапада,
- Мањи део таковског (равногорског) одреда — са севера.

б) Партизанске снаге

- Драгачевски батаљон — са југа и југозапада,
- Трнавски батаљон — са југа и југоистока,
- Већи део Љубићког батаљона — са севера, северозапада и североистока.

Све наведене снаге отпочеле су 27. септембра постепено да се приближавају Чачку и да стежу обруч око њега. Као почетак напада могао би се узети 27. септембар, јер је, тога дана, почело извлачење из Чачка ка Краљеву немачких јединица 1/724. пешадијског пука и осталих полицијских, стражарских и управних јединица и установа које су се раније налазиле у Ужицу и Ужичкој Пожеги. Постављени задатак је био да се окупатору нанесу што већи губици и да се онемогући да са собом одвуче све наоружање и опрему. У том циљу вођене су даноноћне борбе на комуникацији Чачак — Краљево. Очекивало се да ће се и остатак окупаторског гарнизона пробијати од Чачка ка Краљево, под борбом или ће се предати, као што се то већ догодило са једном немачком четом у Горњем Милановцу.

Иако је опуномоћени командант Србије генерал Беме дао сагласност да се повлачење немачких јединица из Чачка за Краљево изврши 30. септембра, оно је уследило тек 1. октобра. Тачни узроци за ово одлагање нису нам познати. Као највероватнија могла би се прихватити претпоставка да су немачке јединице у Чачку током 29. и 30. септембра биле веома озбиљно угрожене бројним партизанским и четничким јединицама са линије Трнава — Атеница — Кулиновци — Лозница — Јездина. У прилог ове претпоставке наводимо текст из дневног извештаја 717. пешадијске дивизије записан у њеном ратном дневнику 30. септембра 1941. године:

„Чачак: Борба до 21,00 час. Јачи притисак са југа.

Тачкасти циљеви за бомбардере из обрушавања: Атеница, Заблаће, Бањица, Липница (јужно од Чачка).

У Чачку око поноћи мир.“⁸

Као што се из цитираног текста види, борбе су вођене на јужним прилазима граду током 29. септембра све до 21,00 часова, па и даље, јер је тек око поноћи између 29. и 30. септембра наступио мир. Исто тако, из цитираног извештаја види се да је немачка бомбардерска авијација своје акције била усмерила на села југоисточно од Чачка, где су се налазиле јединице Трнавског батаљона Чачанског НОП одреда и Јеличког четничког одреда.

О току борби 30. септембра између устаничких партизанских и четничких јединица с једне и немачких јединица са друге стране има мало писаних изворних докумената. У извештају о раду бр. 1 717. пешадијске дивизије (то је у суштини ратни, односно операцијски дневник те дивизије — примедба Љ. П.) за 1. октобар пише:

„У Чачку ноћас јака пушчана и митраљеска ватра са севера. 1. батаљон 749. пешадијског пука на маршу у Краљево“.⁹

Исто тако, у наведеном извештају (дневнику) за 2. октобар записано је следеће:

„1. батаљон 749. пеш. пука се упркос жестоке борбе 1. 10. пре подне без губитака извукао из Чачка, на маршу у Краљево (увече стигао у Краљево без додира са непријатељем)“.¹⁰

У сачуваној архивској грађи која се односи на дејства партизанских и четничких јединица из 1941. године није сачуван службени докуменат у коме бисмо нашли податке о њиховим борбама и акцијама између 29. септембра и 1. октобра 1941. године. Сачувани су само дневници неколицине учесника у тим догађајима.

Тако на пример у Дневнику политичког комесара Трнавског батаљона Милутина Стојића, између осталог пише:

„I ВОД, 1. чете 27. септембра 1941. године на државном путу Чачак — Краљево у близини „Косовског бунара“ у Жежевици ухватили су заседу и чекали колону немачке банде. После подне наишли су немачки камиони. Отворили су ватру, камион се удаљио. Отворили су паљбу и непријатељи. Наши другови развили су се у стрелце и претраживали терен и вршили заокружење непријатеља. Један друг приближује се једном немачком војнику који са пушко-митраљезом брани приступ камиону. Изненада друг прискаче непријатељу и хвата га и одузима аутомат. Остали немачки бандити дали су се у бекство. Наш друг пали аутомобил и тера га у чету са запленим стварима. У борби је рањен партизан Дамјан Матовић. Другови одвели су га у Заблаће и у вече нашли су кола да га потеряју у чету. Наишла је бицикличка чета и напала их. Пратиоци побегли су а бандити су убили рањеног партизана и коња. У овој борби растеране Немачке бандите ухватили су на броју два сељаци имамо три заробљеника а у материјалу запленили смо и то:

Увече 28. 9. 1941. године 4. чета на путу Чачак—Краљево наши партизани са пијуковима направили су усек код Караче (река Карача је десна притока Западне Мораве — примедба Љ. П.) у дубини један метар.

30. 9. 1941. у 1.00 после пола ноћи (01.00 час 1. октобра — при-медба Љ. П.) са првом четом Б. ПАВ, кренули смо да заузмемо положај Чачак — Краљево, да пресечемо одступницу Немцима јер се припремају да напусте Чачак. Друм смо прегледали и око 5 часова ујутро повукли смо се јер смо рачунали да ће авиони бомбардовати положај. Око 7 часова под пратњом авиона Немци су напустили Чачак и шуме око пута митраљеском ватром обасипали не штедећи ни куће које су се налазиле у близини око 1—2 километра. . . . Одмах сам кренуо и отишао у Бањицу. Гледам Чачак. Авиона три лете и бомбардују га. Тражим чету а чета кренула и 1. октобра умарширала у Чачак“.¹¹

У дневнику Средоја Ковачевића — Сердара, борца 1. чете Љубићког батаљона за 1. октобар 1941. године стоје, између осталог, записани и следећи подаци, који се односе на борбу за ослобођење Чачка:

„У само свитање пре доручка крећемо ка Чачку,¹² под пуном ратном опремом. Сву ноћ се чује прасак пушака и штектање митраљеза у Чачку. Изгледа да се наши боре за ослобођење града. У току марша чујемо да су Немци напустили Чачак. Били смо неописиво радосни. Изнад нас су кружиле „штуке“ митраљирајући пут. . .“¹³

У ослобођеном Чачку заплењене су извесне количине наоружања, опреме и другог материјала. Између осталог, заплењена су и четири топа 75 мм М 12 систем Шнајдер.

ПОРЕКЛО И КВАЛИТЕТ ТОПОВА

Топови, заплењени у Чачку 1. октобра 1941. године, били су калибра 75 мм система Шнајдер. Њихови службени називи су били: пољски топови (Шнајдер) 75 мм М 12, или пољски топови 75 мм М. 12, или пак 75 мм пољски топ М 1912 г, Шнајдер.

Сва три назива за оруђа француског порекла система Шнајдер представљају службене називе за један те исти систем, за једно те исто оруђе. Ова оруђа је у првом светском рату купила српска војска у Француској за наоружање својих артиљеријских јединица.

После првог светског рата ова оруђа су била у наоружању артиљеријских јединица војске Краљевине Југославије и налазила су се у формацијском саставу дивизијске артиљерије.

ТРИ ВЕРЗИЈЕ О ПОРЕКЛУ ТОПОВА

На питање одакле су и када у Чачак довучени топови, које су окупаторске јединице биле принуђене да оставе приликом свог повлачења у Краљево, није могао бити до данас нађен поуздан и сигуран одговор. Објективно говорећи, постоје три верзије. Свака од њих је реално могућа. Међутим, само једна од њих може бити тачна!

Прва верзија: топови су били, још пре априлског рата 1941. године, довучени на ремонт код IV одељка Војнотехничког завода у Чачку (који се кратко називао Арсенал), да су се ту затекли приликом капитулације војске Краљевине Југославије у априлу 1941. године и да су Немци били принуђени да их оставе 1. октобра 1941. године приликом свог повлачења у Краљево. Ова верзија је могућа без обзира на чињеницу да су Немци имали своје техничке штабове и јединице које су прикупљале ратни плен и претежно га евакуисале на територију Немачке или га давале на употребу својим или квислиншким јединицима (НДХ и други).

Друга верзија се састоји у томе да је топове оставила у Чачку, у Арсеналу, нека јединица бивше југословенске војске за време априлског рата и да су се топови тамо и затекли приликом капитулације војске Краљевине Југославије у априлу 1941. године. Ова верзија је такође могућа и мало се разликује од прве.

Трећа верзија би била да су немачке јединице, после капитулације бивше југословенске војске у априлском рату 1941. године, нашле поменуте топове негде на путу или на положају, довукле их у Чачак и сместили у кругу IV одељка Војнотехничког завода, односно Арсенала. И ова верзија је могућа и логична, јер су Немци имали јединице за скупљање ратног плена. Зна се да је у чачанском Арсеналу било једно сабирно место за ратни плен, у коме су се нашао и четири топа 75 мм М 12.

И поред тога што сам настојао да одстраним постојање наведених верзија и да утврдим стварни ток догађаја и редослед њиховог догађања, остаје чињеница да у томе нисам у целости успео. Према томе, остаје нужност постојања ове три наведене верзије као одговор на питање када су и одакле топови довучени у Чачак. Но, и поред тога што нема апсолутно поузданих доказа за било коју верзију, по свему судећи изгледа да је друга верзија најближа истини, тј. да је

топове у Чачку оставила нека јединица бивше југословенске војске у априлу 1941. године и да су их Немци тамо и запленили.

Као доказ да би друга верзија о пореклу топова била и највероватнија, сведоче изјаве и сећања неколицине официра, подофицира и војника бивше југословенске војске, који су у октобру 1941. године били у саставу четничке артиљеријске батерије. Ова батерија је, као и партизанска, била наоружана са два топа 75 мм М 12, који су, приликом деобе плена, припали четничким јединицама. Ови учесници тврде да су топови, заплењени у Чачку 1. октобра 1941. године, били у априлском рату 1941. године код Војнотехничког завода у Чачку, да су тада, када је објављена капитулација војске Краљевине Југославије, скинули са њих затвараче и нишанске справе и да су их сакрили у чачанском гробљу, одакле су их, 1. октобра 1941. године, узели и вратили на топове.¹⁴

Из изјаве Милана Буловића, војника-артиљерца бивше југословенске војске, рођеног у селу Балуги код Чачка, произилази да су топови приликом капитулације бивше Краљевине Југославије у априлу 1941. године остављени у кругу Војнотехничког завода у Чачку. Он о томе каже:

„Као војник — артиљерац бивше југословенске војске уочи другог светског рата, а нарочито непосредно пред напад Немачке на Југославију, позиван сам често на војну вежбу.

Рат ме је затекао у Чачку, где сам био мобилисан и распоређен у јединицу ваздушне одбране града. Положаји су нам се налазили на јужном делу Чачка. Приликом априлског слома и капитулације наше војске, ја сам са неким друговима у кругу ВТЗ у Чачку оставио четири топа 75 мм, модел 1912.

Те топове оставили су Немци приликом повлачења 1. октобра 1941. године. Ја сам првих октобарских дана позван као артиљерац да примим топове и кренем на Краљево. Два топа добили су партизани, а два четници, где сам се и ја налазио.“¹⁵

Као што се из цитираног текста види, овај учесник у априлском рату 1941. године и у устанку 1941. године категоричан је у својој изјави. Сви остали даваоци изјава тврде само да су топови нађени у Војнотехничком заводу у Чачку 1. октобра 1941. године приликом ослобођења овог града од Немаца. Но, било како било, важно је да је тачан податак да су јединице Чачанског НОП одреда и војночетничких одреда Драже Михаиловића 1. октобра 1941. године у Чачку запленили четири топа 75 мм М 12.

КВАЛИТЕТ ТОПОВА

Поуздано се зна да су топови, заплењени у Чачку, били у наоружању артиљеријских јединица оружаних снага Краљевине Југославије. Њихов званични назив је био: пољски топ (Шнајдер) 75 мм М 12 или пољски топ 75 мм М 12.

Основни подаци о оруђу и муницији:¹⁶

- калибар 75 мм,
- цев од каљеног челика,
- дужина цеви: 1.906 мм или 25,4 калибра,
- дужина оруђа без предњака: 3.95 м,
- дужина оруђа са предњаком: 8,69 м,
- дужина оруђа са предњаком и шесторном запрегом: 14,60 м,
- тежина оруђа у борбеном положају: 960 кг,
- тежина опремљеног топовског предњака — са муницијом и другим прибором: 486 кг,
- тежина опремљеног топовског воза — топ и предњак: 1.446 кг,
- противтрзајући систем: хидраулична кочница са глицерином и ваздушни повратник са азотом и глицерином,
- ширина колотрага топовског воза: 1,64 м,
- штит из два дела. Дебљина плоче: 4 мм,
- справа за нишањење: даљинар, месна справа, гониометар и квадрант,
- врсте муниције: сједињени меци са гранатама М 1900/15 или шрапнелом М 97,
- тежина сједињеног метка са гранатом: 6,980 кг,
- тежина сједињеног метка са шрапнелом: 9,150 кг,
- тежина барутног пуњења за шрапнел: 0,690 кг,
- тежина барутног пуњења за гранату: 0,250 кг,
- тежина шрапнела (зрна): 7,240 кг,
- тежина гранате (зрна): 5,500 кг,
- врсте упаљача: ударни и двогуби,
- почетна брзина: шрапнел 500 м/сек. Гранате са смањеним пуњењем 328 м/сек. и гранате са нормалним (пуним) пуњењем 520 м/сек,
- брзина гађања: 4—6 метака у једној минути,
- домет: — шрапнела: 6.300 метара,
- разорне гранате са смањеним пуњењем: 5.800 м,

- разорне гранате са нормалним пуњењем: 7.500 м,
- број послужилаца: 6 људи,
- начин транспорта за једно оруђе:
- вуча са три пара коња или најмање једним паром волова,
- товарењем у камион.

НАПОМЕНА

- организацијска припадност: у саставу дивизијске артиљерије,
- тактичка подела (груписање):
- на маршу у саставу претходнице, заштитнице, побочнице и главнине,
- у борби: начелно као колонска артиљерија у нападним борбеним дејствима, или, пак, као одсечна (одсек, зона) артиљерија у одбрамбеним борбеним дејствима, а ређе се задржавала у такозваној главнини артиљерије,
- тактичка — борбена — намена:
- непосредна подршка и заштита пешадије,
- неутралисање непријатељске артиљерије
- циљеви: живи циљеви, откривени или слабо заклоњени. Изузетно — непријатељска артиљерија,
- дејство зрна:
- шрапнел ефикасан против откривених циљева,
- разорна граната ефикасна против слабо укопане или дубоко заклоњене пешадије,
- избор положаја: начелно заклоњен.

ПОДЕЛА ПЛЕНА И ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЗАНСКЕ БАТЕРИЈЕ

Одмах после уласка партизанских и четничких јединица у Чачак, образована је заједничка команда места (премда би боље било рећи да су формиране и партизанска и четничка команда места, које су међусобно сарађивале), која је имала задатак да обезбеди нормалан живот и рад у ослобођеном граду, да похапси сараднике окупатора и подели заплењени ратни материјал. Наиме, према споразуму између руководства Народноослободилачког покрета и команде четничких одреда Драже Михаиловића, било је договорено да се заплењени ратни материјал у заједничким акцијама дели на два дела — једна половина партизанима, а друга четницима. Тако је то било и приликом ослобођења Чачка 1. октобра 1941. године.

У комисију за поделу заплењеног ратног материјала били су од стране штаба Чачанског НОП одреда одређени: Славко Крупез, студент агрономије, интендант Одрета; Марко Мојовић, активни поручник бивше југословенске војске, помоћник интенданта Одрета, и Милован Марковић, матурант, а од стране четничких одреда: артиљеријски капетан Топаловић и још један официр интендантске службе бивше југословенске војске, чије име до данас нисмо могли да утврдимо.

Још у току дана 1. октобра 1941. године два топа који су припали Чачанском НОП одреду „Др Драгиша Мишовић“ била су одвучена из Арсенала — прво ка Станојевића кућама на путу Чачак — Гуча, где су дошли први артиљерци за формирање батерије. За командира батерије одређен је Ђорђе — Ђока Миловановић, адвокат из Чачка. Сутрадан, 2. октобра 1941. године, топови су превучени у двориште чачанског расадника у Улици Кнеза Милоша. Ту је продужено формирање батерије. Четвртог октобра 1941. године батерија је премештена у село Атеницу, недалеко од артиљеријских касарни. Ту је дефинитивно оформљена. Поред командира батерије, Ђорђа Миловановића, који је био резервни артиљеријски официр бивше југословенске војске, у батерију су, између осталих, распоређени: Миленко Радуловић, активни артиљеријски потпоручник бивше југословенске војске, родом из Љубића код Чачка, и активни артиљеријски наредник Тијосав Бајић, родом из села Пилатовића у Драгачеву.

ОДЛАЗАК БАТЕРИЈЕ НА РУЖИЋА БРДО КОД КРАЉЕВА

Може се поуздано сматрати да је формирање батерије завршено 6. октобра у селу Атеници. Из овог села батерија је, 7. октобра, кренула на положај код Краљева. Маршрута кретања била је путем Чачак — Краљево, преко села Заблаћа, Слатине, Самаила и Мусине реке. Испред батерије су се кретали Драгачевски и Трнавски батаљон Чачанског НОП одреда.

Марш батерије од Чачка ка Краљеву извршен је ноћу зато што је немачка извиђачка и бомбардерска авијација тих дана била доста активна. У току ноћи између 7. и 8. октобра батерија је прешла око 20 километара и осванула у селу Качулицама, одакле је продужила преко села Самаила за село Буковицу, где је стигла око 10 часова. У овом селу посела је положај у непосредној близини школе и припремила се да дејствује по немачким положајима око муницијских

магацина у селу Мрсаћу. Међутим, до тога није дошло зато што су Немци, видећи да батаљони Чачанског НОП одреда врше опкољавање складишта, у раним поподневним часовима дигли у ваздух већину магацина — тачно у 14.40 часова.¹⁷ Детонације су биле тако снажне да су присиле партизанске и четничке снаге на повлачење у шуме и јаруге, да потраже заклоне и склоништа. Стубови дима, са огромним ватреним печуркама у центру, дизали су се по неколико стотина метара у висину. Немачка посадна јединица из Мрсаћа евакуисана је камионима за Краљево водећи лакше борбе са Чибуковачком четом Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула” код Мусине реке и у селима Дракчићи и Јарчујак.

Истог дана, 8. октобра 1941. године, батерија је напустила положај у селу Буковици и, преко Мусине реке, стигла у село Дракчиће, где је по ноћи посела нови ватрени положај на Ружића брду. На овом положају батерија је преноћила.

ДЕЈСТВА БАТЕРИЈЕ У БОРБАМА ОКО КРАЉЕВА У ВРЕМЕНУ ОД 9 — 21. ОКТОБРА

Током 9. октобра батерија је остала на већ поседнутом положају на Ружића брду и продужила са његовим фортификацијским уређењем.

Овога дана, око 14.00 часова, батерија је посела нови ватрени положај у северном делу села Чибуковца и отворила ватру на колону немачких тенкова, који су се, од Краљева, кретали путем ка манастиру Жичи. Током тог гађања осмотрене су експлозије граната око немачких тенкова. Ово гађање је било прво гађање партизанске батерије Чачанског НОП одреда, а за њене артиљерце то је представљало ватрено крштење.

Пошто су јединице Чачанског и Краљевачког НОП одреда, у садејству са јединицама војночетничких одреда Драже Михаиловића, припремале напад на Краљево, било је, у заједничком штабу, одлучено да се артиљеријска припрема и подршка напада изврши из оруђа обеју батерија и то: батерије Чачанског НОП одреда са положаја у селу Дракчићи (5 км западно од Краљева) и батерије војночетничких одреда у селу Сирчи (4 км северно од Краљева).

У току дана, 9. октобра, извршена је и коректура на циљеве који су се налазили у систему одбране Краљева и то тако да је партизанска батерија извршила коректуру на циљеве који су се на-

лазили између реке Ибра и Ратарске школе (сада Средња пољопривредна школа), док је четничка батерија вршила коректуру на циљеве који су се налазили између села Грдице и моста на реци Морави код Камицоре (на путу Краљево — Крагујевац). На тај начин била је извршена подела циљева по зонама дејства. Овакав поступак је био одређен од стране заједничког штаба опсаде Краљева (кога су сачињавале команде партизанских и четничких одреда).

БАТЕРИЈА У ПРВОМ НАПАДУ НА КРАЉЕВО

У исто време када је командант 717. пешадијске дивизије генерал Хофман, са официрима свога штаба и потчињеним командантима, разматрао ситуацију и правио планове за нападне акције према Горњем Милановцу и Краљеву, сличан процес одвијао се и у партизанским и четничким командама. Наиме, овога дана, 12. октобра 1941. године, у заједничком штабу партизана и четника за опсаду Краљева, разрађивани су детаљи плана напада на опседнути немачки гарнизон у Краљеву.

Према замисли заједничког штаба, напад на Краљево требало је да се изврши у ноћи између 12. и 13. октобра. Било је договорено да напад изврше јединице партизана и четника са југа и запада, док би јединице распоређене северно и источно од Краљева имале да врше само демонстративан напад, с циљем да за себе вежу немачке снаге у својим зонама дејства. Такође, било је договорено да напад отпочне 13. октобра у 01.00 час, с тим да му претходи артиљеријска припрема од 45 минута.

Током 12. октобра на фронту опсаде Краљева вршено је извиђање немачких положаја на периферији града и праваца напада појединих јединица. Осим тога, вршена је припрема јединица за предстојећи напад и разрађивани планови дејства. Током те извиђачке делатности долазило је до краћих чарки и борби, нарочито на истоку—код Камицоре, одакле је 1. чета Љубићког батаљона из митраљеза гађала Немце на аеродрому.

Исто тако, овога дана била је активна и артиљерија устаника. Према подацима из немачких докумената, партизанска батерија је тукла непријатељске положаје око Ратарске школе од 17.10 до 17.30 часова и од 18.20 до 18.40 часова. О дејству устаничке артиљерије Немци су оставили записе у својим документима. Тако, на пример, у дневном извештају команде 717. пешадијске дивизије од 13. 10. 1941. године стоји следеће:

„... 12. 10. од 18.20 часова артиљерија са југозапада 20 минута тукла ватром Краљево; тучен аеродром, у Пољопривредној школи (Ратарској школи — примедба Љ. П.) 3 поготка, 1 војник повређен, ангажовање сопствене артиљерије“.

Исто тако у извештају Оперативног центра везе у Краљеву од 13. 10. 1941. године, упућеном штабу 18. армијског корпуса, стоји записано, између осталог:

„... Непријатељска артиљерија из околине Адрани (5 км северозападно од Краљева) 12. 10 од 17.10 — 17.30 часова тукла западни део Краљева“.

Предвиђени напад на Краљево није извршен према датим наређењима и упутствима. Анализом узрока због којих није извршен, може се доћи до закључка да су неке јединице биле неактивне због лошег времена, друге нису приступиле извршењу својих задатака због неорганизованости, неповезаности, неусклађености дејстава и врло лоше организације садејства између суседних јединица.

БАТЕРИЈА ПОТПОМАЖЕ ПЕШАДИЈУ

После неуспелог првог напада на Краљево, Немци су 14. октобра у поподневним часовима, кренули снагама једног ојачаног пешадијског батаљона ка селу Чибуковцу.¹⁸ По свему судећи, циљ им је био да разбију партизане у селу Чибуковцу и да, по могућности, заплене партизанску батерију. Напад Немаца подржавала је артиљерија и авијација. Међутим, партизани се нису уплашили. Укопани и маскирани, борци 3. чете Драгачевског батаљона и Чибуковачке чете Краљевачког НОП одреда пустили су непријатеља на блиско одстојање, па су тек онда осули ураганску ватру по његовом стрељачком строју. Немци су почели да одступају у неред. У борбу су убачени и немачки тенкови. Окупатор је био упоран да спроведе свој план. Видећи овакву ситуацију, командир партизанске батерије је наредио да се батерија извуче на ивицу једне шуме и да непосредним гађањем подржи своју пешадију у одбрани њених положаја. Успех је био потпун. Немачки тенкисти, обасути експлозијама граната партизанске батерије, која их је тукла брзом палбом, одступили су у Краљево.

БАТЕРИЈА У ДРУГОМ НАПАДУ НА КРАЉЕВО

Други напад на Краљево био је боље организован. У току ноћи између 14. и 15. октобра партизанска батерија је подржавала напад

Јеличког четничког одреда и 5. Љубићке чете на Ратарску школу и Драгачевског батаљона ка центру града. И успех није изостао. Пета љубићка чета је, уз подршку артиљеријске ватре, успела да брзо освоји спољне ослонце одбране и да, са једним водом, овлада приземљем Ратарске школе. Јелички четнички одред је претрпео тешке губитке у нападу на Ратарску школу. Између осталих, ту је погинуо и командант овога одреда, поручник бивше југословенске војске Јован Бојовић. Драгачевски партизански батаљон и Чибуквачка чета, користећи дејство партизанске батерије, успели су да савладају спољну одбрану Немаца између реке Ибра и Ратарске школе и да се брзо пробију до зграде Гимназије и Окружног суда. Нажалост, успеси ових јединица нису били искоришћени за убацивање свежих снага, па и овај, други по реду, напад на Краљево није донео жељене резултате.

После другог неуспелог напада на Краљево, у заједничком штабу донета је одлука да се, наредних дана, ангажује артиљерија, с циљем да се, систематском артиљеријском ватром, поруше објекти непријатељске одбране, као што су бункери и поједина упоришта у већим зградама. У том циљу, до 20. октобра на ватрене положаје партизанске батерије било је довучено преко 300 артиљеријских граната из складишта у Мрсаћу и Богutowцу. У времену од 16. до 20. октобра батерија је ову муницију претежно и утрошила (око 200 граната).¹⁹

ПРОТИВУДАР 717. ДИВИЗИЈЕ КОД КРАЉЕВА

Ситуација немачког гарнизона у Краљеву после напада устаничких снага у ноћи између 14. и 15. октобра и масовних репресалија над становништвом Краљева — претежно су били стрељани радници, сељаци и омладина — била је, и даље, веома напета и неизвесна. Данonoћним ударима артиљерије устаника са запада и севера и мањим нападима на поједина упоришта Немаца на периферији Краљева, створена је тешка психоза код немачких војника, подофицира и официра.

У циљу да се ослободи сталног притиска устаничких јединица командант 717. пешадијске дивизије, генерал-мајор Хофман (Hoffman), израдио је са својим штабом план „удара из Краљева ради олакшања ситуације“ са јединицама своје дивизије, које су се тада налазиле у Краљеву. А те снаге нису биле мале. Износиле су око 2/3 дивизије.

Када је план за противудар био готов, генерал Хофман је 20. октобра у Нишу сео са својим штабом у оклопни воз и превезао се до Сталаћа. Одавде је продужио оклопним аутомобилима и, увече, стигао у Краљево.

ГЕНЕРАЛ ХОФМАН ЈЕ ИЗНЕНАДИО УСТАНИКЕ

У раним јутарњим часовима, 21. октобра, из Краљева су кренули у напад одреди мајора Вилдермута (Wildermuth) и мајора Деша под непосредним руководством генерала Хофмана и оперативног дела његовог штаба. Главни удар извршен је дуж пута Краљево — Мусина река — Чачак, са једним тенковским и два пешадијска батаљона, уз подршку артиљерије и авијације. Помоћни удар извршен је дуж пута Краљево — Рашка и Краљево — Адрани, снагама од по једног ојачаног пешадијског батаљона.²⁰

Противудар немачких јединица био је неочекиван и веома снажан. Генерал Хофман је потпуно изненадио и команду опсаде Краљева и устаничке јединице. Тенкови, праћени пешадијом, уз подршку артиљерије и авијације, брзо су ломили отпор изненађених устаничких јединица партизана и четника. Узалуд је партизанска артиљеријска батерија са Ружића брда засипала гранатама немачке тенкове и пешадију. Они су веома брзо продирали и већ у 07.00 часова избили пред положај батерије.

СУДАР НА РУЖИЋА БРДУ

Кад су избили, са тенковима и пешадијом, до првих кућа у селу Дракчићи, Немци су били дочекани брзом паљбом партизанске батерије. Немци су били заустављени. Ступили су на сцену немачки артиљерци и авијатичари. Окомили су се на топове партизанске батерије. У киши од граната, авионских бомби и митраљеских метака партизански артиљерци су водили криви бој. Пешадија је напустила своје положаје, штабови одреда, и партизански и четнички, су се повукли. На бојном пољу су остали само артиљерци. Тукли су Немце картечом. Но, упркос свему били су присиљени да се повуку. Добили су и наређење, али је све било доцкан. Запрежна стока, уплашена експлозијама граната и бомби отела се од возара и побегла. Остали су само послужоци топова. Извадили су затвараче, набацали грање на топове и под бо-

рбом одступили. Око 08.00 часова завршио се неравноправан судар на Ружића брду. Немци су продужили са продирањем ка Мусиној реци, где су у купама кукурузовине нанели тешке губитке четничким јединицама, које су покушале да се сакривањем спасу од Немаца. Позади, на Ружића брду, остали су напуштени топови, штабски телефони и спремљен, али непоједен доручак.

ПОВРАТАК НА РУЖИЋА БРДО

Око 09.00 часова Немци су са тенковима и пешадијом избили до срушеног моста на Мусиној реци. Зауоставили су се. С времена на време чули су се пуцњи из аутомата, митраљеза, пушака и пиштоља. Вршили су стрељања заробљеника и становништва. Авиони су митраљирали устанике на положајима западно од Мусине реке.

Око 12.00 часова Немци су почели да свијају своје јединице у колоне. И тенкови су кренули назад, ка Ружића брду. Остале су само мање заштитнице.

Око 14.00 часова Немци су се вратили у Краљево, а јединице Чачанског НОП одреда на Ружића брдо. Са њима је био и штаб, и потиштени артиљерци. Зграде, у којима је био штаб, биле су демолиране, телефонски стубови оборени, а жице покидане. Недалеко од места штаба, артиљерци су на положају деснокрилног топа нашли само празне чауре. Топа није било. Немци су га нашли и одвукли.²¹ Али, у несрећи било је и среће. Артиљерци левокрилног топа нашли су своје оруђе маскирано грањем. Исто онако као што су га и оставили. Немци га нису нашли. Сви су се обрадовали. И штаб Одред, такође.

ПАРТИЗАНСКА БАТЕРИЈА У СЕЛУ СИРЧИ

Два дана касније, 23. октобра 1941. године, штаб Чачанског НОП одреда донео је одлуку да партизанска батерија напусти свој положај на Ружића брду, одмаршује ка селу Сирчи и тамо, недалеко од положаја четничке батерије, постави свој топ и припреми елементе за дејство на Краљево.

После дводневног марша, 25. октобра 1941. године, партизанска батерија Чачанског НОП одреда стигла је у село Сирчу и посела положај. Лево од ње се налазила четничка батерија под командом капетана Жике Казаковића.

Са ватреног положаја у селу Сирчи, батерија је продужила дејство на објекте које су Немци били посели у Краљеву, као што су Аеродром, Железничка станица, магацин са наоружањем и муницијом, Ратарска школа и други. Са овог ватреног положаја партизанска батерија (један топ) вршила је гађање циљева, предвиђених планом напада, у ноћи између 31. октобра и 1. новембра. Исто тако, батерија је, у времену од 1—5. новембра, гађала разне циљеве у Краљеву.

ЧЕТНИЦИ НАПАДАЈУ БАТЕРИЈУ

Другог новембра 1941. године Дража Михаиловић је, из свог штаба на Равној гори, издао своју чувену поруку број 8 у којој је наредио команданту четничких одреда на фронту код Краљева, генералштабном мајору Радославу Ђурићу, да, непримећено, са главнином својих снага, крене ка Чачку и да га заузме, разоружа партизанску Команду места и пошаље је на Равну гору. Истом поруком било је наређено да се други део посаде повуче следеће ноћи и распореди тако „да разоружа партизанско командно особље и људство уколико се не би драговољно ставило под команду југословенске војске у отаџбини“.

Покрет четничких јединица са фронта код Краљева уследио је током ноћи између 3. и 4. новембра.

Пошто је, 4. новембра, четничка батерија напустила положај у Сирчи, на положају је остала само партизанска батерија. Видевши да су остали сами на фронту, њихов командир Ђока Милова новић је, 5. новембра ујутро, кренуо са батеријом ка Чачку. Када је стигао у село Обрву, наредио је кратак одмор ради краћења стоке и људства. Управо тада из Чачка је стигао и ордонанс (курир) батерије Урош Лазовић—Корчагин и саопштио командиру да четници свуда нападају партизане и разоружавају их и да је он једва успео да од њих побегне да би му ове новости саопштио и пренео наређење команди Одреда да што пре стигне у Чачак.

Непосредно после пријема овог наређења, батерија је кренула путем ка селу Мрчајевцима. Међутим, кад је стигла у село Катргу, командир је добио нова обавештења — да четници врше нападе на партизане у селима Мојсиње, Доња Горевница и Мрчајевци и разоружавају их. Сазнавши за ово, командир батерије је донео одлуку да крене ка реци Морави, пређе је и потом продужи за Чачак.

Приспевши на реку Мораву, артиљерци су покушали да чамцем превезу топ преко дубоке реке. Међутим, то им није успело, па су, пошто је пала ноћ, одлучили да преноће код једне воденице. Топ је постављен на положај крај реке, напуњен гранатом темпираном на картеч како би могао, у случају блиског напада, да дејствује. Но, на напад четника није требало дуго чекати. Уследио је око 20.00 часова. Изненађени партизани нису успели да пруже било какав отпор. Били су разоружани и спроведени у затвор у Мрчајевцима, а топ су четници одвукли ка Чачку²².

ЗАПЛЕНА ТОПОВА ОД ЧЕТНИКА НА ЉУБИЋУ

У току ноћи између 6. и 7. новембра 1941. године четнички одреди под командом Драже Михаиловића успели су да затворе обруч око Чачка. Своју батерију од два пољска топа и један топ заплена од партизанске батерије у селу Катрги поставили су на историјско брдо Љубић.

У преподневним часовима, 7. новембра 1941. године, водиле су се на реци Чемерници, источно од Чачка, оштре борбе између партизанских јединица под командом Средоја Урошевића и четничких јединица под командом капетана Дерока. Три топа, под командом четничког команданта, капетана Дерока, са својих положаја на брду Љубићу, тукле су јединице Љубићког батаљона у селу Прељини. Ватром из топова спречаване су партизанске чете да крену у напад на брдо Љубић и разбију блокаду Чачка са истока и севера.

Видевши да се на реци Чемерници воде огорчене борбе и да четници топовима са Љубића подржавају своје јединице и наносе губитке Љубићком партизанском батаљону, заменик команданта Чачанског НОП одреда оформио је од јединица које су се налазиле у Чачку једну чету партизана. Са овом четом, ојачаном једним тешким митраљезом из Трнавског батаљона, кренуо је из Чачка ка брду Љубићу и из позадине извршио напад на положаје четничких јединица и њихове артиљерије. После краће али огорчене борбе, партизанска чета избила је на положај четничке батерије и на јуриш га заузела. Том приликом је запленила сва три топа и разоружала велики број четничких артиљераца и пешака.²³ На тај начин чете Љубићког батаљона, уз помоћ једне чачанске и једне трнавске чете, овладале су брдом Љубић и разбиле четничку блокаду Чачка на левој обали реке Мораве. У подневним часовима 7. новембра 1941. године четнички ар-

тиљерци капетана Дерока, са сва три топа, ушли су у слободни Чачак, али као заробљеници.

ПРЕВОЗ ТОПОВА ЗА УЖИЦЕ

Непосредно после довлачења заплених топова у Чачак, приступило се поновном формирању партизанске батерије, јер се људство раније батерије још налазило у четничком затвору у Мрчајевцима.

Сутрадан, 8. новембра 1941. године, у раним јутарњим часовима, била је дефинитивно разбијена четничка блокада Чачка. Четничке јединице су биле највећим делом уништене или разбијене. Приступило се дефинитивном чишћењу територије Одрета од остатака четничких јединица и поновном слању јединица Одрета на фронт ка Краљеву. Међутим, ситуација код Ужица је била још тешка. Тамо је неколико четничких одреда, под командом капетана Драгослава Рачића, и капетана Вучка Игњатовића, водило огорчене борбе да овладају Ужицем, седиштем слободне Ужичке Републике. У таквој ситуацији Врховни командант НОП одреда Југославије, друг Тито, упутио је наређење команди Чачанског НОП одреда да хитно пошаље сва три топа у Ужице.

Разматрајући добијено наређење Врховног команданта о хитном упућивању топова у Ужице, команда Чачанског НОП одреда дошла је до закључка да ће превозење топова бити најлакше, најбрже и најбезбедније извршено железницом, пошто је саобраћај на релацији Чачак — Ужице био поново успостављен.

Током 9. новембра топови су утоварени у вагоне на Железничкој станици у Чачку и сутрадан, 10. новембра, упућени возом за Ужице, где су истог дана и стигли.

ФОРМИРАЊЕ ПАРТИЗАНСКЕ БАТЕРИЈЕ У УЖИЦУ

Одмах по стизању топова у Ужице, Врховни командант, друг Тито, наредио је Ужичком НОП одреду „Димитрије Туцовић“ да прикупи командни кадар и потребно људство за формирање партизанске батерије, њено обучавање и упућивање на фронт за одбрану слободне територије.

Примивши наређење, команда Ужичког НОП одреда одредила је активног артиљеријског поручника Момчила Смиљанића за кома-

ндира батерије. Истовремено, она је упутила и наређење свим јединицама Ужичког НОП одреда да у Ужице упуте све активне и резервне артиљеријске подофицире, капларе и војнике који су у бившој југословенској војсци свој војни рок одслужили у артиљеријским јединицама. На тај начин се практично приступило формирању нове артиљеријске батерије.

Одмах по пријему дужности командира батерије, поручник Момилић Смиљанић приступио је прегледу и оправци топова ангажујући за ту сврху неколико артиљеријских бравара. Истовремено, он је у магацинима бивше југословенске војске у Врелима код Ужица пронашао велику количину артиљеријске муниције за топове 75 мм М 12, прегледао је, комплетирао и припремио за транспорт.

Половином новембра 1941. године формирано је прво топовско одељење под командом резервног артиљеријског поднаредника Божа Вранешевића и одмах упућено на фронт код Љубовије. Остала два топовска одељења била су формирана новембра 1941. и задржана на обуци у касарнама у Крчагову крај Ужица.

У БОРБАМА КОД ЉУБОВИЈЕ

Половином новембра 1941. године, у ширем рејону Ужица, вођене су веома жестоке борбе са четничким одредима под командом Драже Михаиловића. Један од тих одреда био је Азбуковачки четнички одред, који је на слободну територију Ужичког НОП одреда нападао правцем Љубовија — Рогачица — Ужице.²⁴

У циљу одбране слободне територије и поновног отварања комуникације Ужице — Љубовија — Власеница — Соколац ради дотура оружја и муниције Бирчанском и Романијском НОП одреду, биле су, половином новембра 1941. године, ка Љубовији упућене довољно јаке снаге (пет чета), ојачане једним топом. Ове снаге, под командом заменика команданта Ужичког НОП одреда Радивоја Јовановића — Брадоње, водиле су 14. новембра доста жестоке борбе код села Бачевац, Доње Кошље и Дрлаче.

Следећег дана, 15. новембра 1941. године, четници су прикупили све своје јединице са територије Подриња и поселе све доминантне положаје изнад окуке реке Дрине источно од Љубовије. Главне снаге четника поселе су брдо Бошковац, село Озорци и брдо Жута стена. Њихов задатак био је да сломе напад партизанских чета, разбију их и продуже напад ка Ужицу.

Напад партизанских чета отпочео је 15. новембра ујутро. Главне снаге биле су упућене да овладају брдом Бошковац, кога су четници бранили веома јаким снагама. Ослонцем на изванредно повољне земљишне услове, четници су пружили веома жилав отпор. Тек око подне, када је нестало магле, Радивоје Јовановић — Брадоња поставио је топ у рејону села Доње Кошље и отпочео тући четнике веома прецизном ватром. Жилавост четничког отпора је нагло попустила, па је једна чета брзо овладао овим положајем. Убрзо потом, када је ватра из топа била усмерена на четничке положаје код села Озорци и брда Жута стена, четници су ужурбано напустили ове положаје. Партизанске чете су почеле до гоне четнике и увече, поново, ослободиле Љубовију.

Следећег дана четници су покушали да поврате Љубовију, али су били одбијени и протерани ка Крупњу.

БОРБЕ СА НЕМЦИМА КОД ЉУБОВИЈЕ

Крајем новембра немачка група „Запад“ из 342. немачке пешадијске дивизије продрла је преко Пецке ка Љубовији, где је наишла на положаје јединица Ужичког и Посавског НОП одреда. Отпочела је жестока борба. Партизански артиљерци нису жалили муницију. Немачка пешадија је морала да стане. На сцену ступају немачки тенкови, артиљерци и авијација. Но, партизани не попуштају и упорно бране положаје. Тај неравни бој трајао је три часа. Топ је онеспособљен дејством топова са немачких тенкова и дејством артиљерије. Тако је 27. новембра 1941. године био уништен први топ партизанске батерије Ужичког НОП одреда.

У БОРБИ НА БУКОВИМА

Превој Букови налази се на путу Ужице — Ваљево између планина Маљен и Повлен. На овом превоју и испред њега према Ваљеву постоје повољни земљишни услови за организацију низа узастопних одбранбених положаја. Зато је команда Ужичког НОП одреда у новембру 1941. године донела одлуку да управо на овим положајима организује одбрану своје слободне територије и спречи продор немачких јединица од Ваљева ка слободном Ужицу. У том циљу, на положају Букови било је, у другој половини новембра 1941. године, распоређено пет чета Ужичана и Шумадинаца и један пољски топ 75 мм М 12.

Извршавајући наређење опуномоћеног командујућег генерала у Србији, генерала пешадије Бемеа, борбена група „Север“ 342. немачке пешадијске дивизије кренула је 27. новембра 1941. године из Ваљева ка Ужицу. До краја дана, ова борбена група успела је да савлада велики број препрека и отпор јединица Ваљевског НОП одреда у региону села Бачевци и да предњим деловима избије у подножје Букова.

Сутрадан ујутро, 28. новембра 1941. године, борбена група „Север“ (698. пешадијског пука са ојачањима) кренула је уз серпентине ка превоју Букови. Подржане снажном ватром своје артиљерије, минобацача и авијације, немачке јединице су јуришале на положаје Ваљеваца, Ужичана и Шумадинаца. Настао је неравни бој једног комплетног немачког пука ојачаног артиљеријом и подржаваног авијацијом и партизанских чета наоружаних пушкама, нешто митраљеза и једним топом.

Пуна четири часа трајао је бој на превоју Букови. Немци су немиле засипали положаје партизана кишом од граната из топова, мина из минобацача и бомби са авиона. Јуриш за јуришем. Партизани гину, али не одступају. Њихов пољски топ испалаује гранату за гранатом и нагони Немце да траже заклоне. Немачка артиљерија усмерава сву своју ватру на положај топа, а затим авиони, у таласима, изручују своје смртоносне товари. Послуга гине. Њихови лешези леже око топа. У том тренутку на сцену ступа млади артиљеријски поручник Момчило Смиљанић. Он скаче ка топу, пуни га и гађа колону немачких тенкова што се пробија ка врху Букова. Немци траже спас у повлачењу. Немачка артиљерија и авијација поново сасрећују ватру на гребен Букова. У паклу експлозија бомби и граната уништен је топ, а поручника Смиљанића, тешко рањеног, износе његови борци.

Око 14.00 часова, 28. новембра, на Буковима је завладао мир. Престао је отпор партизана пред десетоструко јачим противником, који се храбро борио. На положају су остали само мртви партизани и уништени пољски топ 75 мм М 12.

НА ИСТОРИЈСКОЈ КАДИЊАЧИ

У поподневним часовима 28. новембра 1941. године, из Ужица је ка Косјерићу био упућен и трећи (и последњи) топ Ужичког НОП одреда. Његов командир Милан — Мика Босиљчић, млади артиљерац са недавно завршеном подофицирском артиљеријском школом у Ђуприји, хитао је са једним топовским одељењем ка Буковима у помоћ своме командиру поручнику Смиљанићу. Међутим, њих су код села

Пониковице сусрели Коча Поповић и рањени поручник Смиљанић и наредили им да се врате на Локву изнад Ужица и да тамо поседну положај за предстојећи сутрашњи бој.

Истога дана, пред пад мрака, у Ужицу су Врховни командант НОП одреда Југославије, друг Тито, и команда Ужичког НОП одреда констатовали да је борбена група „Запад“ 342. немачке пешадијске дивизије избила до подножја Кадињаче и да се пред Немцима не налази ниједна организована партизанска јединица. Пала је одлука да радници ткачи, пекари, кројачи, опанчари, обућари и железничари прекину рад, узму пушке и митраљезе и крену у сусрет Немцима, на Кадињачу.

У сутон 28. новембра 1941. године на ужичкој пијаци стајале су постројене све четири чете Радничког батаљона. После одржаних говора команданта и политичког комесара Одреда, Душана Јерковића и Милинка Кушића, батаљон је са три чете, под командом Андрије Ђуровића, кренуо ка Кадињачи. Са њима је одмаршовао и командант Одреда.

Исте ноћи, око 22.00 часа, заменик команданта Ужичког НОП одреда, Радивоје Јовановић — Брадоња, издао је телефоном наређење Милану Босиљчићу да одмах са топом крене у Ужице. Примивши овакво наређење, Босиљчић је скинуо топ са положаја на Локви и кренуо у Ужице, где је стигао нешто пре поноћи. Зауставио је топ пред зградом у којој је био смештен штаб Одреда. Ушао је унутра и јавио се Брадоњи, од кога је добио наређење да топ и муницију натовари на камион. Наређење је било брзо извршено.

Око пола ноћи, између 28. и 29. новембра, из Ужица је кренуо камион са топом и артиљерцима ка Кадињачи. Са њима је био и Радивоје Јовановић — Брадоња. Он је носио наређење друга Тита Душану Јерковићу да се на Кадињачи Немцима пружи упоран отпор како би се добило на времену за евакуацију рањеника и ратног материјала из Ужица ка Златибору.

БАТАЉОН ИЗГИНУО, ТОП УНИШТЕН

Освануо је 29. новембар 1941. године. На Кадињачи су поселе положаје чете Радничког батаљона — пекарска, ткачка и кројачко-обућарска. У центру положаја, крај пута, на самом превоју Кадињаче, код једне старе трешње, ископан је заклон за пољски топ 75 мм М 12. У рано јутро на Кадињачу су стигле и две чете Посавског НОП одреда.

Нешто пре осам часова Немци су кренули пуцајући на све стране. Напред су ишли извиђачи на бициклима. За њима, на одстојању од неколико стотина метара, кренули су мотоциклисти са митраљезима. Позади њих дугачка колона пешадије. На положајима Кадињаче чете Радничког батаљона. Мртва тишина. Чека се пуцањ топа, па да проспу ураган ватре на ове тевтонске витезове из далеке Немачке.

Осам је часова. Одјекнуо је пуцањ топа са Кадињаче. Граната је фијукнула и треснула посред колоне немачке пешадије. А само секунду касније просула се киша метака из пушака и митраљеза. Предњи делови немачке колоне почели су да беже. Кројачи и обућари јуришају. На падинама Кадињаче, све до села Заглавка, ври као у котлу. Топ са Кадињаче својом риком и експлозијама његових граната увеличава почетак једне велике драме.

Нешто касније Немци су се средили и одговорили ватром из целокупног наоружања. Безмало цео пук немачке артиљерије почео је да преорава падине Кадињаче. Трудили су се да што пре униште топ, који им је наносио велике губитке. У киши од граната, засипани земљом, изрованим каменом и парчадима челика, артиљерци Милана Босиљчића тукли су брзом палбом Немце у подножју Кадињаче, где су њихови другови из Радничког батаљона водили натчовечанску борбу.

Подне је. На Кадињачи кључа ватра као у гротлу великог вулкана. Неколико граната из немачких хаубица засуло је положај топа. Једна је директно погодила нишанцију и оштетила топ. Друге су стигале и засипале изгинулу и израњављену послугу. Топ је заћутао. Лежао је накривљен на једну страну.²⁵

Око 14.00 часова Кадињачом су овладали Немци. На њеним падинама и косама око ње лежали су бесмртници из Радничког батаљона. Са њима су биле и топције са својим топом, који је од почетка октобра у рукама партизанских артиљераца сејао смрт међу мрским немачким окупаторима око Краљева и Ужица.

НАПОМЕНЕ

1. Види саслушање генерала Бемеа у Нирнбергу, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Том I, књига 1, страна 628. Такође види ратни дневник јединице 08633 — Команда Србије — Национални архив, Вашингтон, немачка документа, трака 501, филм 246, снимци 220—43—НАВ—Н—Т—501 246/220—243.

2. Види ратни дневник јединице 08633, Команда Србије за месец септембар 1941. НАВ—Н—Т—501, 246/220—43 и Извештај о раду број 1 (операцијски дневник) команде 717. пеш. дивизије за 22. 9. 1941. године. НАВ—Н—Т—315, 2262/000003—352.

3. Види извештај (изјашњење) фелдкоманданта 816, достављен команданту Србије 3. 10. 1941. НАВ—Н—Т—501, ф. 250/992.

4. Види ратни дневник команданта Србије, текст за 27. септембар 1941. НАВ—Н—Т—501, ф. 246/220—43.

5. Извор наведен у напмени 3.

6. Види телеграм заповедника оружане силе на Југоистоку Врховној команди оружане силе и Врховној команди војске од 3. 10. 1941. год. Том I, књ. 1, док. 187, стр. 478.

7. Ратни дневник команданта Србије, НАВ—Н—Т—501, ф. 246/220—43, текст за 29. 9. 1941. и Ратни дневник команде 717. пеш. див. текст за 28. 9. 1941. НАВ—Н—Т—315, ф. 2262/000003—352.

8. Исто, дневни извештај за 30. 9. 1941.

9. Архива VII, НАВ—Н—Т—315, 2264/000003—352.

10. Исто.

11. Дневник Милутина Стојића, Историјски архив, Чачак, бр. 535.

12. Прва чета Љубићког батаљона учествовала је у борбама за ослобођење Горњег Милановца. 30. 9. 1941. чета је из Горње Горовнице дошла у село Соколиће и ту преноћила.

13. Дневник Средоја Ковачевића, Историјски архив, Чачак, рег. бр. 530.

14. Изјаве и сећања: Десимира Томашевића, Историјски архив, Чачак, рег. бр. 600, Милорада Кувекаловића, ИАЧ, рег. бр. 609, Драгослава Стефановића, Архив Института за историју радничког покрета Србије, Мемоарска грађа ОК Чачка, МОКЦ 54.

15. Изјава Милана Вуловића из села Балуге, Историјски архив, Чачак, мемоарска грађа, рег. бр. 607.

16. Дамјан Влајић, Наука о оружју, Београд, 1930.

17. Дневник Милутина Стојића, текст за 8. октобар 1941, Историјски архив, Чачак, рег. бр. 535.

18. Напад је извршио 2. батаљон 749. пеш. пука, 717. пеш. дивизије. Види Ратни дневник 717 пд—VII, НАВ—Н—Т—315—р. 2262. с. 3. — 352.

19. Види дневне извештаје 717. пеш. дивизије, VII, НАВ—Т—315, р. 2262, с. 3—352.

20. Архив VII, НАВ—Т—315, р. 2262, с. 238—242.

21. Исто.

22. Борђе Миловановић, Мој бележник и други документи, из породичне архиве Кристе Миловановић из Чачка.

23. Дневник Милутина Стојића, текст за 7. новембар 1941, Историјски архив, Чачак, рег. бр. 535.

24. По казивању генерала Радивоја Јовановића — Брадоње, који је 1941. био заменик команданта Ужичког НОП Одрета, и Милана Босиљчића, официра ЈНА, који је 1941. био командир једног топа који је дејствовао на Кадињачи 29. 11. 1941.

25. Исто.

РАДИВОЈЕ Д. БОЈОВИЋ

ДВЕ РАТНЕ МЕДАЉЕ

СРЕБРНА МЕДАЉА ЗА ХРАБРОСТ („КОЛАЈНА ЗА ХРАБРОСТ“ ИЗ 1876. ГОДИНЕ)

Трогодишњи рат са Турском од 1876. до 1878. године обележен је у Србији појавом више ратних одликовања. За три године установљена су следећа признања за заслуге у рату: 1876. године — Колајна за храброст, прва медаља те врсте у Србији¹ и Орден Црвеног Крста;² 1877. године — Златна медаља за храброст; 1878. године — Медаља за храброст 1876—1878,³ Медаља за ревносну службу, Споменица на рат 1876—1878. и Медаља кнегиње Наталије за ревносну службу. Установљење овако великог броја одликовања у релативно кратком периоду, убрзало је појаву првих закона о одликовањима у Србији.⁴ Овим законима обухваћен је и Орден Таковског крста, установљен 1865. године, који је, заједно са Медаљом за приврженост (1858), представљао једина одликовања у Србији до почетка рата.

У току првих ратних операција, на фронту се појавило прво одликовање — Колајна за храброст. Установљена је 12. јула 1876. године. Врло масовно је додељивана војницима и официрима за показану храброст у борби.

Мита Петровић бележи да је на Кушићима, 29. августа 1876. године, „на дан усековања св. Јована“⁵ Медаљом за храброст одликован један број официра.

Медаља је кована од сребра у облику кружне плочице са ушницом. На авресу, у пољу, налази се натпис: „МИЛАН М. ОБРЕНОВИЋ IV. КЊАЗ СРПСКИ“. На реверсу, у венцу од лоровове и хростове гране, са српским грбом при дну, налази се натпис: „ЗА ХРАБРОСТ 1876.“

Носила се о црвено-плаво-белој врпци на левој страни груди.

Медаља је пречника 27,1 милиметар.⁶ Највероватније је рађена у Бечу.⁷

Постоје две варијанте ове медаље, које се међу собом разликују по неким ситнијим детаљима. Опис прве варијанте ове медаље већ смо дали. Друга варијанта се од претходне разликује по следећим детаљима: ушица је изразито одвојена од медаље, пречник медаље је 27 милиметара, медаљу карактерише дубља пластика, текст на авресу је нешто развученији, тако да је средњи ред дужи за 1,6 милиметара,⁸ „прстен“, по ободу медаље на авресу и реверсу, израђен је „у два нивоа“. Код прве варијанте „прстен“ реверса је само делимично израђен на овај начин. Разлика је у склопу и величини венца. Код прве варијанте лишће на лорововој и хростовој грани правилно је распоређено, тако да је венац симетричан. Почетне и завршне групе имају по четири листа, а остале четири, код обе гране, по три листа. Код венца, на авресу друге варијанте, ситуација је сасвим другачија. Сам венац је дужи за по једну групу хростовог и маслиновог лишћа. Почетне групе имају по пет листа, а две завршне по три листа. Остале групе лишћа на хростовој грани имају по три, а на лорововој по четири листа. Облик слова С у оцилима грба (на реверсу) је само назначен, а краци крста су нешто ужи. На реверсу иза године нема тачке. Сам изглед медаље одаје разлику у финоћи сребра, од кога су израђене.

Др Десанка Николић, у свом каталогу „Наша одликовања до 1941“, дала је опис прве варијанте ове медаље. Коју варијанту је описала Нада Тодоровић у каталогу „Југословенске и иностране медаље“, на основу датих података, не може се закључити.⁹

Подаци, изнети у ова два каталога, указују да су постојеће варијанте ове медаље коване у четири величине: пречника 25 милиметара,¹⁰ 27 милиметара, 27,1 милиметар и 28 милиметара.¹¹ Медаље пречника 25 и 27,1 милиметара, по својим композиционим одликама, припадају првој варијанти. Медаља пречника 27 милиметара припада

другој варијанти. Којој варијанти припада медаља пречника 28 милиметара, из напред наведених разлога, не можемо рећи.

Све ове чињенице наводе нас на закључак да су ове варијанте Колајне за храброст дело двојице гравера. Гравер прве варијанте, поред беспрекорно обављеног занатског дела посла, просторно је добро ускладио све детаље, тако да је дао једну врло лепу медаљу. Рад другог гравера заостаје за остварењем његовог претходника. Текст на медаљи је развученији, а венац несразмерно велики и не нарочито добро компонован. Ни граверски део посла није најбоље изведен: слова С у оцилима грба нису до краја обликована, а у храстовој грани у неколико случајева јављају се дупли листови, тј. мањи лист је постављен преко већег (вероватно последица корекција у величини).

С обзиром да постоји разлика у финоћи сребра, од кога су медаље израђене, у композиционим детаљима и посебно величини, може се претпоставити да све нису коване у истој радионици.

Оба варијанте Колајне за храброст исковане су у временском распону од свега неколико месеци. Наћи им право место у хронологији израде одликовања у Србији тога доба, није ни мало лако. Осим датума установљења, у историјској грађи о Колајни за храброст ништа више не можемо наћи. Упоредијући обе варијанте медаље са сличним медаљама из каснијег периода, чија се израда везује за делатност бечких радионица, пада у очи да је њима далеко сличнија друга варијанта, која је вероватно и млађа. До њене појаве Колајна за храброст ковала се, у две величине, у облику прве варијанте.

МЕДАЉА ЗА ХРАБРОСТ „МИЛОШ ОБИЛИЋ“

Медаља за храброст „Милош Обилић“ први пут је установљена у Кнежевини Црној Гори 1847. године.¹² У Србији се појавила тек у време другог балканског рата. Њоме је замењена Медаља за храброст из 1912. године.

Околности у којима је настала Медаља за храброст „Милош Обилић“ условиле су да се додељивала непрекидно пет година, што је неуобичајено за медаље ове врсте у орденској институцији Србије. Пре ње једино се у српско-турском рату 1876—1878. две године додељивала Златна медаља за храброст. Све остале медаље ове врсте додељиване су у години установљења, у току рата или по његовом завршетку. Оно што чини јединственом ову Медаљу за храброст, у односу на све остале, њена је временска универзалност, јер у њеном

ликовном решењу не постоји ни један детаљ, који би је везао за једног владара, време или државу и државно уређење.

Медаља за храброст „Милош Обилић“ установљена је 12. јула 1913. године. Као златна и сребрна, кована је код фирме Huguenin у Локлу (Швајцарска).¹³ Представљала је врло популарно и цењено одликовање у српској војсци. У време другог балканског и првог светског рата њоме је одликован велики број војника и официра.

Медаља је кована од месинга у облику кружне плочице са ушницом. На авресу се налази попрсје Милоша Обилића, легендарне личности српске средњовековне историје. Около је натпис: „МИЛОШ ОБИЛИЋ“. Милош Обилић приказан је у пуној ратничкој опреми. Глава змаја са кациге постављена је преко ушице. На реверсу се налази крст матираних поља, са укрштеним мачевима између кракова. Преко централног дела крста је лоровов венац, у коме је натпис: „ЗА ХРАБРОСТ“.

Медаља се носила на левој страни груди, на врци од црвеног рипса, сложеној у троугао.

Нацрт за ову медаљу урадио је Боцарић.¹⁴

Златна медаља за храброст „Милош Обилић“ јавља се у две варијанте. Пречник прве варијанте је 35,9 милиметара, а друге 35,3. Поред разлике у величини, између ове две варијанте постоје разлике и у детаљима — на авресу: глава змаја код прве варијанте је већа, са правилно изведеним потиљком; код прве варијанте крило змаја је шире при самом корену; у Милошевом лику, код друге варијанте, брада, бора која иде до испод ока и доња вилица јаче су наглашене; руб оклопа око врата, код прве варијанте, не види се у профилу; код друге варијанте прелаз околопа између врата и леђа нешто је јасније изражен; горња ивица другог преклопника оклопа рамена, код друге варијанте, не наставља се у правцу десне стране тела; код прве варијанте линија, којом су исписана слова, нешто је ужа.

Разлике на реверсу су још уочљивије: мачеви се разликују по изгледу и димензијама (у неколико десетих милиметара); пречник лорововог венца код прве варијанте је 22 милиметра, а код друге 23,1; лоровов венац и трака, којом је обавијен, мало је ужи код прве варијанте; код друге варијанте венац је пластичније изведен; линија, којом су исписана слова у натпису, код друге варијанте је шири; у другом реду натписа, код друге варијанте, слово О је мање од осталих слова, а слово С има нешто измењен облик; прва варијанта има сигнатуру при дну унутрашње површине у венцу: »HUGUENIN FEC«.

ДВЕ РАТНЕ МЕДАЉЕ

Сребрна медаља је пречника 31 милиметар. Разлике у композиционим детаљима између сребрне и златне медаље мање су код поређења са првом варијантом. Разлике се састоје у следећим детаљима: на авреси, горња ивица другог преклопника оклопа рамена код сребрне медаље не наставља се у правцу десне стране тела; кајиш за закопчавање разрезаног оклопа испод леве руке има спону. Код прве варијанте златне медаље њен облик је само назначен, без разреза оклопа испод; на реверсу постоји разлика у форми слова З, Р, А и Б у натпису; сребрна медаља није сигнирана.

Узимање имена једног тако познатог јунака за назив медаље, као што је Милош Обилић, претпоставило је њен углед и њено место међу одликовањима. Тако знамо да је у Црној Гори „Обилића медаља“, као највише државно одликовање у време установљења, додељивано не само за заслуге на бојном пољу, већ и за заслуге у политичком животу.¹⁵ Златну медаљу за храброст „Милош Обилић“, као искључиво ратно признање, у рангу одликовања за храброст, у Србији, можемо ставити одмах иза Ордена Карађорђевог звезда са мачевима и Ордена Белог орла са мачевима.

Појава две варијанте Златне медаље за храброст може се једино објаснити масовном доделом у периоду од 1913. до 1918. године, која је условила ковање више серија (до сада познате две) ове медаље.

НАПОМЕНЕ

1. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 35.

2. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 41.

3. Опис ове медаље дала је Нада Тодоровић у каталогу „Југословенске и иностране медаље“. Др Десанка Николић је не помиње.

4. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 32.

5. Мита Петровић: Ратне белешке 1876, 1877 и 1878, I, Чачак, 1955. године, страна 203.

6. Овог пречника је медаља прве варијанте, која припада аутору. Друга медаља друге варијанте (такође власништво аутора) пречника је 27 милиметара. У даљем излагању видећемо да се ови подаци разликују од досада познатих у литератури.

7. Нада Тодоровић: Југословенске и иностране медаље, Београд MSMLXIV, страна 14.

8. Код прве варијанте дужина средњег реда је 22 милиметра, а код друге 23,6 милиметара.

9. Из каталошког текста могли бисмо закључити о којој се варијанти медаље ради, на основу тога да ли иза године има тачка. Међутим, у овом каталогу тачка као знак интерпункције из натписа на медаљама није правилно навођена. У неким случајевима тачка се може тумачити двојачко: као тачка, која означава крај реченице, и као тачка из наведеног текста (уколико се година нашла на крају реченице). Код каталошког броја 311, страна 114, тачка на крају реченице припада тексту са Албанске споменице. Међутим, код каталошког броја 40, Споменица српско-турског рата и каталошког броја 41, Споменица српско-бугарског рата, страна 51, тачка иза године означава крај реченице. Коју функцију има тачка код каталошког броја 28, Сребрна медаља за храброст, страна 47, тешко је рећи. Уколико је саставни део натписа са медаље, онда се ради о опису прве варијанте, а уколико означава крај реченице, ради се о другој варијанти медаље.

10. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 39.

11. Нада Тодоровић: Југословенске и иностране медаље, Београд, MSMLXIV, страна 48.

12. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 14.

13. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 60.

14. Нада Тодоровић: Југословенске и иностране медаље, Београд, MSMLXIV, страна 51.

15. Др Десанка Николић: Наша одликовања до 1941, Београд, 1971. године, страна 15.

ДУШАНКА РАНКОВИЋ
МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ

ИЗВЕШТАЈ СИСТЕМАТСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ДОЊЕГ ДРАГАЧЕВА

У периоду од 1969. до 1972. године извршено је систематско рекогносцирање доњег Драгачева. Обухваћена су села: Граб, Гуча, Дљин, Дучаловићи, Ђераћ, Зеокe, Доња Краварица, Крстац, Лис, Лисице, Лучани, Марковица, Негришори, Пухово, Рогача, Ртари, Тијање и Турица. Циљ рекогносцирања био је, пре свега, евидентирање археолошких локалитета и осталих културно-историјских добара на територији Доњег Драгачева. Приликом рада на терену коришћена је постојећа литература, која се односи на ово подручје. Резултати упоређивања података из литературе и садашњег стања локалитета показали су да је већина локалитета делимично оштећена, на појединим више не постоје никакви површински трагови и да су овога пута откривени и неки локалитети који до сада нису били забележени.

Пошто хронолошко опредељење већине локалитета треба да се потврди тек након идентификационих истраживања, овде су сва културна добра подељена у две групе: археолошки локалитети и остала културна добра. На основу покретног материјала IN SITU, случајних налаза и топонима, у прву групу су ушла сва налазишта која се без

археолошке методе не могу тачније хронолошки одредити. Друга група обухвата очуване архитектонске објекте: цркве, сеоске куће, старе суднице, спомен-обележја из НОР-а, као и споменике ранијих ратова за ослобођење.

Споменици НОР-а и ранијих ратова за ослобођење, као и некрополе 18, односно 19. века, нису обухваћени извештајем, пошто су обрађени као посебне целине.

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

НАСЕЉА

Б р е г, Гуча — неолитско насеље,¹ у непосредној близини бензинске пумпе, на раскрсници путева Гуча — Лучани и Гуча — Чачак. То је уствари један мањи плато, који се издиже између две речице Белице и Драгачице. Сада се на овом платоу налазе куће Броћића, а преко скоро целог централног дела укопан је и проширен ранији пут према Горачићима, чиме је локалитет доста оштећен. Године 1972. извршена су сондажна испитивања, чији су резултати показали да је у питању једнослојно насеље вичанске културне групе (сл. 1).

В е л и к а л и в а д а, Крстац — неолитско насеље. Обухвата један уздигнути пространи плато с леве стране речице Белице на коме се сада налази зграда Основне школе и куће Карића. Локалитет је откривен путем случајних налаза 1964. године. Касније, 1969. године, извршена су мања сондажна испитивања. Констатовано је да је културни слој незнатан и поремећен. Према добијеном материјалу, може се претпоставити да је и овде у питању једнослојно неолитско насеље вичанске културе.

К р у ш е в љ е, Лучани — римско насеље, један пространи плато на крају косе која се од Суве чесме спушта у котлину Белице. По предању, ту је била римска варош Крушевље. Мештани причају да се на том терену, приликом обраде земљишта, налази на римске цигле. За време откопавања праисторијских хумки 1964. године овде је нађен комад римске цигле и римско гвоздено копље.

Л о к в а, Ртари — римско насеље. Локвом се назива једна зараван између Ртара и Паковраћа, на самом превоју планине Јелице. На овом месту, на имању Миленка Ковачевића, с леве стране старог пута који је повезивао Чачак са Пожегом преко Марковице, изоравају се

комади римских тегула и цигли. По причању Софије Ковачевић, пре неколико година овде се наишло на степенице од обрађеног пешчара и делове пода од цигли. Нађен је и бакарни новац и накит, камена секира и гвоздено оруђе. Предмети нису сачувани. Данас се на том месту лако уочава интензиван дугогодишњом обрадом иситњен шут, мањи комади римских тегула, опека и фрагменти атипичне сиве керамике

Г л а в и ч о р а к, Тијање — римско насеље, потес Ђуровина. На парцелама Тихомира Петровића, Владислава Полуге и Сретена Плазенића, приликом обраде земљишта, наилазило се на остатке зидова (веће правоугаоне цигле и малтер). Мештани причају да је овде некада постојала стара варош Тиња, која се пружала уз Тијањску реку и која је у давној прошлости потпуно страдала. Сада се на површини ових парцела, у разораној земљи, налазе крупнији и ситнији комади римских тегула. Према конфигурацији терена могу се претпоставити трагови зидова.

Д у б о в а ц, Дучаловићи² — потес Дубовац. По предању које се још чува код мештана, ту је некада била античка варош Дубрава, па је после неког страшног земљотреса цела потонула. Отуда место, на коме је била, носи име Дубовац, а сачувало се и име Дубрава. Потес Дубовац обухвата већи простор, тамо где су сада куће Поповића и Томића у Дучаловићима. На целом простору Дубовца налазе се левкаста удубљења, проломи и бездани. Терен је јако лабилан и сваке године, када су кише обилне, у Дубовцу се појављују удубине чак и преко три метра дубоке. Међутим, површински трагови у легенди потонулог града не постоје.

Ч в о р с к о п о љ е, Доња Краварица — ужи потес Краваричког поља. На имању Сретена и Богосава Чворовића, с леве стране пута Доња Краварица — Лопаш, по предању, било је старо насеље, тзв. Грчко насеље. Ту су раније изоравани остаци земљаног посуђа, цигли и црепова. На месту су констатована два-три фрагмента атипичне керамике, по којима се не може закључити старост насеља. У непосредној близини овог локалитета и на оближњим парцелама, поред Д. Краваричке реке, приликом обрађивања земљишта наилази се на остатке белутком калдрмисаног пута.

Р о г а ч а, Ц р к в и н е, Рогача — обухвата већи потес. То је један велики брег на коме се налази данашње Рогачко гробље. На његовим југоисточним падинама, које се користе као обрадиво земљиште

(кромпириште), на површини налазе се интензивни остаци кућног лепа и мноштво ситних фрагмената атипичне керамике, рађене на витлу, по којој се за сада не може претпоставити старост насеља.

Казанчине, граница Дучаловића и Дљина — мањи потес између Рудина и Поповице. По причању Животе Николића (90 година), он је кад је био мали, чувајући стоку, наишао на два тучана казана, који су били у земљи и запремали око 200 литара воде. Касније, један од тих казана су мештани однели у Пожегу, а са другим не зна шта је било. Сада на простору Казанчина налази се већи број левкастих удубљења пречника од три до четири метра, која могу потицати од коришћења руде. Недалеко од Казанчина је и локалитет Дубовац, који се везује за постојање античке вароши Дубраве.

Рудник код Тројана, Доња Краварица — на источној страни Вуковића брда запажени су трагови коришћења неке руде. У подножју овог брда сачуван је улаз у окно делимично затрпан и обрастао густим шибљем. Мештани причају да се у окно може ући и да још стоје греде којима је био улаз осигуран. У непосредној близини окна налази се извор који се у народу зове Тројан. Изнад улаза у окно, идући према врху Вуковића брда, земља се испроламала, како кажу мештани. — због експлоатације руда. Један такав пролом је ширине 10 м, а дубине око 20 м. На самом врху Вуковића брда су две велике левкасте увале, пречника преко 20 м, које су вероватно последица коришћења руде.

Римске стеле, Негришори — на савременом гробљу у Негришорима налази се римски votivни споменик³ (1,30 × 0,83 × 0,40 м) који није IN SITU. Натписно поље је скоро потпуно оштећено. Уочавају се само трагови натписа. Стела је украшена орнаменталним фризом (мотив лозице) изнад и испод натписног поља, рељефно обрађеним (Сл. 2, сл. 3).

Застанци (Растоке),⁴ Дљин — омањи потес левкастог облика којим протиче речица. Налази се с леве стране Белице и пута Гуча — Лучани. Сада су ту куће Миловановића, а раније, по причању мештана, ту су били неки остаци зидова двора Страхињића Бана. Сада, међутим, нема видљивих остатака зидова, али се по конфигурацији терена може претпоставити да се испод слоја земље обрасле травом налазе остаци неких зидова. Поред тога, уочава се и један велики ров, доста правилног правоугаоног пресека, обрастао шибљем, који је, изгледа, пратио зидине. У непосредној близини овог локалитета је и црквина која се, такође, везује за Страхињића Бана и његове дворе.

Селиште, Гуча — налази се с леве стране Белице, односно пута Гуча — Лучани. Управо то је мања зараван косе која се спушта према Белици. Обухвата парцеле Радојице и Радоја Ђуровића. Нема никаквих површинских трагова насеља.

Селиште, Гуча — обухвата већи потес уз Бугарчића гробље, односно на јужном крају села, са леве стране Белице (имање Милуна и Радише Ђекића, Добросава Драмлића и Милована Анђелића). На самом месту нису се могли уочити трагови ма каквог насеља.⁵

Селиште, Дучаловићи — потес на југоисточним падинама Овчара, обухвата већи простор на коме су њиве и ливаде. Сада се на овом потесу налазе само две куће. У оквиру Селишта, на имању Властимира Ковачевића, који се у народу зове Палучке, приликом обрађања налази се на остатке темеља неке грађевине, по предању цркве.⁶

Селиште, Зеоке — обухвата већи сеоски атар (око 30 хектара), на северозападном делу села, према Ртарима. Код мештана се није сачувало никакво предање везано за овај локалитет, нити пак има површинских налаза по којима би се могла претпоставити старост насеља.⁷

Кућиште, Гуча — налази се с десне стране Белице и пута Котража — Гуча, на имању Милутина и Радована Бугарчића. Код мештана нису сачувани подаци који би објашњавали назив ових парцела. Међутим, у близини Кућишта, односно тачно на тремеђи Кућишта, Мурузишта и Кусача постоји и сада један стари извор, ограђен плочама пешчара, за који мештани кажу да потиче из турског периода.

Кућетина, Гуча — с леве стране Драгачице, потес Корнет, имање Светозара Икодиновића. По причању власника, приликом крчења шуме (промер дрвећа око 80 см), наишао је на трагове огњишта. Около је било уломака керамичких судова, интензивне шљаке и једна дршка металног суда, чији се крај завршава главом змије. Сада је на овом месту воћњак и нема никаквих површинских трагова.

Кућистина, Крстац — парцеле од око два ара, имање Миље Карића. Ту је била кућа Пауна Карића, па је запустела пре 60 година. Сада на том месту нема никаквих трагова грађевине.

Дуварина, Гуча — потес Корнет. На имању Обрена Икодиновића, у непосредној близини куће, налазе се остаци неке грађевине. По причању власника, ту је била турска кула. Уствари, сам поло-

жај највише одговара таквој врсти грађевине. Смештена је на овећој избочини косе, са које се изванредно могла контролисати долина Драгачице, као и пут који је, свакако, и раније ишао котлином ове речнице. Сада на том месту нема видљивих остатака зидова, који су разоравањем и чишћењем земљишта уништени. Међутим, уочавају се контуре темеља и интензиван шут (остаци печеног црепа, комади сите и пешчара, ексери кованице), а по причању Светозара Икодиновића (стар 90 година), до пре тридесетак година зидови куле су се видели изнад земље око 40 см. Делимичним површинским чишћењем утврђен је четвороугаони облик основе. Занимљива је легенда везана за ово место. Наиме, у кули је становао Турчин Корун Баша, па, због тога, читав овај потес носи назив Корнет. У близини куле, у подножју брда, поред самог пута Гуча — Горачићи, постоји стара чесма, која се, такође, доводи у везу са овим пашом и зове се Башинац.

Код мештана се задржала и прича о постојању ветрењаче на врху Корнета (потес Корнет обухвата једно овеће брдо). Управо Светозар Икодиновић каже да се и сада, приликом орања, на месту где је била ветрењача, изорава шут од неке грађевине, а он је налазио и фрагменте „камена мељца“. Међутим, сада је парцела под детелином и нема никаквих трагова грађевине.

Орлова,⁸ Тијање — брдо на граници између Марковице, Негришора и Тијања. По предању, везује се за Орловића Павла: он се ту одмарао када је ишао на Косово. На врху Орлове налази се једно удубљење које мештани називају Тамница. Прича се да је ту била турска кула, у којој се налазила тамница. Уствари, сам положај је изванредан за контролисање тијањске долине с једне стране и Марковице и Негришора с друге стране. Осим изванредног положаја, овуда је пролазио и стари пут који је водио од Чачка преко Марковице за Ариље. Међутим, сада на месту званом Тамница нема неких јаснијих трагова грађевине, осим што се уочава удубљење. У непосредној близини овог удубљења стоје три избрешка кружне основе, по чијим ивицама провирује камење, али се са сигурношћу не могу констатовати остаци зидова, јер постоји могућност да су то гротови камена сакупљени приликом чишћења земљишта за орање. Интересантно је напоменути да је на Орлови (парцела Боривоја Габровића) приликом орања нађен сребрни новчић са представом наге женске фигуре. Међутим, није сачуван.

Чардачине, Зеоке — потес Милојевића брдо. Парцела носи назив Чардачине. Код мештана се прича да је ту био чардак турског спахије. Сада нема никаквих трагова грађевине.

Калдрмчине, Дљин — у близини Урошевића кућа, на имању Петровића, Пантелића и Урошевића налазе се местимично очувани трагови калдрмисаног пута. Може се констатовати ширина овог пута која је износила око 1,20 м. Мештани причају да су то остаци старог турског пута, који је ишао од Ступова (стари мост на Белици) кроз Пантелиће, Петровиће, Урошевиће и одатле на Суву чесму и Марковицу.⁹

Башчине (доње и горње), Крстац — потес који почиње изнад куће Луке Карића и допире до Јарећака. У оквиру овог потеса, на имању Милојка Карића, налази се једно место које се зове Кулача. Приликом обрађивања земље за јагодњак, власник је нашао на дубини од 20 см земљане судове, потковицу, дршке од ножева, бакарну дршку тигања, али предмете није сачувао. По предању, које се чува у породици, ту се доселио из Црне Горе њихов предак Завиша Кара. Од њега су данашњи Карићи. Када се Кара доселио у Крстац, овде је је постојао турски хан. Сада на том месту нема површинских трагова, осим што се оучава једна мања зараван погодна за кућно место.

Турска башча, Дљин — сада имање Милојка Петровића. Назив се везује за време када су Турци насељавали Дљин.

Бостаниште, Дљин — омањи потес код извора Латенца. Ту су некада биле турске куће. Сада на овом месту живе фамилије Јовановић и Бошковић. Ови Јовановићи су се населили на имање Круне из Бостаништа.

Јања вода (Јањевац), Дљин — извор. Налази се на Николића брду. По причању Животе Николића (стар 90 година), тај извор је пронашла Туркиња Јања, па су после тога Турци населили тај део Дљина. По њој је извор добио име.

Турска дамија, Дљин — потес Запонице, имање Милојка Петровића. По причању мештана, некада је ту била турска дамија. Сада се на том месту налазе зидине штале, али се на источној страни уочавају слаби трагови темеља неке грађевине. Интересантно је напоменути да фамилију Петровића, чије се куће налазе на овом потесу, називају „Турцима“.

Аниште, Негришори — имање Драгутина Станића и Милуна Ковачевића. Ту се, по причању Рада Протића, све до 1815. године налазио турски хан. Сада се по конфигурацији терена може констатовати да је ту била некаква грађевина.¹⁰

У непосредној близини Аништа, потес Осоје, поред сеоског пута који служи за извлачење дрва, у шуми Миломира Марковића, налази се једно кружно удубљење. По ивицама су уочљиви зидови од суво ређаног ломљеног камена. Може се претпоставити да је овде био бунар, пошто свуда у близини има извора, а и Аниште је одмах ту у подножју Осоја.

Турски хан, Крстац¹¹ — имање Тиосава Карића. На месту где се сада налази његова кућа некада је био турски хан. Нема никаквих трагова.

Ме'анчине, Гуча — на граници Горачића и Гуче, имање Бранисава Ивановића. Некада је, по причању мештана, овуда пролазио пут од Гуче за Горачиће, а поред њега се налазила механа. Сада нема никаквих трагова.

Гариште, Лисице — имање Радише Домановића. Обухвата једну ливаду. Власник не зна зашто се зове Гариште.

Гариште, Тијање — потес с леве стране Тијањске реке, недалеко од задружне зграде. По причању мештана, ту се налазила кула и куће турског аге у време другог српског устанка, па су устаници све попалили и отуда је овај потес добио назив Гариште. До скоро су постојале на Тијањској реци и две старе воденице, које су биле власништво овога аге. На самом Гаришту и сада се налази извор, који носи назив Агин извор.

Школетина, Негришори — имање Младомира Тодоровића. Ту су остаци неке грађевине јасно уочљиви. Мештани причају да је ту била најпре кућа проте Јанка Михаиловића — Молера, па онда школа. То је била најстарија школа у овом делу Драгачева. У њу су долазили ђаци из више околних села (Марковица, Тијање).

УТВРЂЕЊА

Градина, Гуча — коса на граници Ртију и Гуче. Раније је била сва под шумом, а сада има делова Градине који су под пашњацима и њивама. На самој Градини постоји извор, који се у народу назива Јеринин извор. Међутим, површинских трагова каквог утврђења нема.

Градина, Лис — налази се на брду Ђави. Оријентисана је северозапад-југоисток. На источној и северној страни јасно се уочавају

одбрамбени зидови, који су према северозападу нешто мало више очувани. На неким местима зид је очуван и до висине од два метра, с тим што су ивице обурване. Неоштећени зид са равним лицем може се пратити где-где и до висине 1,5 м. Постоје трагови две куле, које су постављене у оси пружања Градине, односно на њеној северозападној и југоисточној страни. Одбрамбени зидови на северној и источној страни могу се пратити без прекида. Зид који тече западном и јужном страном на неким местима је оштећен, а на неким прекинут природно вертикалном стеном која је искоришћена као зид. На основу остатака ових зидова, може се констатовати јајаст облик градине, који прати природан плато брда Ђаве, промера око 250×500 м. Зид дебелине преко 1,5 м грађен је каменом различитих димензија (огромни блокови и ситнији комади) који се добијао ломљењем стена са Ђаве и ломљеним пешчаром који је довлачен са стране, уз обилну употребу малтера. За малтер је коришћен ситан црвени песак са обиљем речног облутка, кога има у великим количинама на истом брду, а који и данас сељаци употребљавају за зидање својих кућа. Занимљиво је напоменути да су на овом брду стене настале речним таложењем, па у њиховој структури преовлађује речни облутак, као и љуштуре пужића. Унутар одбрамбених зидова не постоје никакви трагови грађевина, па се може констатовати да Градина није била настањеног типа. Мештани је приписују деспоту Ђурђу Бранковићу и његовој жени Јерини.

Ј е л и ч к а г р а д и н а¹³, Граб — обухвата један доминантан врх планине Јелице, лево од пута Чачак — Горачићи. Приликом обиласка Градине констатовано је да су спољни зидови подграђа доста оштећени раскопавањем и вађењем камена који се користио за изградњу пута Чачак — Гуча. Том приликом је откривен римски жртвеник посвећен богињи лова Дијани (Сл. 4). Међутим, и поред тога још увек је сачувано доста трагова поменутих зидова. Одбрамбени зидови горњег града, као и његове куле су нешто боље сачувани. Местимично их има и до висине преко два метра. Градина је зарасла у густо шибље и услед тога је отежано сагледавање њене основе у целини. На југозападној страни, у самом подножју Градине, на имању Васовића, налазе се фрагменти римских цигала, интензиван шут и делимично обрађен камен. По конфигурацији терена, може се претпоставити да је ту била нека грађевина, али неких знатнијих остатака нема. У ствари, на ширем простору југозападне стране Градине, у њеном подножју, ван оградних зидова, на обрадивим површинама, наилази се на иситњен шут.

СВЕТИЛИШТА

Црквица,¹⁴ Гуча — с десне стране Драгачице, на имању Александра Ивановића, налазе се остаци темеља старе цркве из 1797. године, која је 1831. године премештена у Гучу. Остаци темеља су прекривени наслагама земље и травом тако да се није могла констатовати структура зидова. Према конфигурацији терена, може се претпоставити да је црква имала једнобродну основу са полукружном или полигоналном апсидом. Изгледа да је имала и припрату. Мештани су, из радозналости, раскопавали темеље цркве, па нагомилани шут смета уочавању сигурних података за утврђивање облика основе старе цркве. Оријентисана је исток — запад са малим скретањем (15) према северу. Приближне димензије 23 × 9,5 м.

Ражиште,¹⁵ Дљин — на имању (шума) Јулијане Обрадовић из Гугља. Некада је ту била црква. По причању Јованке Миловановић (70 година), цркву је подигао Страхињић Бан, а била је посвећена св. Јовану Златоустом. У породици се сачувао податак да је прадеда Јованкин, Василије, пре 150 година, правећи кућу, узиђивао камење са ове порушене цркве. На месту се уочавају само разбацани ломљени каменови, који делом виरे из земље. Међутим, у непосредној близини црквине и сада стоји један обрађен лепо профилисан камен, који је могао бити база за стуб или постоље за часну трпезу (Сл. 5). У сваком случају, то је један елемент који потврђује сачувано предање.

Црквине, Зеке — имање Радојка Ђаловића. Његов чукундеда је памтио када је ту постојала црква. Била је брвнара, прекривена кровом, са темељима озиданим у камену. Страдала је за време другог српског устанка. Сада се на том месту уочава само један избрежак без површинских трагова зидова. По причању Слава Николића, власник је дуго на том месту изоравао камење од темеља цркве. У непосредној близини црквине налази се извор, који се зове Водице. По предању, ту се освећивала вода на Богојављење док је још постојала црква — отуда и назив извору.

Црквине,¹⁶ Лисице — с десне стране пута Лучани — Марковица, на имању Милоша Давидовића, у непосредној близини негришорске механе. Године 1933. власник је (84 године), приликом риљања, одмах испод површине земље, наишао на темеље неке грађевине. По његовом сећању, црква је имала једнобродну основу са полукружном апсидом. Током обрађивања ове парцеле наилазио је на костуре око спољних зидова цркве. Ископао је и неколико гробних

плоча, које је искористио приликом градње штале. Једна таква преломљена плоча већих димензија сада се налази поред његове штале. Плоча је без икаквих симбола. Занимљиво је напоменути да је на овом месту нашао и фрагмент плочастог камена, на коме су били, као украс, угребани концентрични кругови, као и једну коштану иглу. Сада, међутим, на том месту нема никаквих трагова грађевине пошто је власник повадио сав камен и уништио трагове цркве. На месту где је била црква уочава се овећи заравњен избрежак, па се може претпоставити да је ту најпре била праисторијска хумка, на којој је касније подигнута црква.

Лук е, Пухово — потес поред самог пута Гуча — Лучани. На имању Јездимира Оцокољића, код старог Тајсићевог моста, некада је била црква. Милан Јовичић се сећа да му је отац причао да се ту налазила часна трпеза од цркве. Цркву су Турци запалили заједно са народом који се задесио на служби. Сада нема никаквих трагова, а добар део парцеле река Белица је плављењем однела. Приликом просецања пута Гуча — Лучани, поред овог локалитета, радници су наилазили на костуре. Међутим, у непосредној близини места где је била црква, с десне стране пута Гуча — Лучани, на једном омањем брду, званом Иљчовина, налази се старо запустело гробље које, мештани називају и грчко и римско, и везују га за страдање народа у цркви.

Црквине,¹⁷ Рогача — већи потес, на имању Добросава Радоњића, југоисточно од брда Голије, а западно од савременог Рогачког гробља, сачувао се стубић, на коме је, до недавно, била часна трпеза. Пошто на овом месту терен клиза, вероватно су знатнији трагови цркве нестали, па се не могу претпоставити остаци цркве на месту где се сада налази часна трпеза. Изнад часне трпезе се налази једна уздигнута платформа на којој је могла бити црква. Међутим, Милисав Зоћевић, прича да се ова часна трпеза налазила с десне стране од улаза на западној страни старог манастира који је спаљен, па су је верници пренели овде да би се сачувала. Доскоро је на овом месту постојало неколико гробних обележја, али их је власник приликом обрађивања парцеле повадио. Сада се на ивици њиве, у живој огради, налази неколико фрагмената надгробника без натписа. Само је један сачуван у целости. На њему је стилизована рељефна представа људске фигуре форме крста (Сл. 6).¹⁸

Рогачки манастир, Рогача — имање Добросава Радоњића, недалеко од савременог Рогачког гробља. До недавно су се на овом

месту видели темељи манастирске цркве. Сада нема никаквих трагова, осим обрађивањем иситњеног интензивног шута и гомиле повлађеног ломљеног камена на ивици обрадиве парцеле. Пре него што су темељи повађени (1970. године) Милисав Зоћевић је узео димензије грађевине. По његовим мерама, црква је била дугачка 15, а широка 9 метара. По предању била је од дрвета — нарогушена — па је село отуда добило име Рогача. Манастир је био посвећен св. Илији. Године 1814. Турци су га спалили. И данас село слави тај празник. Пре паљења манастира ту се одржавала слава, а после је пренешена у склонитије место (шуму), где се сада налази часна трпеза. Све до 1971. године ту је био састанак на обетину, када је пренет у Брежђа.

НЕКРОПОЛЕ

Г л а в и ч о р, Гуча — праисторијске хумке. Налази се у непосредној близини варошице Гуче, на југоисточним падинама косе између Рајића рида и кућа Броћића. Утврђено је 14 хумки, које су груписане на приближно једнаком одстојању, пратећи правац пружања косе. Четири хумке се истичу по димензијама и правилном купастом облику, а нарочито хумка на парцели Радивоја и Радисава Рајића (пречник 19 м). Остале су махом заравњене заоравањем земљишта, неке су оштећене међама, а две просецањем сеоског пута. Још 1956. године, обиласком терена, добијени су подаци да је овде приликом разоравања земљишта откривена урна са пепелом, ограђена каменим плочама.

Г р о т н и ц а, Гуча — праисторијске хумке. Обухватају завршетак косе која се протеже у правцу север-југ, између путева Чачак — Гуча и Гуча — Лучани. На самој греди косе, односно на имању Милојка Броћића, на простору савременог гробља и око њега, 1955. године констатовано је 11 хумки. Четири су биле јако деформисане, оштећене и једва уочљиве. Већина их је оштећена савременим укопавањем и обрадом земљишта. Из тих хумки један део материјала (бронзани накит и гвоздена копља) доспео је у Народни музеј у Чачку, а један део случајних налаза са овог локалитета налази се у Народном музеју у Београду.¹⁹ Народни музеј у Чачку је 1956. године организовао заштитно идентификационо ископавање на овом локалитету. Резултати ископавања су показали да гробови под хумкама потичу из средњег и позног бронзаног периода²⁰ (Сл. 7). Међутим, између случајних налаза има и таквих који припадају старијем гвозденом добу, што значи да је ова некропола коришћена у једном дужем вре-

менском периоду. Овом приликом констатовано је да су се очувале још само три хумке.

Орница, Гуча — праисторијска хумка. У воћњаку Радојка Станића, непосредно уз кућу власника, налази се само једна хумка, изразито великих димензија (пречника 25 м, висина преко 2 м) и необичајеног изгледа. У облику је полулопте, са врхом нешто заравњеним. Хумка је 1973. године истражена, а добијени су врло скромни резултати. Искључиво је земљане конструкције са спалиштем у централном делу хумке, где су откривени само незнатни трагови горелих костију. У насутуј земљи било је неколико фрагмената керамике и кремених ножића. По својим одликама, хумка највероватније припада раном бронзаном периоду.

Бабињак, Бабингроб, Доња Краварица, — праисторијске хумке. Обухвата део косе на граници Доње Краварице и Вирова. Оријентисана је у правцу југоисток — северозапад. На самој греди ове косе, на имању Живорада Бркића, налазе се две хумке једна уз другу. Трећа хумка је на имању Милорада Мутавцића, удаљена око 150 метара према западној страни. Све три хумке су благог купастог облика мањих размера (пречник 12—15 м, висина око 1 м). По изгледу се може претпоставити да су хумке потпуно очуване. Године 1972. су извршена систематска ископавања и све три хумке су испитане. Резултати показују да је у питању мања бронзанодопска некропола, која по својим карактеристикама припада комплексу хумки планинског драгачевског подручја.²¹

Крчевина, Доња Краварица — праисторијске хумке, потес Краваричко поље, на имању Деспота Милекића. С десне стране пута Доња Краварица — Лопаш налазе се две хумке, делимично оштећене прокопавањем пута. Хумке су доста развучене, али су углавном задржале купаст облик.

Домановића брдо,²² Лисице — праисторијске хумке, коса, оријентисана североисток — југозапад, на граници према Негришорима. На имању Домановића: Михаила, Раденка и Љубише, могу се уочити четири хумке, мада су доста разоравањем развучене. Све четири су у низу и прате оријентацију косе. У дворишту Јелике Домановић налазе се још две хумке оштећене раскопавањем, приликом зидања куће. По причању Јелике Домановић, у једној хумци су наилазили на камен, пепео, фрагменте керамике, а у другој је био бронзани накит. Међутим, налази нису сачувани.

Златна,²³ Лисице — праисторијске хумке. Потес Златна захвата греду косе оријентисане исток — запад, од Николића гробља до Јеремића сокака, с обе стране пута Лучани — Марковица. На овом простору, који се у дужину пружа око један километар, има девет хумки. У дворишту Рада Николића постојале су још две хумке, које је он 1929. године приликом градње куће, раскопао.

Бјеганово брдо,²⁴ Лисице — праисторијске хумке. На венцу Бјегановог брда (северозапад — југоисток), сада куће Кукића и Домановића, у једном низу налази се седам хумки. Све су мањих димензија (пречника око 15 м) и доста очуване. Само на једној је укопана бара за појење стоке. Међутим, власник каже да приликом тих радова није било никаквих налаза.

Вртаче, Лучани — праисторијске хумке. На стрмим западним падинама Суве чесме, у непосредној близини куће Бошка Алемпијевића, налази се само једна видљива хумка, доста оштећена и деформисана. Приликом сађења воћњака, по причању власника, захваћен је и део хумке. Нађена је једна урна и у њеној непосредној близини гвоздено копље.

Сува чесма,²⁵ Лучани — праисторијске хумке. Налазе се на западним падинама Рује, на имању Павла, Милана и Бошка Алемпијевића и Милосава Станића. На овој благој коси груписано је осам хумки на непосредном растојању, тако да се неке и додирују. Скоро све хумке су деформисане раскопавањем или заравњене обрадом. Само се једна истиче својим обликом и величином (пречник око 25 м, висина 1,5 м). Друга доста већа је 1967. године раскопана, а земља коришћена за циглу. Откопана је тачно половина хумке. По причању Бошка Алемпијевића, који је случајно ту био присутан, у центру хумке, на самој основи, откривен је један гроб, који је био уоквирен плочама дужине око 0,80 м, а покривен, такође, плочом. Међутим, нема никаквих других података о самом гробу и налазима. Сада је то место раскопано и околно на површини нема никаквих трагова.

Недалеко од Суве чесме, према Руји, на имању Шумског газдинства и Милана Алемпијевића налази се шест хумки, доста оштећених, углавном вододерином.

Нова колонија (Крушевље), Лучани — праисторијске хумке. На једној уздигнутој платформи, с десне стране Белице у близини зграде Основне школе налазила се мања некропола хумки. Године 1956. евидентиране су четири хумке, од којих је само једна

очувана. Остале су заравњене изградњом стамбених објеката. По причању мештана, на овом локалитету је било више хумки. Народни музеј у Чачку је 1964. године извршио заштитно ископавање очуване хумке. Резултати су показали да хумка припада почецима средњег бронзаног доба.²⁶

Сјекира (Шадалиште), тремећа Марковице, Негришора и Дучаловића — праисторијске хумке.²⁷ На југоисточним падинама Рује (потес Сјекира) налази се већа група хумки, које се прате у једном низу непосредно једна уз другу. Потес је обрастао кржљавом шумом. Услед тога терен је јако ерозиван и изобразан дубоким вододеринама. Сада се јасно уочава 15 хумки док је археолошким реконгносцирањем 1955. године констатовано 23. Највеће од њих (пречник око 19 м, висина 1,60 м) су у центру раскопаване, а остале су доста временом заравњене, али очуване. Очуваношћу се истичу четири хумке на страни Дучаловића, на имању фамилије Поповића.

Негришорско гробље, Негришори — праисторијска хумка. У сред гробља налази се једна повећа хумка, делимично деформисана и оштећена укопавањем гробова. У пречнику има око 20 метара.

Оградина, Негришори — праисторијске хумке. Скоро до саме границе према Марковици, у шуми Милуна Ковачевића, изнад места званог Језерина, уочавају се четири хумке, три мање и једна већа, распоређене једна до друге. Две су делимично оштећене просецањем пута, а највећа (пречник 15 м висина два м) копана је у центру. Потпуно је очувана само једна од мањих хумки. У непосредној близини овог локалитета, северозападно од Језерина, налази се Руја, са познатим комплексом праисторијских хумки.

Превоја, Тијање — праисторијске хумке. На самој греди косе на граници Негришора и Тијања, а поред сеоског пута Марковица — Тијање, налази се мања група хумки. Распоређене су у правцу пружања косе (северозапад — југоисток). Две хумке су у воћњаку, удаљене стотинак метара једна од друге. Обе су правилног купастог облика, са благим прелазом према основи (пречник 13 и 18 м, висина преко један м). Остале три су под шумом, делимично оштећене и теже уочљиве. Код мештана постоји мишљење да су ова испупчења гротови камена, заосталог још приликом првог насипања пута. Међутим, положај, сам облик, као и распоред, указују да су у питању праисторијске хумке.

Чукара, Тијање — праисторијске хумке. На ивици шуме (власништво Радисава Јаћимовића) с леве стране пута Марковица —

Тијање, односно Ариље, постоји једно овеће купасто узвишење, које, по свом облику, одговара праисторијској хумци. По причању Драга Милинковића, на овом простору била су још два оваква узвишења, па су раскопавањем уништена. Тада је власник пронашао неке металне предмете, које није сачувао.

И в к о в о б р д о, Крстац — праисторијске хумке.²⁸ На граници између села Крстаца и Прилипца (имање Илије Алексића), на уској греди, оријентисаној северозапад — југоисток, распоређене су хумке у једном низу. Три хумке су потпуно очуване и имају правилан купаст облик. Између њих највећа има пречник око 21 м, а висину преко 2 м. Две хумке су обрасле шипражјем и, делимично, раскопавањем оштећене. Шеста хумка се налази на крају ове греде, на обрадивом земљишту, па је доста развучена.

В е љ о в г р о б, Ртари — праисторијска хумка. У потесу Ртарско поље уздиже се једно купасто узвишење, правилног облика, пречника 21 м, а висине 1,5 м. На врху хумке налази се тригонометриска тачка. По легенди, овде је сахрањен неки младић Веља, који је у животу био сам.

Р и м с к о г р о б љ е, Дљин — с десне стране пута Гуча — Лучани, на имању Јулијане Обрадовић. По причању Јованке Миловановић, некада је ту било римско гробље. Међутим, не постоје никакви површински трагови, осим што се уочавају два хумкаста избрешка неправилног облика.²⁹

Г р ч к о (Р и м с к о) г р о б љ е, Пухово — с десне стране пута Гуча — Лучани, на брду Иљчовина, на имању Гавриловића и Јовичића, налази се старо гробље код мештана називано и грчко и римско. Обрасло је церовом шумом. Садашње дрвеће није много старо, али има пањева од старије шуме. Свуда, по шуми, има насатке постављених гробних обележја од ломљеног камена (плочасти пешчар). Гробље се простирало на већој површини, обухватајући и југоисточну страну брда, где се сада налази шљивик. Између необрађених каменова сачувала су се и два обрађена надгробника. Један је у облику паралелопипеда дужине 2 м, а други у облику крста са угребаном представом крста.

Г р ч к о г р о б љ е — Пухово,³⁰ у продужетку савременог гробља, према његовој западној страни, на Станића брду. Обухвата једну мању зараван, односно врх самог брда. Сада се уз ивицу овог пла-

тоа налази само једна необрађена насатке постављена плоча. Парцела је разоравана, па су гробна обележја повађена. По причању мештана, ту је било и крстоликих надгробника, али без икаквих натписа.

Грчко гробље — Пухово,³¹ у близини Пуховске реке, на њеном утоку у Белицу, на имању Страјина Кукића, некада је било гробље. Сада нема никаквих површинских трагова.

Грчко гробље — Доња Краварица,³² потес Глибовина, налази се на стрмини косе с леве стране Краваричке реке. Ту је некада била велика храстова шума. Сада је то, међутим, веома густ чештар, тако да је немогуће, при оваквој ситуацији, утврдити да ли још има трагова гробних обележја. По причању Живорада Бркића (мештанин), до пре 5—6 година ту се видело неколико споменика. Колико се он сећа, било их је и са натписима из краја 18. века. Занимљиво је да се овај локалитет код мештана везује и за друго место. Наиме, на имању Деспота Чворовића, у близини Старчевића гробља, изоравани су споменици без натписа. Међутим, сада на овом месту нема трагова гробних обележја.

Грчко гробље — Лисице,³³ испод савременог Лисичког гробља, на његовој јужној страни. Један део овог гробља ушао је у круг предузећа „Милан Благојевић“ — Лучани, а други део је на имању Сретена Јеремића. По причању Деспота Јеремића, приликом орања, изораване су на овој парцели необрађене гробне плоче дужине око 2 м, а дебљине 0,20 м, које су мештани употребили за градњу штала. Плоче на површини нису видљиве, већ се налазе испод површине. По простору било је исто као и садашње Лисичко гробље.

Грчко гробље — Рогача,³⁴ на једном ћувику изнад Милинковића потока, обраслом младом храстовом шумом, на имању Драгише Милинковића и Драгослава Бајчетића. На греди и падинама овога ћувика, тачно у оси исток-запад, у дужини од 100—150 м, а у ширини око 30 м, налазе се густо постављена гробна обележја зарасла у маховину и шибљак. У облику су масивних надгробних плоча, углавном правоугаоних облика, или понегде у горњем делу благо лучно засведених (2,05 × 0,78 × 0,30). Има их и необрађених. Запажа се правилан распоред ових плоча. Наиме, постављене су у редове. Може се констатовати четири реда ових плоча. Занимљиво је да плоче заузимају заравњени део греде ћувика, где се у непосредној близини налази је-

дно хумкасто узвишење, које је при врху оштећено. Није искључено да су то остаци неке капеле или црквице. Међутим, можда је у питању и тригонометријска тачка, пошто је тако забележена у топографској карти.

Бројна обележја, насатке постављена, мањих су димензија и, у већини случајева, необрађена. Гушће су очувана на падинама ћувика. Два надгробника, у облику плоче, издвајају се својим димензијама ($2,05 \times 0,78 \times 0,30$). Једна је правилног правоугаоног облика, а друга засведена у горњем делу и према основи се проширује. На обе плоче је уочљива педантна клесарска обрада. Иначе, плоче су без икаквих урезаних симбола или слова. Само на једном од положених надгробника ($0,76 \times 1,80 \times 0,38$) налази се рељефна представа крста, обрађеног као стилизована људска фигура. Глава је кружно испупчење, а руке су испружене бочно и на крајевима се проширују трапезасто, као што је то уобичајено код преставе крајева кракова крста (Сл. 8).

Циновско гробље — Дљин,³⁵ место звано Бољевац, имање Велимира Маринковића. По причању Владимира Маринковића, раније се, приликом копања јама за кречану, налазило на трагове костију. Било је и плоча и гробних обележја, насатке постављених, али су повађени. Гробље је обухватало око 10 ари. Међутим, на том месту нема никаквих површинских трагова. Добијени су подаци од Живка Николића (стар 90 година) да се ту, до недавно, налазила и часна трпеза од црквице или капеле која се налазила у оквиру гробља. Ово место се још зове Грацац.

Циновско гробље — Тијање,³⁶ потес Млађеновина, непосредно уз савремено Тијањско гробље; односно ново гробље је продужетак старог. До данас се сачувало неколико гробних обележја. Споменици који су свакако насатке били постављени и гробне плоче су већих димензија и без икаквих ознака. Изузетак чини један са невешто угребаним крстом и надгробна плоча ($0,90 \times 1,90$ м) орнаментисана симболима крстова и представом доста стилизованог јелена (Сл. 9).

Циновско гробље — Турица,³⁷ с десне стране пута Гуча — Лучани, на месту званом Оштрица, непосредно уз данашње Матића гробље. Сада је овај део обрастао густим шибљем и само местимице извирују мањи необрађени каменови, насатке постављени. По причању Светозара Васиљевића, овде је раније било и надгробних плоча доста

великих димензија, које су мештани користили за грађење кућа. Ово гробље се код мештана назива још и римско.

Маџарско гробље — Гуча,³⁸ налази се са десне стране пута Гуча—Котража, односно у близини раскрснице путева према Каони и Котражи. На овој парцели, власништво Срећка Ђекића, мештани су раније, приликом обраде земље, наилазили на гробна обележја. Међутим, како се ова парцела већ дуже времена обрађује, трагови су потпуно нестали.

Старогробрље, Граб — потес Рајичића клик, у непосредној близини савременог Рајичића гробља — Глоговац. У воћњаку Радосава Рајичића, с десне стране пута, некада је било гробље. Сада на том месту стоји само један надгробни споменик без натписа, а уз ивицу парцеле налази се неколико посађених надгробника са представом крста у кругу и два цирклаша — сви без натписа.

Гробљине — Гуча, имање Душана Ивановића. Приликом орања, власник је наилазио на гробна обележја. До сада су на самом месту очувана два споменика. Један је од студеничког мермера у облику крста, без натписа, а други уобичајени, насатке постављени надгробник квадратног пресека, гробље обрађен, такође без натписа.

Главица — Негришори, потес Главица. У башти, уз кућу Александра Протића, сада се налазе три надгробна обележја, фрагментарно очувана. Од пешчара су, украшени развијеним типом крстова, рељефно обрађених. Занимљиво је напоменути да се ови споменици у горњем делу завршавају посувраћеним луком на исламски начин. Раде Протић прича да је овде све до 1935. године било око двадесетак споменика.

Бугарчића гробље, Гуча — недалеко од Гуче, с леве стране Белице, односно с десне стране пута Гуча—Котража. Гробље је и данас активно. Међутим, оно је наставак једног старијег гробља, чијих се неколико надгробника, у облику крстова са пластично обрађеним словима натписа, сачувало до данас (Сл. 10, 11). Између ових старијих споменика је најзанимљивији надгробник са, такође, пластично обрађеним словима натписа (Сл. 12). Од мештана се нису могли добити подаци од када потичу ова гробна обележја.³⁹

ОСТАЛА КУЛТУРНА ДОБРА

Црква св. Архангела Гаврила, Гуча⁴⁰ налази се у центру насеља. Саграђена је делом од материјала који је добијен рушењем старе цркве поред Драгачице, у Икодиновићима. Основа јој је једнобродна, са полукружном апсидом и торњем — звоником на западној страни цркве. Засведена је полуобличастим сводом, преко кога је постављен двосливни кров (Сл. 13). У цркви је за иконостас искоришћен иконостас из старе порушене цркве. Очуване су царске двери, дванаест сцена Великих празника, проширени Деизисни чин, Велико распеће и икона Сабор св. архангела. Како стари иконостас, својим димензијама, није одговарао новој цркви, прошириван је, па се на садашњем иконостасу налази још девет икона из половине 19. века (Сл. 14—22) и седам икона из прве две деценије 20. века.⁴¹ Од црквених сасуда у цркви се налазе:

П у т и р, од сребра, богато украшен рељефним представама руже, винове лозе и класја, са записом приложника: „Овај путир приложи храму архангела Гаврила, Величко Протић свештеник гучки за вечни спомен 1870. г.“ (Сл. 23).

К а н д и л о, од сребра, украшено са три овална медаљона, у којима су рељефне представе руже, са записом приложника: „Икони Сабора св. Архангелског у цркви гучкој 13 маја 1854 г. Синиша Протић“ (Сл. 24).

Р у ч н и к р с т, од сребра, рађен у техници филигран. Има запис: „Црква гучка купила је себи овај крст за своје новце 1851. л.“ (Сл. 25).

Л о ж и ц а (кашичица за причест), од сребра. Украшена изрезаним цветним мотивом. (Сл. 26).

Д а р о х р а н и л н и ц а, сребро, у облику саркофага. На поклопцу је угребана представа Распећа Христовог, а на чеоној страни запис приложника: „Овај њивот приложи Величко Протић, парох гучки у церков гучку за душу свому сину Андрији 1865“ (Сл. 27).

Ц р к в а у Т и ј а њ у, Тијање⁴² — посвећена св. Великомученику Прокопију. Има једнобродну основу, са полукружном апсидом и са касније придодатим торњем — звоником на западној страни цр-

кве. Засведен је полуобличастим сводом, преко кога је постављен дво-сливни кров (Сл. 28). На јужној фасади постоји запис, из кога се види да је данашња црква сазидана 1810. године и да јој је ктитор био Јосиф Миловановић, родоначелник садашње фамилије Поповића у Тијању.⁴³ По причању Драгана Милинковића, на месту где је садашња црква било је некада заједничко гробље за Тијање и Марковицу, па је, приликом рашчишћавања, од надгробних споменика направљен звоник. Међутим, Ј. Ердељановић бележи да је звоник сазидан 1856. године од огромних гробних каменова довучених са циновског гробља.⁴⁴

Иконостас у цркви је из 1938. године. Радио га је Иван Мељников из Битоља. Његова је и икона Св. Великомученика Прокопија из 1937. године.

Од црквених сасуда у цркви се налазе:

Крст и оница, од камена, без орнамената, са угребаним записом: „Гаврило Ружић у Тиан при п. Ианку 1830 пр“ (Сл. 29).

Ручни крст, сребро, у техници филиграна, са уметнутим дрвеним изрезбареним крстом. На лицу је представа Распећа Христовог, а на наличју Богородица са Христом у наручју (Сл. 30). Крст је датиран записом: „Овај крст дарова попу Јосифу Протићу за спомен своме оцу Луки 1851. г. Стоја супруга г. мајора Милов. Недељков. начелника среза драгачевског“.

Дискос, једноставан, са записом приложника: „Овај дискос приложи Милисав Шибинац из села Дучаловића у цркву тијањску за свој спомен 1850 г.“

Дарохранилница, од сребра, у облику саркофага са јако нечитљивим записом. Изгледа да је из 1814. године. На поклопцу је оштрим предметом угребан Христос из Распећа, само без крста, а на чеоној страни, вероватно, представа цркве Христовог гроба у Јерусалиму (Сл. 31).

Путир, стопа украшена биљном орнаментиком (Сл. 32). Има запис приложника: „Марко Ружић из Негришора приложи овај путир у цркви тијањској за душу оцу и матери 1851. л.“

Стара судница, Тијање — у близини зграде Основне школе, с леве стране Тијањске реке. Судница је још радила за време последњег рата. Године 1941. горела је њена архива. Пре првог светског рата Тијање је било среско место, па судница од тада датира.

Зграда је правоугаоног облика и бондручне конструкције. Кров је четворосливан, прекривен ћерамидом. Улаз у зграду је са североисточне стране. Има и подрум. Претрпела је делимичне измене, али има довољно елемената за аутентичну реконструкцију. Очувала су се и два оригинална прозора. Зграда је доста руинирана.

Негришорска ме'ана, Негришори — поред пута Марковица—Лучани, с леве стране, односно на некада главном путу који је спајао Ужице са Београдом. То је сада кућа Животе Топаловића. Раније је била власништво Милана Драмлића, па је мештани и данас називају Драмлића ме'ана. Садашњи власник ју је купио 1929. године. Грађена је неуобичајено солидно. Претходно је, услед подводног терена, помоћу дрвених талпи осигуран плато на коме ће се зграда подићи. Зидана је од 1909—1911. године. Има веома интересантне подруме, који заузимају цео простор испод зграде. Масивни стубови деле простор подрума на шест делова и носе крстасте сводове изведене планском циглом. Градњу је извео тада познати мајстор—зидар из Лучана Коста Миловановић. Испод ње је у исто време саграђена и стаја, неуобичајено великих димензија за смештај теглеће стоке.

Интересантно је забележити да се у подруму ове механе све до окупације чувало буре, у коме су Периша Чвркић из Рожаца и Новица Топаловић из Негришора довели краља Петра из Црне Горе илегално у Србију. За време окупације Немци су буре изгорели.

Кућа полубрвнара, Негришори — својина Јовише Дуњића, с десне стране пута Негришори—Лучани. Састоји се из два дела: куће брвнаре и собе чатмаре. Испуна бондручне конструкције је плетар облепљен блатом. Соба је патосана и има три прозора, на сваком зиду по један. У делу од брвана било је отворено огњиште, од кога су сачувани само пријеклади. Од старог покућства још је у употреби неколико полица, уграђених у брвна када је кућа прављена, и наћве. На кући су двоја врата, која се затварају помоћу дрвених кључаница. Врата су, као што је то устаљено, наспрамна и постављена на западној и источној страни куће. Део од брвана — кућа окренут је ка северу, а соба на јужну страну. Кров је четворосливан, са стрехом од око 50 см. Прекривен је црепом бибером. На крову је са-

мар који има функцију оцака. По причању власника, кућа је стара преко 70 година (Сл. 33).

У истом дворишту се налази још једна кућа полубрвнара, са пространим доксом дуж предње фасаде куће. Дрвени део је окренут према северу. Саграђена је од масивних дрвених талпи, руком тесаних. Отворено огњиште се није сачувало и просторија сада служи као остава. Зидани део је окренут југу и састоји се од једне просторије са три прозора. Испод зиданог дела је каменом озидана стаја. Кров је четворосливан, са стрехом око 50 см и прекривен ћерамидом. Део крова над летвицама ограђеним доксом подухваћен је са пет дрвених стубова (Сл. 34).

Кућа полубрвнара, Тијање — власништво Миодрага Бошковића. Састоји се од пивнице, куће и две собе. Пивница и кућа са активним огњиштем су од брвана, док је конструкција соба бондручна, са лепом од блата. Кров је четворосливан, са стрехама од преко пола метра, прекривен ћерамидом. У просторијама је задржан земљани под. Прозори су нешто проширени, а првобитно су то били пенџери. По причању Анке Бошковић (стара 88 година), кућа је била таква када се она удала и дошла у Бошковиће 1918. године.

Кућа полубрвнара, Крстац — власништво Срећка Пантелића. Саграђена је око 1871. године. Особеност ове полубрвнаре је у томе што испод зиданог дела има каменом озидани подрум, засведен полуобличастим сводовима, изведеним планском циглом и подржаним пиластрима и луцима између њих. Солидна градња и начин пресвођавања упућују на мајстора негришорске ме'ане — Косту Миловановића из Лучана. Део од брвана је окренут према северу, изведен руком тесаним масивним брвнима и има још активно отворено огњиште. У брвна су уграђене полице и долап у време када је кућа грађена. Врата су двоја, на источној и западној фасади, и затварају се помоћу дрвених кључаница.

Зидани део је изведен планском циглом и подељен на две собе. Свака соба има по два велика прозора, у горњем делу лучно засведена и ојачана кованим шиповима и дрвеним капцима. Кров је четворосливан, са стрехама од 60 см, прекривен ћерамидом (Сл. 35).

Кућа на спрат — конак, Крстац — власништво Тихомира Милованчевића. По причању власника, кућа је стара око 100 година. Бондручне је конструкције, са испуном од цигле. Занимљива је

концепција простора. Приземље има пространу кухињу, подрум и ходник, из кога воде дрвене степенице на спрат. Горе је гостинска соба, која заузима највећи део спратног простора, једна мања соба и оцаклија. Кров је четворосливан, са стрехама од 60 см, прекривен ћерамидом (Сл. 36).

Кућа на спрат, Крстац — власништво Олге Карић. То је најстарија кућа у Крстацу. Градили су је браћа Василије и Филип Карић. Филип је био народни посланик крајем прошлог века. Отуда ова кућа личи на градску, односно понавља решење конака господара Јована Обреновића у Чачку, само је мањих димензија (Сл. 37).

Приземље ове куће је, уствари, каменом озидани подрум са пушкарницама, а спрат бондручна конструкција, са испуном од цигле. Зграда је хоризонталним профилисаним венцем подељена на два дела и на источној фасади има еркер — диванхану, јужно од улазних врата. Унутрашњи простор је подељен на две собе (већу и мању), оцаклију са камином и улазни хол до кога воде камене степенице. Кров је четворосливан, са стрехама око 70 см, прекривен шкриљцем.

Кућа на спрат, чардаклија, Дљин — власништво Машинке Алексић. Не зна се када је подигнута. Најпре је била својина Младена Пантелића, па, пошто су мушки потомци изумрли, у њу су се доселили насељеници по женској линији, из Пилатовића. То је била једна од најлепших кућа у Дљину. Стара је преко 110 година. Приземље конака чини подрум, озидан каменом и засведен кришкастим сводовима, изведеним планском циглом. Спрат конака је бондручне конструкције, испуњен плетером и облепљен блатом. Састоји се од једне простране собе и мањег ходника. У ходнику је првобитно била фуруна са керамичким пећњацима. Соба је осветљена са три прозора нешто већих димензија него што је то било уобичајено. Конак сада служи као споредна зграда. Подрум је употребљен за стају, а спрат за оставу сточне хране.

У истом дворишту се налази још једна кућа. По типу је полубрвнара. Уочљива је њена солидна градња. Дрвени део је окренут према северу и изграђен је од масивних дрвених талпи, руком тесаних. То је једна велика просторија, са отвореним огњиштем у средини. Дуж северне стране брвана је зидана громада, која служи као полица, а и за седење. Врата су наспрамна, на источној и западној фасади. Главни улаз је онај на западној фасади и испред њега је каменом попло-

чана тераса — лођа. Зидани део је окренут према југу. Бондручне је конструкције и састоји се из две собе. У сваку собу се улази из дрвеног дела — куће. Осветљене су са по два прозора нешто већих димензија него што је то било уобичајено (Сл. 38). Кров је четворосливан, са стрехама око 50 см, прекривен ћерамидом. Део крова изнад терасе — лође подухваћен је једним дрвеним стубом, за базис има кружно тесан пешчар. По причању власника, кућа полубрвнара је нешто млађа од зиданог конака.

В а ј а т, Тијање — власништво Драгана Милинковића. Сачувао се у аутентичном облику. Изграђен је од руком тесаних брвана. Има и докат. Кров је четворосливан и прекривен ћерамидом (Сл. 39). По причању власника, стар је преко 100 година.

П и в н и ц а, Дучаловићи — власништво Властимира Ковачевића, интересантна грађевина од руком тесаних брвана. Првобитно је била винарски подрум у Паковраћу, па отуда пренета. Приликом преноса није изменила првобитни изглед. Пренео ју је Властимиров отац (умро пред други светски рат у 86 години старости) још док је Властимир био дете.

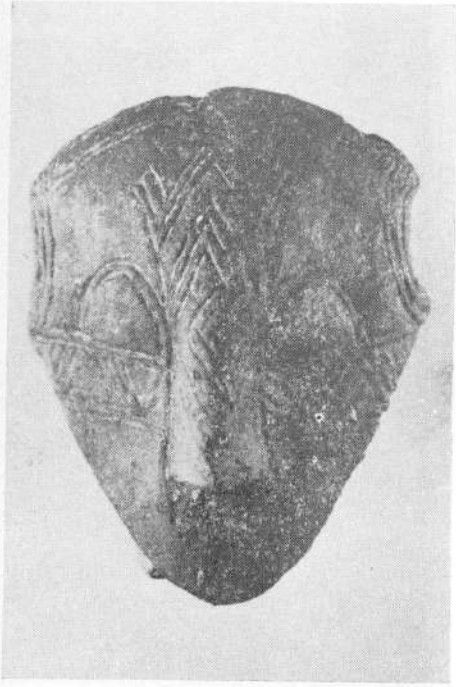
А м б а р, Гуча (село) — власништво Сретена Ивановића, стара дрвена грађевина (око 90 година), која је служила за оставу зрнасте хране. Не налази се на првобитном месту одакле је путем наследства dospела у двориште Сретена Ивановића. Изглед је сачувала оригиналан, осим што је кровни покривач од клиса замењен црепом. У забату двосливнога, изразито стрмог, крова су врата до којих се пење примитивним степеницама, зарезаним у стаблу дрвета.

А р з а о в ц е, Крстац — власништво Олге Карић. На подручју Драгачева јединствена дрвена грађевина. Од власника се нису могли добити подаци од када грађевина датира. Скоро је коцкастог облика, прекривена равним кровом једва приметне косине и ћерамидом. У доњем делу се састоји од масивних дрвених талпи, руком тесаних, а у горњем вертикално поређаних нутованих шашоваца (сл. 40).

НАПОМЕНЕ

1. Блаженка Сталио, Териоморфни суд из Гуче, Зборник радова Народног музеја, 1, Београд, 1958. г, стр. 311—312.
2. Јован Ердељановић, Доње Драгачево, Насеља и порекло становништва, књ. 1, Београд, 1902. г, стр. 120; F. Kanitz, Serbien 1, Leipzig 1904, стр. 541—542.
3. Јован Ердељановић, н. д. стр. 121, 128; Kanitz, н. д. стр. 541.
4. Јован Ердељановић, н. д. стр. 142.
5. Исто, стр. 161.
6. Још је Каниц, приликом обиласка овог локалитета, претпоставио да су ово остаци манастира св. Ђорђа, од којег постоји само печат, који се чува у Народном музеју у Београду. Међутим, по комадима римске опеке грађевину опредељује у антички период. (Kanitz, н. д. стр. 541).
7. Јован Ердељановић, н. д. стр. 196.
8. Милисав Д. Протић, Драгачево и његови славни синови, Ниш, 1940. г, стр. 14.
9. Јован Ердељановић, н. д. стр. 142.
10. Исто, стр. 127.
11. Исто, стр. 171.
12. Исто, стр. 167; М. Гарашанин и Д. Гарашанин, Археолошка налазишта у Србији, Београд, 1951. г. стр. 159.
13. Јован Ердељановић, н. д. стр. 192; Kanitz, н. д. стр. 589—590; М. Гарашанин и Д. Гарашанин, н. д. стр. 162.
14. Јоаким Вујић, Путешествије по Србији, Београд, 1902. г. стр. 209—210; Јован Ердељановић, н. д. стр. 162; Милисав Д. Протић, н. д. стр. 15.
15. Јован Ердељановић, н. д. стр. 141; М. Д. Протић, н. д. стр. 14—15.
16. М. Д. Протић, н. д. стр. 15.
17. Јован Ердељановић, н. д. стр. 187; М. Д. Протић, н. д. стр. 15.
18. Код Ј. Ердељановића овај локалитет је забележен као грчко гробље, н. д. стр. 187.
19. Др Д. Гарашанин, Каталог метала, Београд, 1954. страна 13, Т. од 1—5.
20. Стариар 9—10, 1958—1959. г. стр. 375—376.
21. Археолошки преглед, 14, 1972. г. стр. 46—47.
22. Године 1955. на овом локалитету је констатовано десет хумки приликом систематског археолошког рекогносцирања, које је вршио Народни музеј у Чачку у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика културе.
23. С. Трајановић, Стариар 7, 4, 1890. г. стр. 104. и Стариар 9, 2, 1892. г. стр. 4; Јован Ердељановић, н. д. стр. 133.
24. На овом локалитету Ердељановић констатује праисторијске хумке док њихов број не наводи, (Ј. Ердељановић, н. д. стр. 133).
25. М. Гарашанин и Д. Гарашанин, н. д. стр. 33; Др Драга Гарашанин, н. д. стр. 14, Т. од 6—8.
26. Милена Икодиновић, Заштитно ископавање хумке у Лучанима, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1969. г. стр. 3—15; Археолошки преглед 6, 1964. г. стр. 31—32.
27. С. Трајановић, Стариар 7, 4, 1890. г. стр. 101—105 и Стариар 9, 1, 1892. г. стр. 4—11; А. Станојевић, Стариар 7, 4, 1890. г. стр. 107—110, н. д. стр. 542; М. Гарашанин и Д. Гарашанин, н. д. стр. 33.
28. Јован Ердељановић, н. д. стр. 171.

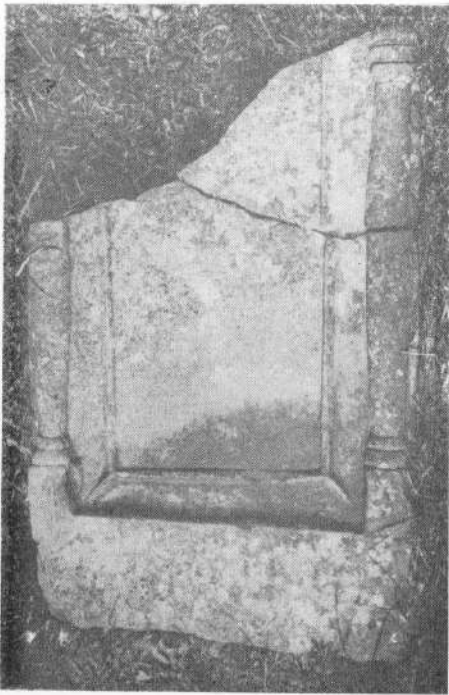
29. Овај локалитет се налази непосредно уз место за које се у народу везују остаци двора Страхињића Бана.
30. Јован Ердељановић, н. д. стр. 171; М. Д. Протић, н. д. стр. 13.
31. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 175; М. Д. Протић, н. д. стр. 13.
32. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 154 и 155; М. Д. Протић, н. д. стр. 13.
33. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 133; М. Д. Протић, н. д. стр. 13.
34. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 187; М. Д. Протић, н. д. стр. 13—14.
35. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 141; М. Д. Протић, н. д. стр. 14.
36. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 179; М. Д. Протић, н. д. стр. 14.
37. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 183; М. Д. Протић, н. д. стр. 14.
38. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 161; М. Д. Протић, н. д. стр. 14.
39. Ј. Ердељановић бележи да се у овом гробљу налазе трагови неке цркве, а сам локалитет назива црквине. Међутим, приликом нашег обиласка терена, нису се могли констатовати трагови цркве, нити се, пак, код мештана сачувао назив црквине (Ј. Ердељановић, н. д. стр. 161).
40. М. Д. Протић, н. д. стр. 35—40.
41. Делови иконостаса старе гучке цркве с краја 18. века биће обрађени као посебна целина за наредну свеску Зборника.
42. Ј. Вујић, н. д. стр. 207, 208; М. Д. Протић, н. д. стр. 53—54.
43. Запис о зидању цркве публиковао је М. Д. Протић, н. д. стр. 53.
44. Ј. Ердељановић, н. д. стр. 179.

Сл. 1. Глава статуете, Брег, Гуча

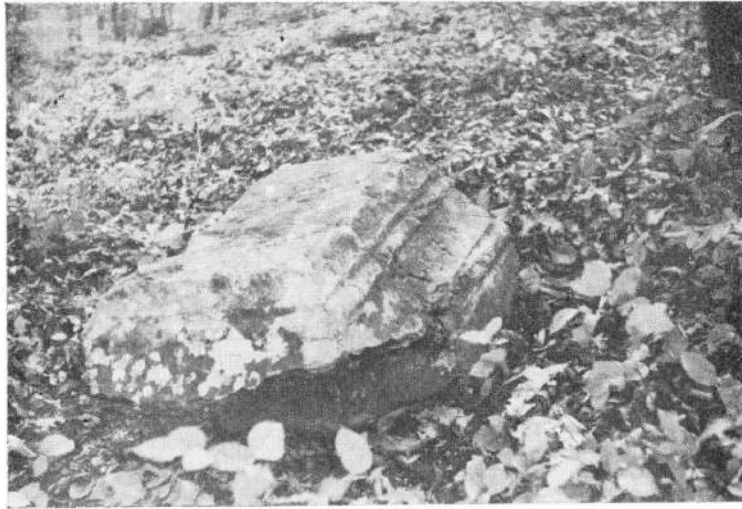
Сл. 2. Римски вотивни споменик,
Негришорско гробље, Негришори

Сл. 3. Римска стела, негришорско
гробље, Негришори

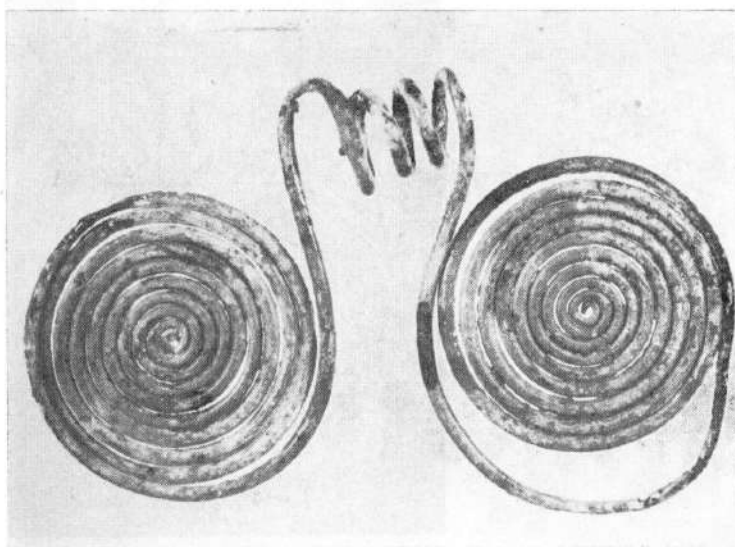
Сл. 4. Жртвеник богињи Дијани,
Градина Јелица

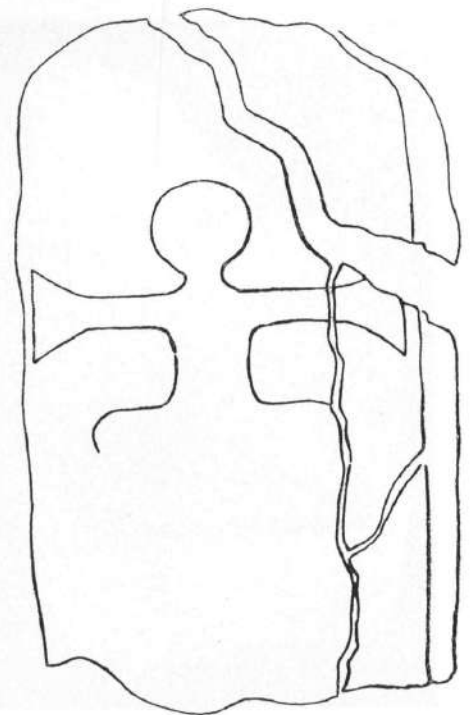
Сл. 5. Део обрађеног камена, Ражиште, Дљин

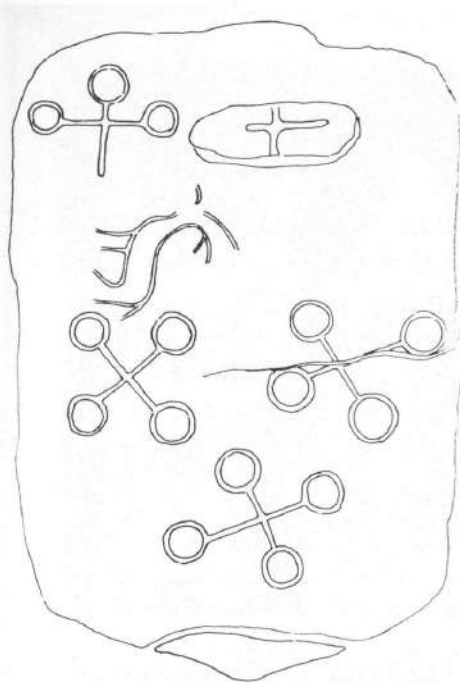
Сл. 6. Надгробни споменик, Црквине, Рогача

Сл. 7. Бронзани привесак, Гротница, Гуча

Сл. 8. Надгробна плоча, Грчко гробље, Рогача

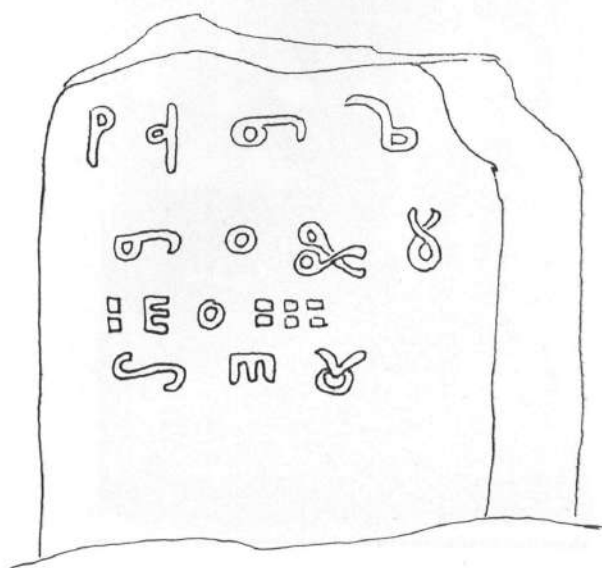
Сл. 9. Надгробна плоча, Циновско гробље, Тијање

Сл. 10. Надгробни споменик, Бугарчића гробље, Гуча

Сл. 11. Надгробни споменик, Бугарчића гробље, Гуча

Сл. 12. Надгробни споменик, Бугарчића гробље, Гуча

Сл. 13. Црква св. Архангела, изглед са запада, Гуча

Сл. 14. Св. архангел Михаило, икона из 1851. г., црква у Гучи

Сл. 15. Св. Георгије и св. Димитрије, икона из 1848. г., црква у Гучи

Сл. 16. Богородица са Христом на престолу, икона обновљена 1840. г. црква у Гучи

Сл. 17. Христос на престолу, икона из прве половине 19. века, црква у Гучи

Сл. 18. Св. архангел Михаил, икона из 1848. г., црква у Гучи

Сл. 19. Крштење Христово, икона из 1849. г., црква у Гучи

Сл. 20. Св. Георгије, икона из 1856. г., црква у Гучи

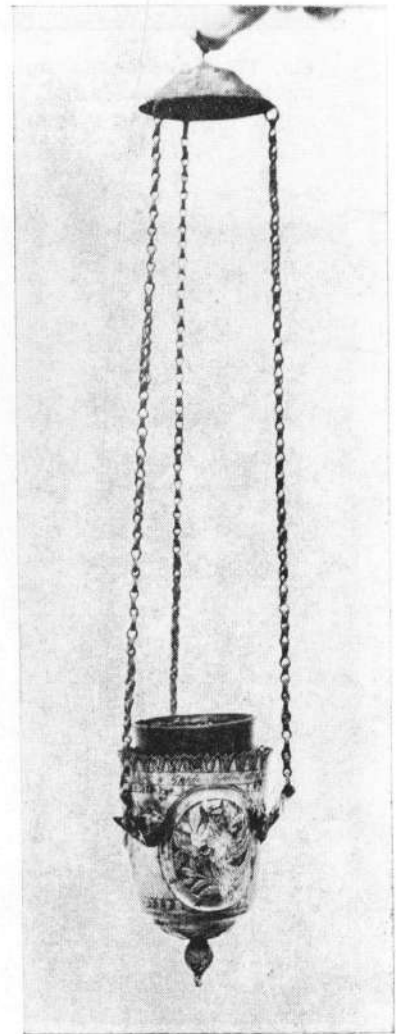
Сл. 21. Св. Тројица, икона из 1846. г., црква у Гучи

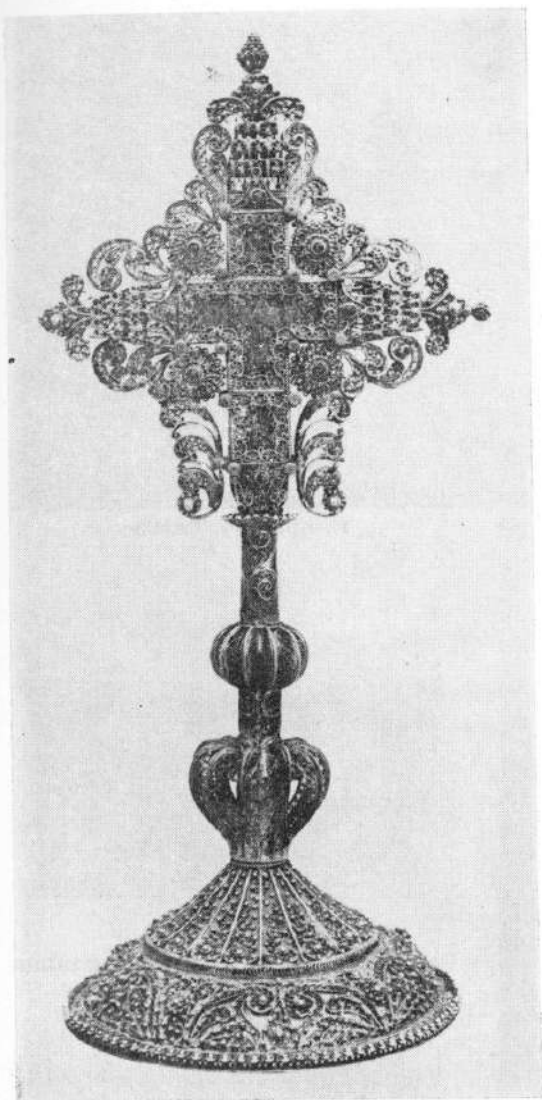
Сл. 22. Владимирска Богородица, икона из 18. века, црква у Гучи

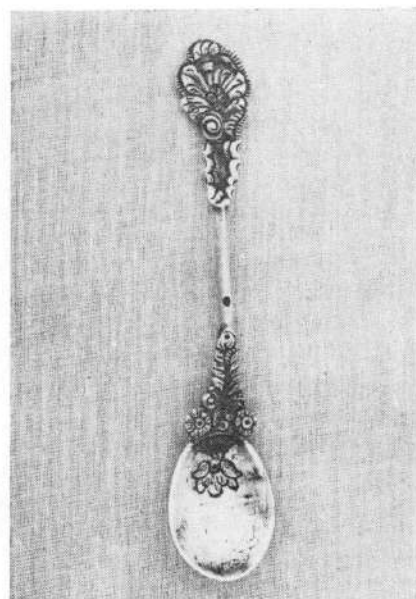
Сл. 23. Сребрни путир из 1870. г., црква у Гучи

Сл. 24. Сребрно кандило из 1854. г., црква у Гучи

Сл. 25. Сребрни крет из 1851., црква у Гучи

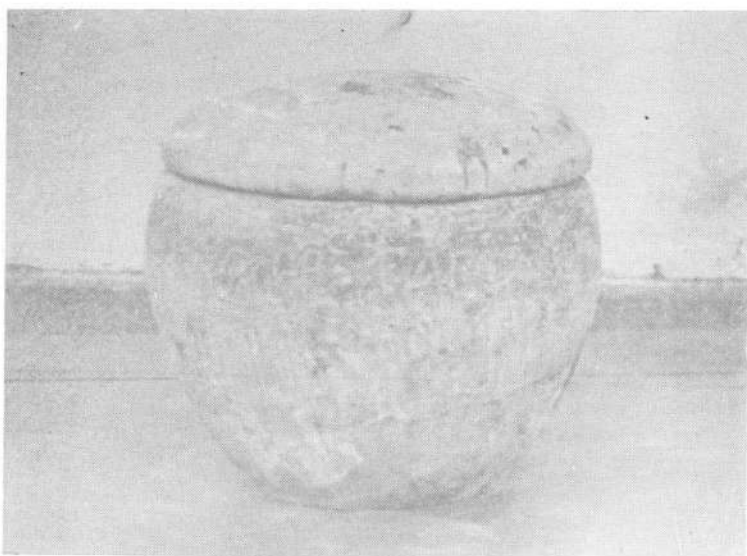
Сл. 26. Сребрна ложица, црква у Гучи

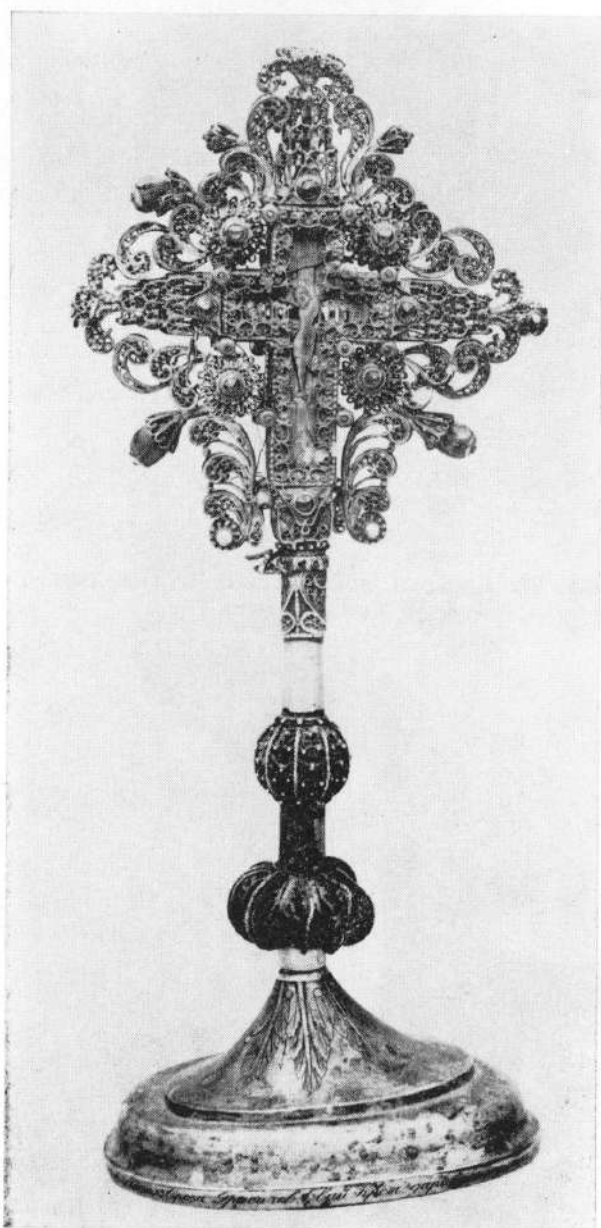
Сл. 27. Сребрна дарохранилница из 1865. г., црква у Гучи

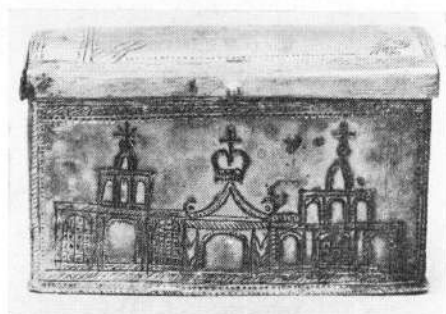
Сл. 28. Црква св. Прокопија, изглед са југоистока, Тијање

Сл. 29. Камена крстионица, из 1830. г., црква у Тијању

Сл. 30. Сребрни крст из 1851. г., црква у Тијању

Сл. 31. Сребрна дарохранилница из 1814. г., црква у Тијању

Сл. 32. Путир из 1851. г., црква у Тијању

Сл. 33. Кућа полубрвнара Јовише
Дуњића, изглед са северозапада,
Негришори

Сл. 34. Кућа полубрвнара Јовише
Дуњић, изглед са југа, Негришори

Сл. 35. Кућа полубрвнара Срећка
Пантелића, изглед са југоистока,
Кретац

Сл. 36. Кућа Тихомира Милованчевића, изглед са запада, Крстац

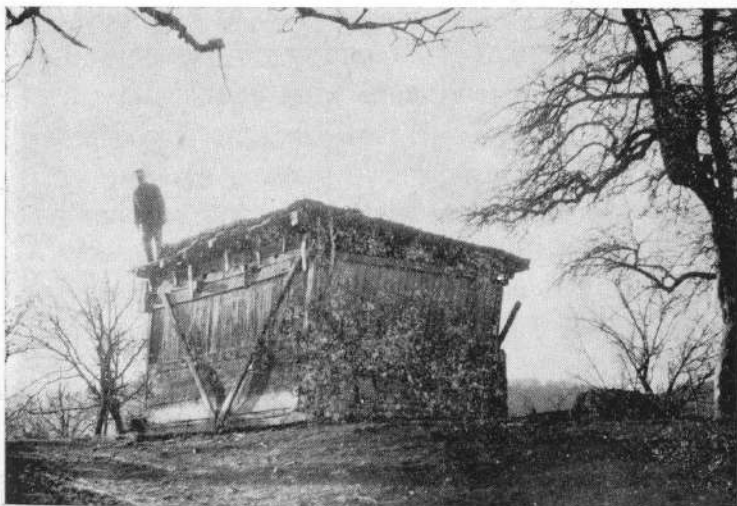
Сл. 37. Кућа Олге Карић, изглед са североистока, Крстац

Сл. 38. Кућа полубрвнара Олге Карић, изглед са запада, Крстац

Сл. 39. Вајат Драгана Милинковића, изглед са запада, Тијање

Сл. 40. Ар за овце Олге Карић, изглед са истока, Крстац

ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ 1839—1851.

За сваког истраживача који се бави обрадом тема из правне историје, историје органа локалне управе, а и низа других питања, шематизам претставља драгоцен извор. Видевши колика је потреба за шематизмом од стране истраживача, и не само њих, већ и архивиста, саставили смо овај шематизам најважнијих установа у округу чачанском. То су шематизми начелстава, суда округа, полугимназије и основних школа за период од 1839—1851. године.

Зашто смо се одлучили за временски распон од 13 година? Да бисмо на то одговорили, мораћемо се мало вратити уназад. На основу „Турског устава“ из 1838. године, Србија је оформила своје државне органе. Међу њих спадају и две установе: суд и начелство. У њима је радио одређен број чиновника. Њихов опис и попис надлештава у којима су радили није постојао. Зато је већ октобра 1839. године Полицајно одељење Попечитељства унутрених дела предложило да се шематизам, односно списак свих надлештава и чиновника Србије, направи и да се у календар за 1840. годину унесе. У том циљу био је и направљен план како да се то уради и Намесништву послат на

„разматрање и одобрење“. Но, да би се план испунио, захтевано је да се зна и цена коштања те књиге. Попечитељство финансија је на то одговорило да се о трошковима не може говорити док се не види величина књига. Због тога је затражено од осталих попечитељстава да пошаљу спискове службеника који се налазе под њиховом надлежношћу. Но изгледа да су настојања Полицајног одељења слабо прошла и да оно у томе није успело.

Децембра 1840. године оно је поновило свој захтев попечитељствима и, у том циљу, послало распис свим „Централног Правленија Надлежатествама“. Али, и тада, одзив је био слаб, а и оних који су одговарали негативан. Тако је Совјет, у своје одговору послатом почетком 1841. године, питао Попечитељство внутрених дела по чијој заповести оно издаје шематизам и о чијем трошку. Када је добио тражени одговор, Совјет је, незадовољан, написао да „он не одобрава да се то дело од стране које нибуд канцеларије, но приватно издаје“. Тако је тек започети посао прекинут.

Шематизам Србије угледао је светлост дана тек 1852. године и то прво као приватно, а после неколико година као државно издање. Он ће излазити непрекидно све до почетка првог светског рата 1914. године.

Шематизам који се појавио 1852 године садржавао је податке само у датом моменту. Ни он, а ни они каснији, нису се осврнули на ранији период. Зато смо сматрали да је потребно и за тај период показати службенике и надлештва Србије. Тако се дошло до тога да се и за период од 1839—1851. направи шематизам. Као основу за његово састављање узели смо документа о постављењима, премештајима и др. који се налазе у архивама попечитељстава, као и књиге (деловодне протоколе и регистре) истих попечитељстава. Највећи део података припада Министарству иностраних дела, и то „В“ одељењу у Министарству просвете. Ово „В“ је унутрашње одељење Кнежеве канцеларије, која је настала устројством 1839, а укинута 1862. године устројством нове државне управе и оснивањем Министарства иностраних дела, коме је грађа одељења и припојена. Како су постављења и разрешења ишла преко овог одељења, оно и располаже са највише података.

Сва грађа коришћених фондова налази се у Архиву Србије и припада временском периоду од 1839—1851. године.

ЧАЧАНСКО НАЧЕЛСТВО

Начелници: Перуничих Милосав	1839—1840.
Андрејевић Арсеније	1840.
Михаиловић Стевча	1840—1842.
Милић Илија	1842.
Драгићевић Милија	1842—1850.
Петровић Станојло	1850—1851.
Помоћници начелника: Милић Илија	1839—1846.
Перуничих Јован	1846—1851.
Туцаковић Риста	1851.
Писари: Аксентијевић Прокопије	1839—1842.
Енглезовић Јован	1842—1851.
Борисављевић Сретен	1851.
Млађи писари: Стоичевић Илија	1844—1848.
Јелић Милош	1848—1850.
Вељковић Мијаило	1850—1851.
Практиканти: Пљакић Аћим	1840—1841.
Петровић Михаило	1841—1842.
Миличевић Божидар	1842.
Димитријевић Ђорђе	1842—1843.
Јелић Милош	1843—1845.
Бабић Тома	1845—1847.
Миленковић Ђорђе	1847.
Обрадовић Панта	1847.
Казначеји: Молеровић Сима	1839—1843.
Симић Васа	1843—1847.
Савић Димитрије	1847—1851.
Лекари: Цомпе Јован	1839—1841.
Белони Карл	1841—1843.
Јанковић Јосиф	1843—1849.
Шаценгл Јосиф	1849—1851.

Пост експедитори: Пауновић Прока	1843—1845.
Марковић Иван	1845.
Илић Василије	1845—1851.

ТРНАВСКИ СРЕЗ

Начелници: Ерић Стеван	1839—1840.
Сокић Милосав	1840—1842.
Милић Илија	1842.
Молеровић Сима	1843—1851.

Писари: Николић (Трнавац) Петар	1839—1848.
Поповић Стефан	1848—1850.
Стојковић Крста	1850—1851.

ДРАГАЧЕВСКИ СРЕЗ

Начелник: Недељковић Милован	1839—1851.
------------------------------	------------

Писари: Поповић Милета	1839—1842.
Протић Сретен	1842—1849.
Трифуновић Милош	1849—1851.
Ђокић Арсеније	1851.

КАРАНОВАЧКИ СРЕЗ

Начелници: Марковић Гаја	1839—1842.
Новаковић Стеван	1842—1844.
Перишић Стефан	1844—1846.
Благојевић Глиша	1846—1851.

Писари: Поповић Гаврило	1839—1842.
Ерић Вићентије	1842—1846.
Алексић Јеремија	1846—1847.
Лазаревић Владимир	1847—1851.

СТУДЕНИЧКИ СРЕЗ

Начелници: Томић Лазар	1839—1842.
Ђорђевић Јован	1842—1851.
Писари: Крупенић Стеван	1839—1842.
Велковић Павле	1842—1843.
Краинић Матија	1843—1844.
Степић Урош	1844—1845.
Петровић Ђорђе	1845—1846.
Поповић Алекса	1846—1848.
Душманић Бранко	1848—1851.
Млађи писари: Поповић Алекса	1845—1846.
Душманић Бранко	1847—1848.
Марковић Павле	1849—1851.
Поповић Василије	1851.

ЧАЧАНСКИ СУД

Председници: Тајсић Милош	1839—1840.
Маџаревић Димитрије	1840—1842.
Божић Теодор	1842.
Радовановић Петар	1842—1843.
Бојанић Тодор	1843—1844.
Стефановић Станисав	1844.
Момировић Илија	1844—1846.
Тајсић Милош	1846—1847.
Ђорђевић Миленко	1847—1849.
Георгијевић Мијаило	1849—1851.
Чланови: Маџаревић Димитрије	1839—1840.
Симић Васа	1839—1843.
Радојевић Мијаило—Самаилац	1839.
Лазаревић Марко	1840—1843.
Црпчанин Гила	1842.
Ерић Стеван	1842—1846.

Чолак—Антић Коста	1843—1844.
Крстић Гаја	1844—1848.
Јевтић Сретен	1846.
Григоријевић Васа	1847—1851.
Весовић Јевтимије	1848—1850.
Бабовић Риста	1850—1851.
Стаменковић Андрија	1851.
Секретари:	
Пауновић Јелесија	1839—1840.
Перуничкић Јован	1840—1842.
Милосављевић Димитрије	1842—1843.
Радовановић Маринко	1843—1845.
Весовић Јевтимије	1845—1848.
Петровић Христифор	1848—1849.
Симић Симеон	1849—1851.
Динић Стеван	1851.
Писари:	
Јовановић Петар	1839—1842.
Милосављевић Димитрије	1842.
Илић Димитрије	1842—1843.
Васић Јевтимије	1843—1844.
Симић Симеон	1847—1849.
Михајловић Сима	1849—1851.
Млађи писари:	
Атанасијевић Сима	1845.
Симић Сима	1845.
Пантелић Милован	1845.
Петровић Риста	1846.
Рашковић Лазар	1846.
Николајевић Крста	1847—1850.
Петровић Стеван	1850—1851.
Вуловић Никола	1851.
Гавровић Љубомир	1851.
Рачуноводитељи:	
Давидовић Алекса	1850—1851.
Трифуновић Мијаило	1851.
Архивар: Ђорђевић Алекса	1851.

ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ 1839—1851.

Практиканти: Максимовић Сима	1839—1840.
Панић Димитрије	1839—1840.
Остојић Милутин	1840—1842.
Илић Димитрије	1842—1844.
Данић Стефан	1842—1844.
Максимовић Симеон	1842—1844.
Станојевић Милосав	1844—1846.
Милосављевић Јован	1844—1846.
Гавриловић Љубомир	1846—1847.
Аранђеловић Лазар	1847—1848.
Поповић Алимпије	1847—1848.
Спасојевић Риста	1848—1851.
Ђорђевић Марко	1848—1851.

ПОЛУГИМНАЗИЈА

Професори: Ђукић Павле	1842—1845.
Ђварковић Александар	1842—1845.

ОСНОВНЕ ШКОЛЕ

Чачак:	Поповић Јосиф	1839.
	Теодоровић Радован	1839.
	Марковић Милутин	1839.
	Живковић Теодор	1839—1840.
	Јовановић Радоје	1840.
	Грабовски Јевтимије	1845—1847.
	Јовановић Јевтимије	1845—1847.
Атеница:	Живковић Матеј	1839.
Вирово:	Недељковић Лука	1845—1847.
Јежевица:	Глишић Сретен	1846—1847.
Карановац:	Бранковић Јован	1839—1845.
	Поповић Василије	1846—1847.

Студеница: Стефановић Илија	1839—1840.
Трнава: Јеремић Никола	1846—1847.
За срез драгачевски: Левајац Миленко	1844.
Недељковић Лука	1844.

ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ

**ЧАЧАК И ЊЕГОВА ОКОЛИНА ПРЕ СТО ГОДИНА
У ОЧИМА ЈЕДНОГ ЛЕКАРА**

Истражујући, годинама, архивску грађу, наилазио сам на доста важних и интересантних података. Међу њима својом важношћу и интересантним подацима, које пружа за историју једног краја, истиче се један документ у фонду Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела. Ради се о једном годишњем извештају који је лекар округа чачанског Стеван Тренчини послао министарству.

По својој службеној дужности морао је Тренчини, као и сваки други окружни лекар, да поднесе извештај о раду у протеклој години. Зато је постојао пропис, који га је обавезивао да по његовим одредбама буде и састављен. Међутим, он се у свом извештају није круто држао прописа, већ је у њему изнео и читав низ других података.

Живећи више година у чачанском крају¹ и имајући прилике да га обиђе уздуж и попреко, Тренчини га је, по ономе што је изнео, веома добро и упознао. Томе можемо да захвалимо што је овај извештај, који је то само званично био, готово права студија о здравственим и другим приликама овог краја шездесетих година прошлог века. Ни на једном другом месту не можемо наћи такве податке, а ни са толико прецизности описане и дате.

Овај извештај — студија, који се састоји од преко 60 страна, подељен је на 15 одељака, а ови на мања поглавља.

Сами називи одељака и њихових поглавља, дати у садржају, још не могу да нам дочарају шта се под њиховим називом крије. Зато ћемо их, у даљем излагању, прво кратко презентирати, а затим цитирајући дословце изнети све оно што се у њима налази.

I

У овом одељку износи се стање лекарске службе у округу и услови под којима окружни лекар делује.

II

Износећи какве све утицаје на човека имају промене у атмосфери, Тренчини даје табелу временских прилика у току 1860. године засновану на мерењима које је сам вршио. Истовремено се даје и анализа временских услова у сва четири годишња доба, са анализом квалитета временских прилика.

Из наведених података дознајемо да је најтоплије било у августу (32°), а најхладније у децембру (-24°). Потпуно ведрих дана било је 46, променљивих 258, а облачних 62. Кишни и снежни дани, којих је било 129, дали су 447,13 мм талога. Град је падао неколико пута, а веома крупан био је у августу месецу. Исто тако, може се дознати у колико је дана било магле, ветрова, олује и грмљавине.

III

Као рѐдње, које су се појавиле код људи, наводе се „магарећи кашаљ” и „међудневна грозница”. Обе болести трајале су од пролећа до зиме, кад су престале. Од лекова употребљавани су шалитра и кишин, као и облоге од зејтина.

Од сточних болести спомињу се „метиљ”, „шуга” и „запаљености”. Но, сем спомињања болести, морамо да укажемо да се овде Тренчини бави и могућим претпоставкама о њиховим узроцима — настајању.

И биљне болести су овим излагањем обухваћене. Болести кромпира, кукуруза и винове лозе детаљно су описане са променама које се на њима догађају, али се истовремено о њиховим узроцима само претпоставља, јер и наука их још није утврдила.

IV

Главни закључак излагања изнетих у овом поглављу је да се болести углавном не поклапају са временским променама, али да се мора увек бити на опрезу, тј. радити на њиховом спречавању.

Све болести, које су се појавиле, могле би се и излечити кад би свако благовремено тражио помоћ.

V

Френга, реуматизам, далак и свраб су застареле болести, које су већ годинама присутне. Нарочито су интересантна запажања која се износе о узроцима и начину ширења опаке болести — сифилис (френга). Пастирски живот у планинским пределима, упућеност пастира и пастирица једних на друге, малолетнички бракови, блудочинство и др. омогућују да се ова болест у народу распрострањује, и она је „по несрећи дубље укореењена, него што мислимо, и него што сами лекари верују”. Ову ситуацију користе многе варалице да би од народа подигле новац за надрилечење. Зато се предлажу мере за њено сузбијање и лечење.

Остале болести (овде наведене) последица су животних услова (као нпр. лаке и оскудне хаљине, недостатак преобуке, влажна обиталишта, претерано уживање пића, нечистоћа и др.).

Лекови који се дају за сузбијање ових болести су различити, а међу њима је и буковичка кисела вода!

VI, VII, VIII

Из ових одељака, који су типично извештајни, дознајемо број болесника у протеклој години, теже повреде, које су се догодиле, као и операције, које су вршене, са описом њихових токова.

IX

Табела приложена уз овај одељак даје неколико важних података, које не можемо наћи на другом месту. Тако дознајемо да се број становништва округа повећао од 49.600 становника у 1854. години на 54.952 у 1860. (28.707 мушких и 26.245 женских). У току 1859. и 1860. године венчано је у округу 1.019 парова, рођено је 3.879 деце, а умрло 3.516 лица. Међутим, повећање броја становништва

округа није резултат високог наталитета, већ је то резултат насељавања становништва из других држава. Иначе, наталитет домаћег становништва доста је мали и, што је зачуђујуће, скоро раван морталитету.

X

Више разлога стоји на путу повећању броја становништва, што је констатовано у претходном одељку.

Као разлог таквој ситуацији, Тренчини наводи, у овом одељку, следеће ствари: недостатак новца код сиромашних младића који онемогућује добијање невеста, примена разних начина који онемогућавају трудноћу или је прекидају, недостатак бабица за здраво рађање деце, купање новорођене деце хладном водом, обичаји приликом крштења деце, неправилна исхрана одојчади, малолетнички бракови, као и недостатак санитетске, лекарске помоћи при оболењима.

XI

Под насловом какав је дат овом одељку, и из кога се могу извући сасвим други закључци, крије се низ врло важних података. Овај, по обиму највећи а по садржини најважнији део, упознаје нас са читавим низом ствари. Подељен на 26 поглавља, он говори о лечењу сиротиње, болници, просјацима, апсани и апсеницима, сахрањивама, храни, пићу, механама, касапницама, пекарама, домаћем посуђењу, бунарима, јавним грађевинама и другим питањима.

По нашем мишљењу, материјал који се овде објављује извор је првог реда, који се нигде више не може наћи, па га зато треба детаљно прочитати и упознати.

XII

У току протекле године издао је окружни лекар 41 лекарско уверење. Но, проблем наплате таксе за овај рад једно је од питања на које он тражи одговор од попечитељства (министарства).

XIII — XV

Подаци, најављени у садржају, у тексту за ова поглавља нису дати. На завршетку извештаја о њима је речено да ће, као његов други део, бити накнадно поднети.

Ово су укратко били подаци о самом предмету — студији. У наставку извештај дајемо како је састављен:

Попечитељству внутрењи дела

Началничества окружја чачанског,
по струци Санитетској годишње
Известије

У в о д

Почем једва налазимо у великој природи предмете силе и суштества већ и таке частице које само оружаним чувствама можемо приметити, да не би стајала у одношењу са нашим као са најсовршеним органичним телом.

Ово одношење на разни начин дејствујући на човека у разном правцу је пробудило његову внимателност, из познања у природи налазећих тела, сравнења њини својства из промене и других нових природних догађаја образовао је он себи следства и науку. Наука му родила нове потребе које ипак у разном правцу дејствовала на његово цело суштество. У том соразмеру у ком се његове телесне и душевне потребе умножавали, у том је био теран ступити у друштвени живот. Лекари у нашем веку, налазе њин најближи предмет, човека, са безбројним потребама, у врло комплицираном стању дружевног живота, али и украшеног са многоструко разграњеним и врло темелним наукама. Ово стање, са његовим потребама, обичаима, страстима и са ваздашњим упливом велике природе подчиње њега разним и безбројним болестима.

Из тог врло слабог представљења стања човеческог, видло је: да лекарски је садржај свију остали наука. Није задатак то овде доказивати, и доста ће бити казати: да с чим човек у сојузу стои то и уплива и дејствује на њега.

Дух лекара у сваком тренутку живота налази се — на ползу свију ближника у непрекидном занимању; они најближе стоје чове-

честву посредно и држави. Начин тог занимања зависи од степена просвете размишљавајућег. Може ли дакле крив бити један државниј лекар, кад он — познајући средства свог у совршенствовања, ова при његовим оскудним материалним средствима без жртве себи набавити неможе, а то управо онда не, кад је у практични живот ступио, кад јошт тело неограничава своим оловним теретом енергију и полет духа? У следству таквих узрока нит они кои би дар имали, могући степен совршенства постигнути, на обшту штету, једва постигну и могу се држати на средњем степену.

Најпрва дужност је сваког поштеног и простодушног државног чиновника, по његовом најбољем убеђењу управи свакад голу правду казати; са поменутиим решенијем узевши известитељ перо у руку нада се: да кад у изреченом духу писао буде — кад би управа и друго сваћање или убеђење имала о наведеним поњатијама она ту искреност опрости, и по вредности удостои.

Шта содржај овог извештаја дотиче, осим тога, што содржаће кратак извод месечних известија и покушање описанија место положења нашег окружја содржаће све то шта са потребама човеческог состава у сојузу стои, наводећи препреке и оскудице и происход ови, као и дејствије њино, на телесно и душевно добростање или на поремећење здравља народа.

У следујућем разреду наведени предмета имаће и така, кои при првом погледу непринадлеже у једно лекарско известије, али кад смо се решили и место-положење овог окружја међу предмете примити, онда мора се и начин и предмет занимања трпити, као и неке својства предеља, која на развитак тела и духа народа упливају.

Кад начин состављења — разређења и у то известије примљене предмети неби одговарали у свему очекивању, начелима или предписанијама Попечитељства известитељ изјавља: да он по најбољој вољи и из најчисте цели радио па зато ипак моли за благонаклоњено опроштење Попечитељство.

У согласију наведених начела следујући ће бити —

РАЗРЕД ОВОГ ДЕЛА

I. Неке дужности и неке оскудице лекарског званија.

II. О временој промени у обште, и њиним знаковима у полицајно-лекарском смотрењу.

А. Погодописни преглед:

- а) поглед на прошлу зиму
- б) на пролеће
- в) на лето
- г) на јесен
- д) поглед на целу годину

Б. Опредељење временог својства

Б. Прогностикон.

III. Поглед на прошлогодишње редње

А. Код човека

- а) магарећи кашаљ
- б) међудневне грознице

Б. Код стоке

- а) метиљ
- б) шуга
- в) запалености

В. Биљне болести

- а) у крумпиру
- б) у кукурузу
- в) у лози

IV. Јел ове болести подударају са променама време?

- а) кад не, зашто не?
- б) шта може следовати.

V. Застареле болести.

- а) Френга
- б) реуматизме и костобоље

- в) далак
- г) свраб

VI. Число болестика од пр. године.

VII. Знатне увреде.

- а) поломљене кости
- б) знатно изгорење руку
- в) силно загушење
- г) смртни случај

VIII. Знатне хирургичне операције.

- а) Operatio fistulae ani sompleta et complicatae.
- б) ehftinpatio glandulae submaxillanis
- в) exstinpatio nanulai bilateralis per totam extensionem regionis sublingnalis
- г) Exstinpatis strumae scipphosae.
Paracentesis abdominis cum succesfsiva iniectione liquoris jovinici secundum Doctonem Boinet.

IX. Число рођених венчајемих и мрлих од 1859-те и 60-те године са неким соразмерним сравненијама

X. Зашто се немножи народ у Србији?

XI. Полицајно Санитетски предмети

- 1) Бесплатежно лечење сиромаша
- 2) Болница
- 3) Просјаци
- 4) Апсане
- 5) Апсеници: а) њино питање б) начин лечења и лекова
- 6) Поглед мртваца
- 7) Сарањивање
- 8) Гробље
- 9) Рана: а) суво месо б) суве слане рибе, в) зезтин, г) хлеб.
- 10) Пиће: а) вино б) ракија в) пиво
- 11) Механе
- 12) Касапнице
- 13) Пекарнице
- 14) Домаћа посуђа

- 15) Бунаре у обште а) по варошима б) хемичниј испит неколико бунара в) чишћење бунара.
- 16) Проштитуција и јавне особе.
- 17) Бесна псета
- 18) Јавне грађевине.
 - а) зданија Началничества
 - б) Судајска
 - в) Школе
 - г) Пошта и суруције
 - д) Апсане
- 19) Продаја отровни ствари
- 20) Надригниге
- 21) Бабице
- 22) Женске болести
- 23) Сумашетшиј
- 24) Полицајно Санитетско надзиравање на панађурима
- 25) Апотека
- 26) Апотекари и Дрогуисти.

XII. Судајско лекарски предмети

XIII. Местоположење окружија у обште

- A. Земљеделство: а) плодење. б) орање; усевни производи
- B. Саоделије у обште
 - а) зељеделство
 - б) воћеводство
 - в) виноделије
- B. Скотоводство
- Г. Шумоводство
- Срезови вообште и воособ.

XV. Народ

- а) возрасти народа
- б) обичај народа
- в) уплив оби на његово здравље
- г) сујеврије његово
- д) њини лекови

I. НЕКЕ ДУЖНОСТИ И НЕКЕ ОСКУДИЦЕ ЛЕКАРСКОГ ЗВАНИЈА

Окружни физици — као што то њино име показује — јесу јестества испитатели. Наложено је њима, да они овој дужности на ползу државе одговарају, и о њином делању известија давају, али средства к истима нужна нису њима дата. Поред остале дужности (премда ова неможе њина строга дужности бити) требало би да сваки своје поверено му окружије и топографично познаје, — кад нема ко другиј — да он то и описује, али нити време нити средства су њима на то определена. Сва надлежательства и оделенија добијају нуждне им књиге и орудија; лекарска орудија само у неким окружијама — и то оскудна — има. Ово окружије осим парајућа има само акушерска орудија и то неподпуна. Да је ово окружни лекар доста показао способност у хирургичним операцијама о томе публика и Началничество је уверено; Попечитељству пак свакиј је случај у месечним известијама достављен; зато, и почем нит окр. Ужичко има инштрумента, Крагујевац пак као и Крушевац равно су од Чачка далеко, врло би на свом месту било да се овом округу хирургическа орудија пошљу. Јер сваком операциом неможе се чекати док се из приближног округа нуждно орудије набави. На пример: при проливу крви из носа на белиокову цев, при загушујућих болести на ларинготом. Рударство има скупу библиотеку, Полицајна и Судејска струка од Правителства добијају нужне им књиге, зашто недобијају и физици барем оне које су му за његову званичну потребу неходимо нуждне? Као једну аналитичну хемију, један сандучић са реагенцијама, који би за незнатну цену од 19. талира добити се могао, даље: Судејско и Полицајно-медицеске књиге, и преписану таксалну књигу од године 1838. (*Taha medicamentarum*). Ова лекарима свако магновеније нужна књига не би се могла наћи кад би је по целој Србији са скупе новце тражило ипак је уредило Попечитељство внутрењи дела да су лекари дужни грађанима тако и обштинама у случају лечења сиромаша строго таксирани рецепте издавати.

Наука са временом са гигантним корацима напредује, — кои се с тим задовољава шта је у Школама набавио и не труди се соразмерно са науком напредовати тај остари са његовом временом заједно; јер шта се пре 20. год. (кад се и известитељ учио) за најсовршеније и заустављено признало, оно сад или не је истина, или се са другим бољим заменило; или било је семе суште правде које сад већ цвета и својим плодом обште благостање негује, и патње човеческо ублажава; — друго пак само сад клица, ново пак се сад сије за наступа-

јуће потомство. — Тело по своме природном опредељењу мора застати и биће своје свршити, дух науком негован безсмртан је. Шта држава науке подари, она то хиљадократно врати, јер она је огромна власт, на којој почивају све остале власти; по степену науке — на ком стои — цени се и народња снага.

II. О ВРЕМЕНОЈ ПРОМЕНИ У ОБШТЕ И О ЊИНИМ ЗНАКОВИМА У ЛЕКАРСКОМ СМОТРЕЊУ

Човек са осталим животињама у атмосфери живећи то свако магновеније на њега дејствујући — од њиног састава која као у колери није нама свакад позната — зависи добростање здравља, и развијање разне болести. Потоме сваки практични лекар са непрекидном позливосћу прати сваку појаву великог јестества; неке нит опази.

На воздух несамо обичне годишње промене, — но упливају и покрет звезде под — и над земаљне хемичне и динамичне течаје (*Processus cosmici astrales tellurici et atmospherici*). Све ове течаје и догађаје могу се чрез известне знакове погодити и на њино дејствије (по лекарској науци) у напредак закључити, зато против њи и преуговорити се; неко је предупредити друго уклонити, или иј на своје цели употребити у колико је ова наука једна из најзнатних, у толико је и нужна за државног лекара; јер Санитетска полиција без знања те науке неможе свом задатку одговорити; познавајући пак ову, несамо да ће се прославити и држави — којој служи живот безбројни грађана и полезној стоци одржати; али с тим и на државну економију дејствујући, њој (држави) велике суме поштедити.

Погледимо дакле на прошлогодишње климатично одношење овог округа толкујмо по искуству што се већ — и зашто се тако догодило? и погађајмо: шта имамо по веројатности очекивати? Ограниченост овог известија недозвољава да месечни погодописи у целом пространству овде се наводе но само у сумарном погледу, као што и следује.

Из предложеће таблице (табела 1) може се видети стање неба и остало климатично одношење нашег предела сваког месеца; ове бележке са непрекидном внимателношћу — зато су водени, да се може видети: како су упливали на органични живот, и какве су у том промене проузроковали? Али у великом јестеству непороде се свакад промене од магновеног уплива, ктоне је продужено дејствије нужно, да се на једанпут већ число органичних суштества некој редњи под-

чинити се могу; јер животворна снага одбија, излучује и преиначава многе штетљиве упливе; и на тај начин сохрани се организам од пропасти, подлежи њима само онда: кад неки атмосферичниј состав или местне штетљиве упливе на њега непрекидно дејствују.

Погледајмо дакле какав је био состав времена у појединим частима године.

а) Поглед на прошлу зиму

Кад ближе сматрамо појаве нашег поднебија уверићемо се, да они који дејствително упливају на промену времена и состав воздуха осим дејствија сунца најважнији су ветрови, местно изпареније земље и она влага, која из других предела притераних облака пада.

Прошла зима од 1860-те била је уопште више влажна но сува према умерено ладна али због влаге на кожу врло осећљаво незнатна, и у опште промењива. Одма у почетку године могао се тресење земље осећати.

б) Поглед на пролеће

Почетак ове части године био прилично ветрвит, умерено влажан, умерено ладан али последње две трећине били су врло кишни јер већ се у месецу априлу започели кишни дани и трајали још и у месецу јунију, и земљеделцу у пољском радњу много сметали. Морава и остале реке врло често преступили њине обале и покрили равнине са њином водом.

в) Поглед на лето

Кишно време продужило се и у летну част године; зато цело лето било је влажно; Грмљавина често (49 пута) потресла је воздух и земљу, и скоро сваког је био праћен са богатом, нередко и плаовитом кишом и град је често падао, али само два пута знатан, ништа мање и олује су подпомагале бурност ове части године; само август показао је постојано топло и суво време, и врло много приносио је к томе, да су задоцњени усеви совршено дозрети могли.

г) Поглед на јесен

Још и о почетку јесени може се казати да је пријатна и према друге месеци сува била; али од богатог изпаренија земље, воздух био

је влажан без ветрова, јер су и саме равнооћни ветрови изостали; почем пак 28. септембра топлота од 20° на један-пут на 6,5° пала а снег исти дан врло богато дакле и врло рано пао, због тога друга трећина јесени била је ладна и опет влажна. Само пред свршетком ове части године имали смо неколико дана пријатно сунчано време али свршетак био је ипак влажан, кишовит и снежан.

д) Поглед на целу годину

Брижљиво и могуће точно бележене метеоролошких догађаја и својства нашег поднебља у сумарном прегледу у прошлој години слеђујући се представљала.

а) Годишња средња температура била је	0.37
Највећа овогодишња топлота била је више дана у Августу	32°
Највећа зима 24 децембра	24°
ведри	46
Дани прозр.	258
облачн.	62
Кишни и снежниј скупа	129
б) ови дали талог	447.13
магле имало је	70
ветрови	147
олује	4
град	6
грмљавине	49

Помоћу ових података и горњим описанијем појединих части године могуће ће бити покушати:

г) одређење временог својства каква је она у прошлој години била.

Кратко одређење временог својства покуша се зато, да би се видети могло, јели су у прошлој години показујуће се болести од разне промене времена зависили и јели су се с њим согласно извијали или ваљаће њино извијање у давно прошлим упливима тражити? Ништа мање и зато: да би смо приближително закључити могли, какве болести можемо у идућем времену очекивати.

Преднаведене податке показују да при ниско стојећој температури, при незнатним ветровима зими и јесени ладно-влажном ваздуху, целе године богато падшој киши и поплавама површине земље и само пролеће и лето били су влажнии често ладни, тако да кад у мцу августу температура средња месечни степен од $23\ 44^{\circ}$ непостигла једва би узрели грозд и неки због кише доцкан засејани усеви.

Као што влажност, тако и електрицитет ваздуха, соразмерно са изпаренијама и влагом питаним брзим вегетативним животом, — честим тешким и нагомиланим облацима соразмерно извијајући се, знатнии степен стигао је ове године, тако да несамо што се у честим грмљавинама и громовима показао, но, толико пута често и силно потресао ваздух и земљу, али и без грмљења у разном правцу много пута просевао је лаган движеће се облаке. Оваквим својствима протекшу годину, особито кад сматрамо ниску годишњу средњу температуру од $0\ 37$, са правом можемо међу ладно влажне средно плодне числити.

Пре него би смо догађања дејствија описаног климатичног уплива на органични свет и на човеческо тело, као и већ показавше се болести сматрали, нек има овде место по старом оправданом лекарском обичају погађање: какве болести, ништа мање и редње могу се извијати у следству описаних климатичних својства прошле године.

ПРОГНОСТИКОН

(Pronostic.)

Кад после влажне зиме само је врни слој земље смрзнуо, и кад се магловити дани са снежним и скоро топећим се снегом мењају, — кад на то кишовито пролеће са богатим изпаренијем следује, а сушећи ветрови фале, или само кратко време трајају, и само лето је јошт кишовито, безврстрено, а најпосле јесен је опет кишна и магловита — онда како редње тако и догађање болести труло живични имаћеду карактер (*character typhosi putridur*).

(Ове болести премда само спорадично али већ се показују).

Лекари кои се непрекидном внимателношћу праћају промену времена и догађаје које се у великој природи показују, и потоме умствујући закључују на постанак и карактер болести, редко ће иј нека заплетеност неочекивано упрепастити, нит онда кад се друге болести показују него које он очекивао, јер онда ће у давно прошлом времену или у обичају народа и у пр. тражити и наћи узроке.

Погледајмо дакле какве су биле прошло годишње редње и болести које се са климатичним догађајима у согласију породили.

III. ПОГЛЕД НА ПРОШЛОГОДИШЊЕ РЕДЊЕ

А. Код човека.

а) Магарећи кашаљ. Ова болест већ три године траја у нашем окружију и у приближним пределима без да би совршено престала, попушћа само у својој жестокоци, ове године већ рано спочетка пролећи започео се показати, а то не свуда у исто време, но скоро цело лето се влачило по целом окружију у разним пределима и у разном степену. У некој кући сва деца изтребио; у Студеничком срезу врло благ карактер показао.

Земљеделац ретко тражи помоћи у тој болести.

Међу овима познатим лековима »*xiluctus emeticus*« свакиј 4-ти 5-ти дан до два пута бљувања дана — дуван са шалитрокселим сребром највише су помогли при утрљању под ребра са зеитином помешаног. Клорофора: некад и стеризирање је било покушано; једно и друго ублажило је жестекоци болести. — Осим поменутих средства са мањим су успехом употребљени: *Belladonna* (балан) *cum aqua launoserasi, lactuca virosa, tannina*.

в) Међудневне грознице.

Премда ова позната болест по равнини нашег окружја домашња је, али почем ове године, не само да се и у планинским пределима опора и необично жестока се показала, и разним болестима се приселила, ону опасном или барем замршеном учинила — морамо признати да је она ове године као редња се појавила, а престала само кад су зимни месеци настали.

Ретко се нађе болестник који у овој болести боловао или болује да неби и далак (*hypertrophia splenis*) имао (о коме нижеће реч бити) нит деца у првим годинама били су слободни од ове болести; јест грозничава мајка родила је грозничаво дете.

Почем децама врло тешко је хину давати врло добро помагало код ових *Phosphorus amorphus*.

Б. Редње код стока

а) Метил, *Distoma hepaticum*.

Ова болест већ више него три године траја у стоци разног рода, али највише у рогатој; и сами зечеви су поскапали од те болести, тако да иј сад врло ретко видити.

Узроци ове болести тешко је погодити све шта се казати може јесу само веројатности.

Да кажемо:

1-во Мокре ладне године, јер онда највише се показује ова болест

2. У равнини у подводним местима растења шупља трава, у којој јаје се налази, који кад поједе стока, на тај начин постане као код човека широка глиста, јер по планинским пределима живећа стока, гди разну мирисаву траву и здраву изворну воду нађе неопажана се.

3. Изтрулене воде у којој се већ нови органични живот уљива ка започне;

4. Хрђава рана;

5. Од године до године непогоди временом изложене.

Ова болест врло се дуговлачи; внимателни газда ништа друго неопазу на стоци осим што некад стока са ногом гађа свој трбух, а на десну страну често погледне: Врло дуго може стока особито краве и волови ову болест сносити, они још и онда су весели кад у њиним црним жигерицама малом прсту подобне скоро, рекавичне канали су начињени, које су пуне са метиљима разне величине. У таквом стању је још месо дебело, само што је црна жигерица много већа него у здравом стању и запалена је. Али кад метиљи до тог степена се помножили, да црну жигерицу у разном правцу подлупили онда започне стока грозничаво бити и омршави, осим осталих растварање сокова спроводећих знакова грозничаво стање све већма расте док стока не липше. За овце најопаснија је ова болест. Ова иј по равнини скоро сасвим изстребила. — Народ никакав средства непознаје против те болести нит верује да се може од ње помоћи, зато и негражи помоћ. Тужно морамо признати да нити наука назначила досад неко сигурно дејствујуће средство, упућује само на дијететична правила и профилактична средства.

Почем ретко се нашла стока без те болести која су на касапници изпродата, а међу тима често и така, којима је жигерица у великом

степену била раззорена. Началничество побуђеним се нашло по свим срезовима разписати и назначити тај степен те болести у коме није више дозвољено месо изпродати и уживати. Уредило је да у Чачку варошкиј лекар, а по осталим варошима срезке старешине надзиравају касапнице.

б) Шуга. Ова болест показала се прошлог пролећа међу кобилама у Трнавскоме пољу у великом соразмеру, тако да у исто време око 40. ји заражени били. Узрок тога је: што се недрже код куће, но налазе се целе године по пољу безда би се за њи притјажатељи бринули, или тимарили.

Начин лечења и правила расписом су народу саобштена и с тим начином та болест несамо је ограничена али и изстребљена.

Запалености.

Концем пролећа опазила се ова болест међу свињама, у њиховим белим и црним жигерицама нередко, особито код прасића и у цревима се опазила, која из поља са без бројним воздухом напуњеним мехурићима су били посејани у следству чега многи су поскапали. Почем у последњим годинама свиње малу вредност су имале, зато народ не много марио кад му неколико комада пала, из истог узрока није ни обавестио о томе надлежног чиновника, окружни лекар приликом каламљења сам је видио ову болест. Узроци су били назеб при оскудној рани.

В. Биљне болести.

а) У крумпиру (*solanum tuberosum*) премда ова грана газдинства није така важна у Србији као у другим државама, гди скупоба ране зависи од рођења или нерођења овог, како за човека тако и за стоку равно полезног биља, ипак јестество испитатељу ваља навести шта је његову внимателност на себи привлачило.

Много се писало о узроцима те болести, али почем ти узроци ни до данас нису одкривени и ја само приносим моје приметбе к оној бомили коју многи помогли наносити. Ја сам већ од више година приметио, да исти узроци дејствују и на разболење крумпира, која и на лозу: једно и друго убија тоња. Кад се то догодило, започне трава крмпира сушити се, коров пак као соком богатија част трулити; ова трулост придели се и крумпирима. Та трулост има три степена.

У првом степену о тврдне само једна част крумпира, она и после кувања остане тврда, при свем том: да друга половина као брашновита употребителна остаје;

У другом степену једна част отврдне и о црни, кад се после ископана не раздвои здраве части и она цела изтрули, премда не одма, јер здрава част дуго подржи њину организацију. Они који у земљи сасвим црни постали после ископања скоро разпадну.

У трећем степену већ се у земљи изтрулили.

Штирковна част најдуже се сохрани од трулежа, о чему можемо се уверити: кад таки у трулежу налазећи се крумбир брзо изсушимо: гумнозна у трулину разпаднута част размрви се у лахки прах, а штрк као компактна тежа, скупа се држи.

б) У кукурузу (*Zea mays*).

а) Ране усеве при влажном престати нехотећом кишом напала је главница у том соразмеру, да по неким њивама штета 1/10-ну част износила.

б) Један род црва, који народ досад никаквим именом није снабдио и који се у трску кукуруза увуче и изеде је, па се она после изсуши или падне, у једној истој трски има иј и више по 5—6. Изгледају сиви око 3/4 цола велики. Веројатниј узрок у томе ћемо наћи да неке су се задоцнили са у сејањем па међутим из јаја излегнути оснажени црви, пре њиног у Чаурења, у селили се у оно време још младу биљку.

в) У лози, ове године велику штету учинила је тоња, ова не само што грозде лиши од његове заштите, шуме, јер се и она, као и дохићен грозд изсуши, али као уврећен неузре. — Осим тога још и град много шкодио ове године, тако, да је до бербе једва остала 1/4 част пролећи наданог количества.

VI) Јел се наведене болести подударају са променама времена.

У великом соразмеру и особитом је жестокошћу ни једна болест није се извијала у прошлој години.—

Воистина магарећи кашаљ равно са међудневним грозницама имали живични темељ, једна и друга болест, као ове године, према других превозходно владајућа, постали су нередко опасна и смртоносна; то исто може се казати и о жучним грозницама; које такођер наклоњене били и лако примили живични нередко и трули карактер. И реуматичне као и саме запалење внутрени жигерица показали да тај гениус и код њи влада. — Догађано (спорадично) и таке болести имали смо прилику усмотрити које од трулог разтварања крви зависили; као што су били: полачина (*scorbutus*) али при свем

том можемо високо правителство уверити: да изузимајући врло ретке случаје — какве су биле неке апоплектичне грознице (*febres perniciosae apoplecticae*) скоро све болести могле се излечити (које смо видели) кад би сваки благовремено тражио помоћ.

Сравњајући дакле генезис управо наведених болести са горе-изреченим прогностиконом видно је да онај (генезис) са овом као и са климатичним догађајима тим изузетком подудара: да хвала богу жестокости болести нису стојали у соразмеру са претераношћу времена.

Кад не, зашто не? и шта може следовати?

Као што јестество испитатељ немирује док прави узрок опасени догађаја непронађе тако несме ништа казати, шта неможе и доказати, или мора признати да је само веројатна уметвоване навео. Но искуство нас о следујућим поучава:

1. Кдекад је управо течећа част године добар и остале части године правилни течај показују а редње су ипак хрђавог карактера, у таквом случају морамо на својства прошле године мислити, и наћићемо узрок карактера болести.

2. Други пут пак хрђави су климатични одношенија, а редња се заинат непокаже, нит показују спорадичне болести неки одређени карактер; у таквим обстојателствима морамо на опрези бити, јер у наступајућој години може нас постигнути шта јошт није наступило, али се надати могло.

3. Премда догађајне болести показују неки одређени карактер, али редња никаква се неизвија, то доказује: да већа част народа није расположена није наклоњена на разболење.

V. ЗАСТАРЕЛЕ БОЛЕСТИ (MORBI CHRONICI)

а) Френга, syphilis

Ова болест у свету већ така обшта постала, да ју и народ обвикао. — Кад се питамо: у каквом степену влада у нашем окружју? Морамо одговорити: да у том у ком моралност нашег народа (особито у једном известном срезу) пастирски живот у планинским пределима — као што је наш — гди један пол са другим чувају стоку, прилике се њима сами понуђавају. Ово би јошт недалеко повод на протрањење те целе породе осакатителне болести, али на поменути начин

научено блудочинство продужи се и у брачном животу; бившем учаснику само прилику треба наћи, не и препреке превладати; кад је така жена на тако започетом путу јошт један корак учинила већ је на прозор ишту блудочинства (*prostitutis*). Према такој жени не да се прилика дуго на себи чекати, јер ју они и сами траже: о томе скоро свакиј дан можемо се уверити, и убеђени смо, као што смо у доста приликама и казнити морали, кои моралну нравственост јавно вређали. Али има јошт и другиј не тако једноструки пут к казнимом блудочинству: Удов отац, ожени малолетног сина! А то све може се код нас без казни догодити, и да је то тако имамо живи примера (зато би нужно било да се не само године, но и стање состава определило: јел је ко већ способан за брак; а о томе би имали лекари мненије давати). На оваком путу — и почем жене и девојке неодступно обдржавају обичај ношења новаца — набавља себи народ френгу. Почем код нас нема јавно но како се из преднаведених видно само тајно блудочинство дакле не може се ни против тога уредити лекарска полиција. Јер како би смела та међу задовољна брачна лица ступити, и из једне несреће две начинити. Ова болест у народу више је распрострањена, и по несрећи дубље укореењена, него што мислимо, и него што сами лекари верују.

Правителство јошт пре кратког времена није бранило, да несаветне варалице са лечењем у речи стојеће болести занимати од народа некад грдне новце излагати и од сичана нечистом живом болестног кадити, и тако тровати могли; болест стим угушити али никакко изкоренили. С тим се учинило то: да доцније у другој форми са двогубном силом вратећу се болест непознао народ до онда: док му се ова у целу состав не уцедила, и поједине части тела просити незапочела, — док и целу своју фамилију сам неопоганио, и нередко већ убудућем плоду неприделио. Данас ни један научно изображен лекар не сумња више о томе, да већ и новорођено дете може френгу собом на свет донети. Премда овако дете собствену на обштој френги болујућу мајку не, али другу нефренгову доиљу опоганити може. Ово смо овде само зато навели да — би стим внимателност — ову болест испитати и изтребити наклоњеном се показујућег Попечительства јошт тим више пробудимо, и покажемо: у каквом степену може се ова болест укоренити у човеческиј род и целој идућој генерации животворну и стим и народњу снагу — која му на одбрану нужна уништити. Учене академије, најславнији и оштроумнији мужевии лекарске науке неуморно упражњавају њину душевну снагу, само да би природу и границе ове из најприродњег нагона произлазећег жи-

вотинског отрова одкрити, и од њега човечески род ослободити могли. Чрез продужену научну борбу научили су се само, разне замотане форме и степене ове болести разликовати и против ње више него један лек познати, к чему иј таразличитост форме и степена принудили.

Из овде наведене следује:

1. Да треба начин и средства за изстребљење френге одредити,
2. Да коме се ова важна дужност поверити има, тај мора у свом научном изобраењу на тој висини стојати, на коме стои и сама наука.

Ми смо о томе совршено уверени да Санитетска управа све то, и боље познаје, него што је овде наведено, али известитељ и с том надеждом писао: да Попечитељство внутрењиж дела и само читајући ове редове већ предходно набавиће себи убеђење о томе, да надри-лекаре и слободњаке — које т.ј. непритјажавају дипломе, не треба на пропаст народа ни најмање заштићавати али најнове издате наредбе с тим поштрити: да они нити облигације могу узимати од болестника за накнаду, као што то чине.

б) Костобоља и застареле реуматичне патње, са његовом целом спретном и следствима као: *arthzophlogosi*, *ischjade* etceteris *algis* самим унишћењем лиши снаге (*amyostenia*) врло честа је болест у нашем пределу; међу узроцима те болести несамо наше пови-соке пределе, лакке и оскудне халине, хрђава плетена влажна обиталишта претерано уживање ракије и кисели јела, но ипак и врло често френга.

в) Свраб у нашем окружју у последним годинама не налази се тако често него у пређашним. У целом Студеничком срезу свега само на троје деце нашао се свраб у драгачевском срезу највише у Лучанској обштини, после у суседним — редом све мање него у првој, па у лисичкој Прилипачкој и Негришорској; у другим пределима овог среза редко се налазила која кућа, у којој би та болест домашња била. Узроци су крајња нечистоћа, која једва се може превладати, јер кад помислимо, да многе фамилије у праху и пепелу поред ватре спавају, њиме покриваче целе године неизпрашују, лан никако а конопље врло оскудно сеју, зато редко имају више од две преобуке — можемо се само чудити: да народ тој болести није у већем степену подчињен.

Лечење из наведени узрока и јошт зато је врло тешко јер многи једва имају један бакрачић и неколико тестија у кући, а при обштем оскудевању с бунарима, из далеке реке морају воду носити, с којим

себи нужно купатило начинили. Из наведени узрока и поученије мало важи код њи.

г) Далак (Hyperthrophia Splenis). Ова болест тако често се налази у народу, да га скоро сваки 10-ти човек у већем или мањем степену носи. У неким особито равним пределима имају га већ и годишња деце. Код одрастлих налазимо грдне $\frac{2}{3}$ тербиха заузимајуће далкове разног датума. Код деце много смета упитању и извијању организма, код ових равно и код одрастлих даје повод разним болестима:

Осим што тежином својом смета дихању, слободном покрету сокова, и движењу црева, проузрокује јошт и разне дискразичне болести какве су: анемија хидремија, врло често и водену болест.

Узроци су они исти које међу дневне грознице причињавају.

Лекови су: Empl. de galbani crocatum, 4—6 недеље носено, међу том. salventia et evacuantia, после china, и утрљање јода, и бучковичка кисела вода.

VI. ЧИСЛО БОЛЕСТНИКА ПРОШЛЕ ГОДИНЕ.

У прошлој години имао је окруж. лекар прилику лечити болестнике	774.00
Из ових умрлих	66.94
Из ових су лечени у праватној болници окружног лекара	36.00
Из ових сасвим оздравили	23.00
Са побољшањем отпушћени	7.00
Умрли у болници	3.00
„ изван болнице од поболшујућих	3.00

И они 6. умрли, кои из оних у болници су лечени находе се у горњој цифри од 66.94.

Међу тих у болници умрлих (3. лица) једно лице имало је у последњем степену загнојене беле жигерице; 2 су доведена један дан пре смрти.

VII. ЗНАТНЕ УВРЕДЕ

а) Сломљене кости горње мишице и бутне кости. На 10. хвати од земље одаљеном венцу чачанског тороња стојећем 22. годишњем мајстору од малог возраста омакле су ноге, и у стојећем положењу тако је пао на песковиту земљу, да су му се пете у исту утиштале и

у исто време лева бутна му се кост у првој трећини косо сломила; а у место да би на ову пао је на леву страну горном мишицом на греде, а у средњој трећини. Кост му се у строгом смислу издробила. За 45 дана кости се совршено свариле и постављен је у подпуно употребљење руке и ноге.

б) Знатно изгорње

Један падалицу (Epilepsia) имајући баштован добивши пароксизму, пао је с рукама у ватру, они му се, особито лева рука тако изгорела, да су све мехке части леђа руке и прстију испекли, и да га од ампутирања само основи напредоване науке спасили; премда су му и тако сви прсти до палца одпали. Десна рука која мање била изгорела совршено је излечена, и а болестан у то стање је положен, да може ситне кућевне послове свршити.

в) Насилно загушење

12. Септембра пр. год. рано у јутру нашли су око 1/4 сата од куће одаљено са једним појасом лакко везаним мишицама на леђима лежећу изпруженим ногама и рукама на једном уском земљаном троугалном, од два дубока јарука образованом вршку мртво тело 16. годишње Цмиљане кћери удове Ивана Вуковића из Јездине.

Трагова борбе на месту насилија нити пак на телу друге изумимајући на устницама уста 2. мала огребена места, и једну малу на форму пола грашка лишећу такођер на дољној устници уста са ноктом причињену, већ од воздуха засушену рану наћи нису се могли. Нити на мишицама, гди су са појасом везане биле, могло се сугилације видити, но на против мртвачке модрице постранили се само до везани места.

Премда нису се нашли нити на, нити у детородним частима (коима иначе фалили већ знакови девства) трагови солтија, ипак неможе се одрећи та намера, јер по обстојателствама на друге узроке убиства немало је места мислити, почем девојка исти вечер у, од куће (и од оног места гди је нађена) 1/4 сата одаљени виноград чувати ишла. Загушење чрез затворење уста и носа при к. ребрама у целом пространству прирастној левој белој жигерици од здравог 3. пута већој отекнутој злезини изненада и брже него се мислило морало је загушењем крвни удар следовати. — Из тога пак шта на том месту гди се тело нашло никакве трагове борбе наћи нису се могле, закљу-

чити се може: да је оно (тело) већ је мртво на то место донешено и намешћено, можда и само после смрти на истом месту су и руке везане јер је појас девојчин био.

г) Смртни случај.

Алекса Милијановић, из Чачка који је на свадби кочијашио, у пијаном стању терајући коње, пао је под кола, која су преко њега прешла, и веројатно неку благородну част организма увредили, јер је исти после кратког времена умро. Почем предложено секцирање није било дозвољено, неможе се навести које су биле те увредене части.

VIII. ЗНАТНЕ ХИРУРГИЧНЕ ОПЕРАЦИЈЕ.

Почем ниже наведене операције у месечним известијама описане су одвећеду се само неке приметбе навести.

а) *Fistula ani complta et complicata*

Премда у прошлој години код два лица се извршила наведена операција, али почем једно сасвим се правилно лечило овде ће само о наведеним заплетеностима горњег случаја реч бити.

При том свем да у речистојећем случају подписани окр. лекар строг испит држао у смотрењу претрпљених болести, и стање сокова, ипак је затаио болестник да он неку кожену болест имао, која је само из поља била лечена, и без сумње сифилитични производ имао, јер високо пресечено гузно црево већ се давно залечило, а три такођер пресечене близу црева налазећи дубоко идуће гране (особито једна до саме мишице) у место да би срости или гранулирали изнојавали оштру воду а крајеви ране постали жуљани (*Callosus*).

На уређено внутрено лечење азасули су се простране херпетичне оспе. Како ове тако и пресечене фистуле опором се противиле сваком познатом начину лечења. Док при унутрашњем давању *solutionis Favlenii* и спољашњем прилагању на рану *Ungoenti menciunialis cinenei* незапочели ране закопати се.

б) *Exstirpatio ranulae bilateralis pertotam extensioneraregionis sublingvalis*

Осим овог врло знатног случаја још и један други али лакши захтевао је операцију.

Први је за то био тако знатан што је са реуматичном грозницом и запаленом стању језика био је скопчан а болестан већ више дана није могао јести, и близо дошо: од глади умрети. Али нити у болници могла се тако брзо помоћ дати, да би болестан барем течности могао к себи примити ваљало дакле к најпространијем лечењу приступити:

1. Због отекнутог језика није се могла операција предузети, зато пре учинили се засецења у језик

2. Клистиром изпразњени су црева, дати су после питателне клистири, и

3. Обште топло купатило.

4. Пијавице око миа. Али све без успеха, док није и један викиатор прилепљен за врат.

После дејствија тог средства кадар је постао болестан течности све ласкши прогуњати.

У операцији врло је сметао отекнути језик, који је само после операције спласнуо совршено.

v) *Exstirpatio glandulae submaxillaris Hypertrophicae*

Ова жлезда постигла је величину једног јајета мисирске кошке, лик јој је тупо триугласт; ужија или шиластија јој је част лежала напред, тупа пак врло близо к бијућој жили мозга најоштрим угљом до темеља језика, с којим је посредством јаких жица у сојузу стајала. — Овако дубоко лежање, близост к самим к мозгу идућих и многих других ситних бијућих жила, отежили операцију.

Руководећи мисао био је при операцији с ножом непосредствено држати се на површини жлезде, како би се могле артерије мифмоићи и кад је могуће: целу жлезду извадити. При свем том три су артерије пресечени као арт. *maxillaris externa — lingualis et sublingualis*, жлезда — премда наука примечава, да због многе артерије ретко се може цела одалити — цела је извађена, чува се у шпирту. Кад Санитетска Управа намерава из научне цели таке и подобне болестне производе скупити, долепотписани лекар и са јошт другим чувенима готов је истој удовлетворити.

g) Extirpatio strumae scirrhusae

Malgaigne славни францускиј професор у Паризу кажа „да обстојателства која образују близост многих и великих бијућих и крвних жила (carotides et venae jugyales) трупине живаца, дихателног грла, знатни број малих бијућих и крвних жила кои се у штитној жлезди (glandul. thyreoidea) разгранују, коих распрострањење са жлездом расте; близост срдца, и његово движење може причинити: да се преко крвни жила воздух у њих увући и најнезнатну операцију поменуте жлезде код гуше важном и опасном учинити може”.

При свем том да ми ове речи пред очима стајали, велика болови болестника, које су проузроковани, чрез смели покушај једног берберина, будући је са чарком у оток усекао, и у учињену рану турпио је један свитак карте. Почем рана и после разделења запалености хрђав карактер показао а оток није био већи од три цола у пространству решио се долеподписани изпод пресечене и одлучене коже од изрођене жлезде с ножем толико изсећи колико се са мимоиђенем крвни жила могуће буде. Око једна трећина отока на тај начин је оддаљен, крвоток са сирћетом помешаном креозотом је обустављен, а остала част жлезде је са каликаустикумом палена и у нову запаленост доведена, од части пак је с ножом одалена од части се изгноила, и на тај начин међу 28. дана рана коже лепо се закорила.

Para = centesis abdominis

Ова операција је мање знатна него да би целъ био о њој писати. Шта се овде навести хоће, постои само у следећим примечањима:

1. Да селастична цев (catheter) може се у шупљини трбуха више дана оставити — наравно са запушачом запитвено — без да би тај начин неку опасност проузроковао, напротив постави нас у стање, да сваки или сваки други дан можемо наново на скупљену воду изпразнити, и преко цеви лековите течности у трбух пушћати.

2. У смотрењу Доктором Бојанетом препоручене течности од Tinctura jodii et solutione kali hydroiodici да ова течност само онда може помоћи кад је водена болест није много застарела, а иначе и организам јошт у добром се стању налази.

У овој години код три болестника покушана је ова течност код 2. без сваког — а код једног са мнимим успехом.

IX. ЧИСЛО РОЂЕНИХ, ВЕНЧАНИХ И УМРЛИХ

Из приложеног табеларног састављења видно је:

1-во Кад се наведе да 1854. год. число житеља износило је само 49,600 па да се оно за 5. год. са 5352. душа помножило;

2. да су прошле године 63 пара више ступила у брак него пре прошле године;

3. да се са 17 лица више се родили;

4. али од друге стране изчезну ове пожелани податке превазишавши число умрлих ове, они од препрошле године са 794; а число рођених према умрли показују жалостну разлику: јер последње са 207. превазилази прво, уништивши и добитак од препрошле године, кои 17. рођених више показао, па ипак останемо у штети са 190 лица; које число изравнати по соразмери рођења, кои показује да на једно венчање спадају само 3.80.— слабу надежду можемо имати из сопствене снаге накнадити: јер то што жителство за последње 5. године знатно помножење показује, насељењу из други држава, а а не новом нарашћају треба благодарити. Кад се пак помножење житељства сили из државно-економичне тачке гледи онда државник има чим се задовољавати; али кад помислимо колико противне упливе дејствују на природно помножење народа, онда мораћемо признати да много више бракове и тим би више рођаја могли бити, следователно и народ се више множити, особито кад би се следујуће препреке уклонити се могле које као узроке имамо сматрати:

X. ЗАШТО СЕ НЕМНОЖИ НАРОД У СРБИИ?

У смотрењу тога следујућа је назначија извештељ:

1. Што сиромашни младић неможе толико новце набити, колико захтева девојка или родитељ за своју кћер и колико му за сватбу треба; дакле бракови су ређи него би иначе могли бити.

2. Што полепше невесте избегавају затрудње, и да би то постићи могли:

а) Потребују разна средства која за новце и част од старих баба добијају, које грозна делања су у стању извршити, разним њечењем и дирањем материце сами плод одтерати. Осим тога познају многе отровна средства и саму сабину, које растеније — нема сумње — и

у нашим пределима мора се наћи, јер описаније које долеподписани лекар чуо, сасвим одговара овом шибљу;

б) Кад је која једанпут родила, а да би ново затрудње мимоићи могла, 2. до 3. године дои њино дете, а кад се која преко воље затрудила има и ко одтерање плода покушати; случајно долазило је нама у руке једна мешавина од златни бубица каранфила и глеђа с којим се покушало одтерање плода.

3. Рођај подпомагајуће бабице која би механизму рођаја познала и трудну или родиљу поучити могла нема; тужно је видети родиљу стојећи или чучајући родити. Известитељ сам имао је прилику уверити се, како је дете при стојећем рођају невештој мајци стрмоглав је пало на земљу, и убило се. Али јошт и друга обстојателства и пре могу упропастити дете и матер; које би учене бабице одклонити могле.

4. Што се једва рођено дете са ладном водом полива.

Воистина чудно је то, да човек преко столетија не открије што је често врло близо памети; тако: обичајем везана памет народа, није у стању помислити: каква мора бити разлика међу ладноћом воде и оном топлотом у којој се дете малопре налазило, и да то на њега шкодљиво мора дејствовати. Зато више деце поскапала су тим начином причињеним грчевима него нама до знања долази.

5. Раван је овоме онај обичај при кршћењу, кад свештеник у ладној цркви зими са леденом водом окупа дете. Известитељ имао је прилику од таког крштења опасно разболену децу лечити и неједно видити у грчевима умрети.

6. Привремено приморање детета к посту:

Једва одбила мајка дете од сисе, одма примора га, да заједно с њима пости. Дете које се досад са сладким матерним млеком ранило, да једе пасуљ, лук, купус, паприку и пр. јасно је да се мора разболети и да оваквим начином могу се само деца најјакшег стројења одранити, слабша пак — која би лакшим јелама однеговати се могла морају помрети.

7. Венчање пре зрелости, и без способности за брак. Известитељ имао је прилику видети да је једно слабо стројено једва 15. годишње момче венчан је био са једном совршено зрелом угледном девојком, која би свог мужа миља земље далеко могла на руци носити. Равне примере могли се често видити кад се венчајемим феде издавале. Каква деца ћеду из таког брака произлазити, и какав ће правац, узети моралност зрелог пола? лакко је погодити.

8. Заједничко живљење:

Глава куће свакад на своју ползу угледећиј кад се ко у породици разболи, свакад из те тачке сматра издатке за лечење, и чешће него не: немарљиво пропасти време у ком би требало лекарску помоћ за болестника тражити кад га и позове или је доцно, или то само зато учинио, да се може казати да није пренебрегнуо своју старешинску дужност. Овде припадаје још и оскудност у лекарима. Ова заједничко живљење и у психологичном смотрењу је врло знатна. Она је права школа лукавства завидљивости као и хуђештвеног избегавања прилежности; дакле школа лености. Узрок је природан. Кад се три сина једног отца оженили, прве две гледаћеду да најмлађа највише ради, ова пак мисли: ја неморам нити хоћу више радити но они. — Овде припадаје и обичаи народа о ком на другом месту ће реч бити.

ПОЛИЦАЈНО-САНИТЕТСКЕ ПРЕДМЕТИ

1. Бесплатежно лечење сиромаша.

Ова морална нужда скоро сваки дан сретне лекара. Он јасно осећа своју човеческу дужност и потоме честије одговара, него то сумњајуће верују.

Правила од 22. Новембра пр. године опредељавајућа: при каквим условијама имаће се сиромаш лечити не нову дужност, али нов терет налаже оним окруж. и осталим лекарима кои апотеку морају држати, јер:

1. У Србији нема Драгуиста, а при од апотекара узиматим лековима, не само да ништа добити се не може али губити морају лекари. Пример ће објаснити ствар:

Апотекар даје пола унција хинину за 10. форинти то можемо из више рачуна доказати — наравно са одбитком од тих 3% која и лекари мора ће ду одпустити, дакле већ немамо ништа, али имамо губитак, јер смо морали платити апотекару паковање, подвозни трошак и кирију на ту собу, у којој је аптека намешћена и још пр. много.

2. Лекарски рачуни за најпоследње се сматрају, зато и 2. год. пролазе док се таков рачун изплати. Пример је нато лечење апсеника (Види Полицајне предмете: апсеника).

2. Болница у којој би без ралике сваки, који лекарску помоћ наћи желио унашем окружју нема. Нема ни фонд за ту добродетелну цел. Не народ, но три срезке старешине 1857-ме год. на питање Начелничества изјаснили се: да треба болницу градити о народном трошку. 4-ти трнавскиј због Чачка противног био мненија.

3. Просјаци. Почем су лекарском надзиравању подчињени трпе се који милостињу заслужују и добију благодејаније, којима случај или природа, отузме начин сопственог издржанија.

4. Апсане у Санитетском поњатију неодговарају дијететичним правилима, а у оскудисти болнице болестници — имали они прилепчиву или другу болест, морају се у тесној собици од 1 м² лечити, јер нема болницу. Апсане Полицајне власти много су удобније али утолико и ладније.

5. Апсеници:

а) њино питање које уз једног хлеба постои — добијају од надлежне власти, и плаћа се из известне касе. Признаје извештељ: да тешко је борити се противо и од памтивека не само код нас но и у многим државама постојеће обичаје.

Али у такој држави гди нема јошт сувише число житеља, и гди у интересу правителства мора лажати, да је сваки поједини Србин снажан и да му буде и потомство такав, тамо треба све препреке одклонити, које би овој цели противне биле.

Лекарска наука чрез своје неодморне испите определила је: да човек неможе само са биљним питом продужити свој живот, да кад се врло ретко рани са животинским јелама, душевно и телесно ослаби. Кад већ ово стои за у слободи налазећег човека, како не би стајало за затвореног. Истина: никоме забрањено није, за своје новце набавити или из куће доносити рану, али ова постоји у сувом месу које опет кад се продужено употреби трулеж причини крвљу, особито кад месо није добро сушено, или мемљаво постало. Али сиромах ограничен је на поменуту биљну рану; у потрошеном воздуху живећи (види апсане) жлездавичну болести (*scrophulosis*) набавља, или код наклоњеним ова се извија. Кад таки људи к своима се вратили или у брак ступили, с тим плате јавном старању правителства, да га изрођеним потомством обдари.

б) Њене лекови. Кад се из известне касе плаћа рана апсеничка, зашто се неплаћају и лекови лекару из исте касе одма? но он мора пре Суду конту са молбеницом поднети; ова спроводом суда иде и

врати се полицајним путем, док после 1 године често и доцније добије само лекар своје новце за издате лекове, много пута му и пропадају помање суме, јер безбројним одлагањем изцрпљено стрпљење замени огорчење; од поновљена овако непријатног чувства чувајући се, морално буде принуђен да једну известну и таку част свог имања губи, на коју нико осим њега право нема. Гди је закачка? Ту ће опет на свом месту бити израз жеље лекара да му се кратшим путем даје његово. Јер воистина чудно је! да моралним начином на много принуђавају лекаре, којему известну штету мора принети без да га у исто време и заштићавају. Јошт се сумња да је лекарима њина наука средство с којим они од коже до желудца, и до саме душе све своје потребе намирити и некад и бранити се морају.

6. Поглед мртваца:

Премда је то законом заповеђено, али се нечини јер се зато ништа неплати, а овај поглед ни у једној држи у Европи није нужније као код нас, гди мртваци већ после 24. сата а по селима и хитније се сарањују.

7. Сарањивање мртваца:

Да време од 24. сата са свим је кратко за које мртваци над земљом или у кући се трпе, о томе сваки изображен лекар је убеђен; они знају да се при најстрожијем надзиравању сарањују се живи људи. А кад помислимо да зими мртваци на ноћник у капеле се износе и кад би још и живити могли, тамо се смрзну, онда нико неће моћи лекарима замерити, кад они кажу: да овај обичај није човечан, и треба народу забранити, да они сами несарањују њине мртваце пре него што свештеник недолази; овоме пак: да несарани пре 3. дана, јер с тим дата је могућност — а нигде лахчии као код нас — да наследије чекајуће наследници могу и живог само художествено оне-свешћена саранити.

8. Гробље — у самим варошима, где се народ радо при црквама сарањује — редко но само при строгом надзиравању ископају до правилне дубљине, а селско гробље редко износе више од три шуха дубљине; зато свештеници немаре, а окр. лекари могу о томе, као што и о оградама ови места вечног мира само известије поднети, да су нередко и врло хрђаво ограђени али не и надзиравати да гробље буду доста дубоко ископани. У Чачку се несарањују мртви при цркви.

9. Рана.

У обште само по чаршијама може се полицајно надзиравати; у смотрењу тога следујућа има окр. лекар навести:

а) Суво месо, особито од оваца пуним колама се доведу у чаршију на продају у тако време, у ком је овај род стоке поскапао од метиља, кои може зато јемствовати, — шта је и веројатно — да оно није од липсане стоке? а јел има окр. лекар власт продају таког сумњателног меса забранити — сам незна, јер сушено месо међу обичну (могао би казати) народњу рану принадежи.

б) Суве слане рибе; у смотрењу тога нужно би било окр. лекари особитом наредбом упуномоћити: да осим муруне и јесетре може свако количество риба уништити, која од зиме или од великог поста код трговаца се нађе и на петров пост на продаи изложи, јер оваке труле рибе управо тако могу народ отровати, као и труле колбасице и труло суво месо.

Зеитин: кои се из турских провинција уноси много талоба има, и зато врло се брзо ужеже, и као таки на подобје други ужежени ствари на здравље шкодљиво дејствује. Да би се то предупредити могло, нужно би било, да се у великом количеству у таким мешинама у којима већ и пре ужежен зеитин био — однешен еспап лекарском испиту подчини, и онда да се определи кои је за уживање, и кои је само за техничке цели употребителан.

Хлеб се по варошима и по бољим селским механама продаје али у обште може се казати: да никуд се неразумне течај киснења и определење оног времена у ком се шећерне частице па из тога угљена киселина извијају; зато је хлеб или мало киснут или прекиснут. Како у првом тако и у другом фале условије и својства совршено доброг ранителног хлеба.

На нашим пијацама налази се тројакиј хлеб.

а) црниј, кои са 4. априле јевтинији је, него бео, али се и из мање чистог брашна пече него.

б) бели хлеб, кои само у толико има првенство пред првим, у колико се од отровног изрођеног ража (*scaale somnium*) слободан.

Премда се зна да изрођена раж врло опасно дејствије има на човеческо тело, и у влажним годинама повише се налази у жити, опет није могуће по целомокругу надзиравати и предупредити да се по селским механама из таког брашна хлеб непече, као нити на то, да се свакад добро изпече.

г) Кукурузни хлеб, само са ладном водом се меси, ни мало се недаје да кисне и да би се при хлебу поменуте честице у тесту извијати могле, но одма се метне у пећ или у вруће црепуље, и у жару се испече. Оваким хлебом се рани у нашем окружју са малим изјатијем цео народ.

10. Пиће

а) Вино у прошлој години мало се родило, зато и покиселије добром ценом се продаје. У нашем пределу јошт није било примера да би се вина са сирће киселим оловом мешали.

б) Ракија по механама налазе се и таке које једва имају 5—6° зато уврућим летним данима започне киснути; овака ракија више шкоди здрављу него кад би више гради имала јер мање је изложено упливу кисеоника воздуха.

в) Пиво такођер се производи у Чачку, и ове године, при скупом вину пак тако се јако троши да се нечека док одлегне и док своје кисњене совршено сврши.

11. Механе

Премда се доста строго настојава да би се чистоћа свуда набљудавала и одклања шта је здрављу противно, или шта се под поњатијем чистоће разуме, до тога јошт много фали; почем пак редко се крече и почем нема у њима движима кревета зато су са малим изјатијем пуне стеница, које уморним путницима сан узнемиравају. Нема у њима ни пивнице но само надземаљне обично дрвене коморе, зато путник редко добија у врућим данима ладно пиће, вино пак се у такима скоро поквари.

12. Касапнице; обично су чисте, само што касапници као неучени неразумевајући занат без анатомическог реда разкомадају месо.

13. О пекарницама ово исто може се казати иста и од механе, јер су обично уистина намешћени.

14. Посуђа. У обште је познато да се наш народ са бакарним посуђама послужује а да ове особито по селима редко су совршено калаисана. Некалаисана посуђа топе се од масне јошт више од киселе и од саме слани јела, и оне отровном учини; зато нужно би било и ове полицајном надзиравању подчињени и непослушне казнити.

15. Бунаре, у обште сматрајући:

а) несамо што по селима врло ретко се налазе, но фале и при механама. У целом окружју поред путова нема више од 4. бунара, и из тих два принадлеже приватнима, и искључиво линији Карановачко — Чачанском. Премда механе обично близо су рекама, и водом за појење стоке неоскудевају или напротив жедни путници у врућим летним данима узалуд чезну за ладну изворну добру или бунарску воду, јер механе неимајући зидане ладне пивнице, немогу ни речену воду изладити.

б) По варошима има довољно число бунара, њина вода и њин содржај разликује се и зависи од слогова земље преко које тече. Зато бунарске воде у

а. Карановцу: премда и оне содрже креча, али мање него Чачанске, у место тога више земљене солони, кои додатак углено кисели натројач показује и даје њима непријатни окус. Сами воду држећи слој у Карановцу дубље лежи као у Чачку т. ј. у 5-том фату. У неким местима и јошт дубље. Карановац лежи на наплавленим разним слоговима (види пределна својства) потоме се може толковати њин поменути содржај.

б. Чачак лежи на плиткој одплављеној равнини; копајући у дубљину у четвртом шуху већ скоро свуда се нађе вода, ова изворна није, но само са тако зову кајначком баром у једној равнини (нивеау) налазеће. Прави бунарски извори налазе се под грубом шлунком коју бела глина покрива. Зато чачанске воде врло добре и лахке би биле, кад неби се увукла у бунаре, ова већ у 4-том стопу и често са проходима у сојузу и у једној равнини налазећа се вода; да се то тако догоди можемо се уверити кад гледимо како кашље свуд наоколо између зида бунара цедећа се вода, умного ниже стојећу изворну воду коју поквари.

Окружни лекар испитао је воде неколико чачанских бунара са њему на расположење стојећим реагенцијама.

За такав испит изабрао је варошки бунар, кои у сред чаршије стои, и чесму, тако зову „кајнак“; после један у најбољем, — други пак плитки у хрђавом гласу стојећи бунар. Резултат испита, слеђујућа таблица (табела 3) показује.

Овај испит несматра окруж. лекар у смотрењу добивене и нумерично наведене талоге у свему хемично точним оскудавајући многим нуждним орудијама; али строго точним и внимателно по основима науке предузетим у колико то њему на расположење стојећа средства дозволила.

1. У смотрењу бунара Драгићевићевога примечава окр. лекар, да почем тај бунар близо многих прохода стои са шалитроокиселим фебром органичне частице ће излучити, али почем добивени талог дуго бео а незнатно шебојат (violet) постао и по... се на додатак шалитерне киселине није се опет растворио онда је тај талог за хлорид признао, то стим више, почем у близости тог бунара дубок и простран слој од сапунцијског пепела нашао, а то је познато да сапунције из цеђа, куван сапун са куинским солом излучују.

2. Каргановића бунар са сребрним солом највише талоба дао и најбрже помодрио, и на додатак шалипарне киселине од части се растопио једна помодра част у течности неразтопљен остао и пржен премда слабо — опет је за изгорене органичне части ударао, дакле при хлориду и органичне части мора содржати јер тај је бунар близо цркве и близо гробља се налази; али почем на најузвиченом месту и најдубље ископан, зато уврућим летњим данима најладнију воду содржи и тај је узрок што народ ову најрадо пије.

3. Напротив варошки бунар мање туђе части содржајући лахша му је вода, али лети топлија јер у сред чаршије сунцу изложен стои.

4. Кајнак је изворна из чесме богато течећа вода, али највише солидне при томе најмање креча и са Каргановићевом водом раване, солне части магнезног оксида содржи. Премда се у обштем животу каже „да она вода која највише солидне части содржи тврда је” али кад сматрамо да ове части, особито магнезија није штетљива онда пред другим бунарима заслужује да се житељима Чачка препоручује; али у исто време и то: да иј из занехајаног и барног стања избеаве.

Чишћење бунара: Почем од тога доброта и бистрина воде и сохронење здравља много зависи; Началничество наређује и настојава, да се бунари сваког пролећа и јесени чисте.

16. Проштитуција

О том предмету већ била је реч при застарелим болестима; овде само толико велимо за нужно известити, да јавне особе нетрпи Плицција, зато иј и нема; али при свем том више је венерија у народу разпрострањена, него што би се по оним случајма судити могло, које к лекарима ради лечења долазе; особито жене врло редко траже помоћ, оне међу собом једна другу лечи; спољашно и унутрашно употребљују *sulfatem cupni venalem, solutam in spinitu vini, bibuntque istam 40. diebus et sacpe bono cum fucefsu.*

17. Бесна псета и беснило.

Число без господара скидајућих псета умањава се, будући се уређује, да годишње барем два пута се потучу — да неби се горназна-

чена болест међу њима извијати могла. При том требало би још да се изда строга наредба, по којој би забрањено било одма убити тако псето које је некога ујело, да се уверити можемо: јели је био бесан или не и да би се недала прилика у сваком буцаку налазећим се видарима плашити уједеног и мучити га са разним тајним лековима и будалаштинама: и најпосле да би се уједан убедити и умирити могао, да није овако псето бесно које уједа и т. д.

18. Јавне грађевине

а) Зданија Началничества: садања врло тесно; неке собе тако су тесне да једва се могу наместити потребна лица. Обшта канцеларија гди обично 6. лица се занимају нема 30 м² простора.

б) Судајска струка је згодно намешћена. Собе су суве и светле. Незгодно је што у грађевини налазећи се проход много смрада распростире.

в) Школа у нашем окружију има за мушку децу 8. а за женску две. Карановачка за најмлађу децу је ниска и тамна; тамнија је и сврху тога још и влажнија је у Чачку за женску децу у некадашњој судајској кући нашећена, која је под кирију узета.

г) Грађевина поште у Карановцу по цели сходном плану тако је грађена, да у истој не само чиновник поште у сваком смотрењу здрав и угодан квартир има, али и за суруције је определена једна пространа соба у којој уморан суруција сваку удобност нађе, ништа мање и ар за коње довољно је простран и висок; тако исто и замешћај потпуно одговара потреби.

з) У Чачку је пошта у једној врло тесној из слабог материјала грађеној кући, свако магновеније изгорењу подчињеној — само из две мале собице постојећој, под кирију узетој кући је замешћена; при којој неимајући мутвак у тесној димној кујници мора се и јела кувати, и опасност могућег запалења — с њим пак упропашћен приватног и правитељственог имања произвести може.

Низак тамни ар поште од ње је прилично одаљен — потоме од надзиравања одложено; у подбарном месту у сред вароши стојећи тако је положен, да не само што враћа лепоту вароши, или у баре бацајућег и у томе трулећег ђубрета смрдљиво и воздух квареће испареније простире.

д) Апсане

а) Суда: при томе да су препуњене никако неодговарају Санитетским правилима. Уједном простору од 1½ м² морају по 6. људи обитовати. Једва треба поменути, да у таком простору немају ни три

лица доста воздуха. Имају и веће собе али само 3, но и ове су у истом соразмеру напуњене, неке пак само с брвнама од прохода одвојене.

б) При Началничеству само за кратко време задржавају се лица, али на расположење му стојеће дрвене апсане јошт мање одговарају цели, јер због шупљине немогу се зими огрејати.

Продаја отровни ствари по дућанима

У смотрењу овог предмета од височајш. места досад су нам разне наредбе прислате. У следству ти визитирали смо дућане, запретили трговцима, доставили разна известија Попечитељству и добили скоро сваке године ипак нове; постоје и закони које казни опредељују за преступнике; све узалуд трговци ипак продавају разне несамо за хуђежство нуждне отровне средства, но и разне балзаме, разне тинктуре, мацуне, мелеме, пилуле, хинину, теријак, живо сулимент сичан, конски камен, сали сабор, тешки камен, куршумшећер, глеђ колацићи (вране очи *Nees vopisce*) рибни отров, сепну, копај балсам, прашак на бљување и јошт многе друге апотекарске ствари наравно стим изјатијем да у којој вароши окр. власт се налази ово предавање тајније се упражњава него у другима. Да се такве ствари код ситничара наћи се могу, ми то све забранити и надзиравати у стању нисмо, није наша кривица, него ова при извору ће бити, т. ј. гди је њима те ствари куповати могућно.

Надрикњиге.

Овима се забранило лечењем варати народ; али они су тако привикнути на тај начин живљења и заслуге, да заинат најстрожијег надзиравања продужују варање и упропашћење народа. А да не би њи судови у њиним за лечење погођеном потраживању одбити могли, они се предохране са облигацијама.

Визитирање војника. Окр. лекари немају од стране санитетске управе прописана правила, по којима би се при овом занимању управљати имало; осим једне мере друге познате помагателни средства нема. Почем свака дужност са одговорношћу је скопчана по покорноси мненија окр. лекара нужно би било определење нуждних правила.

Бабице

Колико сујеверије простирају просте бабице колико деце и мајке упропашћавају, то само тај зна, који народом у ближем сојузу стои; зато смо уверени да неће Правитељство ни једно магновеније сумњати, како би нужно било барем свакој вароши једну учену бабицу дати, која би женскиј свет за кратко време одучила од старе

упропашћавајуће обичаје. Терету поучавања сваки би се окр. лекар радо подчинио.

Женске болести, које из детеродне части произлазе, и које болести жене обично крију и стима себи живот упропашћавају ученим бабицама би откриле, а ове би њи саветовале да лекарску помоћ траже. — Овако ова болест се све више укорени у народу.

Сумашетшиј. Како се има с овим несрећнима поступати? окр. лекар незна, и у покорности упутствија очекује.

Овде принадлеже и сироте — на падајућој болести болујуће. Оваки лица у оскудости болнице у једној апсеничкој соби се надзиравају и лече.

Полицајно санитетско надзиравање на панађурима, да не би се оштетили купци чрез праварце, које болестну или погрешну стоку као здраву продавати хоћеду по покорном мненију окр. лекара нужно би било лекарско надзиравање, и настављење како се има поступати? Учтиво се умољава Попечитељство за настављење кад које издати за добро налази.

Апотека

1. Кди ова нема, заповеда за-кон (види намест. № 1839) да су дужни окр. лекари ручну апотеку држати; лекове по такси Аустр. од 1838-ме године издатом са наметком од 20% давати.

а) У овом закону није определено у смотрењу числа лекова пространство апотеке лекара потоме — као што то посеби се разуме да сваки ће по соразмеру своје науке и искуства лекова набављати; кад дакле својој науци одан лекар велику апотеку составио, која са нужним посуђама и неким оруђима једну целу собу заузме и кад се случајно премешћава и на ново замешћава као прошле године без кривице ово окр. лекар — премештити се морао, зато у име накнаде путних трошкова ни једну пару више недобије; као другиј њему у плати раван чиновник. А кад се зато пожали или своје незадовољство због многих трошкова изјави, одговори му се: „апотека ти је трговина”. Само то није! но је законом принуђена морална државна нужда; законима и разним сумње изразећима наредбама ограничено имање лекара и морално надзирана, за коју лекар и казни може бити; и казњен може бити; и казни се само властно (без да би у закону параграф суштествовао) кад се са трговцима сравни и на заклетву осуђује на захтевање несавестни и неблагодарни парничара. Лекари воистина незнају зашто је од попечитељства предписана форма и дугубно вођење протокола болестника (у ком се дан разболења и оз-

дрављења визите и болест, па и сви рецепти записују и зашто поновљаје Попечитељство ову исту наредбу (SNo 811. 20. Јунија 1856) Кад судови ову у никакво призреније неузимају, но сматрају је, као трговачку књигу, не помислећи да трговац није принуђен трговати нит му ко преписује таксу и проценте. Овде неможе пропустити окр. лекар да не изјави жељу: да нас Попечитељство внутрењи Дела — коме смо подчињени својој дејствителној заштити, удостоити изволи, сохрани нас од поменутих понизителних уподобљења, и свагдашне штете.

б) Заповеђено је да се лекови по такси дају, али нема у широкој Србији Књигара код кога би се такса од поменуте године наћи могла; из тога следује да осим тога што лекари по апотекарским рачунима принуђени су своја издата рецепта таксирати, јошт и то: да ни су сигурни јели су по прописаној такси добили лекове, а кад иј по добивеној цени издају нису опет сигурни: јели нису грешили противу таксе; и кад би иј ко из пизме или из сумње тужио, небили доживили укор и срамоту? јер могуће је, да предписана такса другу цену предписује.

в) Заповеђено је: „да окружни“ лекари морају њине лекове болестницима на вересију давати јер дато је њима право првенствене наплате SNo 1190. 29. Декемб. 1858) ми смо тешко искусили на каквом темељу стои ово право, — ми смо морали парницом тражити да наплатимо наше, па за љубав тог приморања морали смо и судејске таксе платити, јер на пр. маса је била презадужена, па зато и губити из потражене суме, јер при свему првенству нашао је суд још прве, него свештеника, слуге и нас; за љубав тог првенства и приморања кад нас увучу у парницу морамо и заклетву положити кад нећемо смејајућем се парничару наш знојом заслужене новце за љубав нашег карактера подарити. Сад смо јошт и у то пријатно расположење дошли да кад смо од свештеника наплатили наше лекове и лечење, а рачун му се велики види, он ће моћи том приликом по вољи са нашим савешћу располагасти, и ми ипак ћемо моћи губити.

г) Али ми губимо јошт. Кад се је у време Наместничества предпоменута такса завела онда није се платио ђумрук на лекове, које су из прека наручена; онда нису били рубље у курсу на којима 10% губи лекар јер преко непримају иј у 20 гр. онда постојанији био курсус новаца и ни су захтевали као што сад због нијања курса 25% преко у праизкуранту определену цену. Из тог навода јасно је видно у место да добијемо оне од правитељства дозвољене 20% изгу-

бимо више него 30%, јер нам ваља јошт и скуп подвоз плаћати за унутреност, и кирију за ону собу гди наше апотеке замешћамо.

Ми не сумњамо да кад се Попечитељство внутрењи дела из преднаведених уверило да ми многе неправде, терета и штету морамо трпити због нашу апотеку, неће пропустити барем некоје од наведених незгода од нас благонаклоњено одвратити; међу којима је вођење парнице са дужницима и понизителну заклетву.

АПАТЕКАРИ И ДРОГУИСТИ

Кад ове неби преступили санитарске наредбе, мање би отровне ствари долазиле у ситну трговину; тако често нађе окр. лекар код трговаца и надри лекара не само тровне ствари али и разне апотекарске препарате (види полицајне предмете № 18. отровне ствари) При таком разпушћеном стању апотекара и драгуиста није се чудити: кад се покушање совршено отровање скоро сваке године постане предмет суда.

Приближује се оно време, у којој у нашој држави са малим изјатијем — када и нећеду бити сви државни лекари домородци, али сигурно прирођени: онда смемо се надати, да престаће и оно тегобно одношење надлежатељства, у ком се оно устезало странама совршено поверење подарити.

У овоме окр. лекар налази узрок зашто се устезало Правителство и нама дати то, што је другим државним чиновницима дало; и зашто нису право расположење државни лекара према њине дужности и њиног моралног достоинства оштро определена. За ово последње чезне сваког честољубимног (другиј чествујућег и нема међ нас) содруга душа и срце. —

Нама су чест, наше достоинство поверење Правителства и публике које никакву љагу или шкрбу нетрпе толико драгоцености за ово жртвују многи нашег реда њину будућност и трпе до смрти оскудицу. — Ово наше нежно расположење у друштвеном животу признају сви народи на том широком свету: зато, кои нас враћати и понизити кадар тај се на врло ниском степену просвете налази. Известитељ је доживио у једном отменом друштву пре неколико година, обећање достоинства пандура и преписчика и то само зато: што је се усудио изјавити; да лекар као званичник има од предпостављене му власти и независиме деателности, а то је: давање мненија у ле-

карско-судејским предметима. — Жалосно је знати, да известитељ није сам међу своим друговима који разна вређања претрпите морали.

Оваква сусретенија су дали повод овоме одсеку тог понизног известија. Тужити се због такве суровости, значило би помножити љагу, и изложити се добро промишљеном гоњењу. Целј је овде та, да би Попечитељство и о нашем душевном стању сведеније имало. Није се дакле чудити кад се после таквих горких искуства породила у нас жеља, која нас принуди, покорно молити Правителство: да би оно наше положење тако уредило да у томе од реченим подобних јошт и многих других вређанија сохрани се а у смотрењу наше будућности мање бриге имати могли; онда кад смо ову жељу изјавили, према себе најпрвој дужности одговарали.

Почем пак наше тегобе нама најбоље су познате, усуђује се известитељ у понизности предложити: да би Попечитељство внутрењи дела изволило на једно определено место позвати све државне лекаре, посаветовања, измене мишљења и ради тога: да се изради једно предложење по ком би се и са височајшим одобрењем наше положење и права уредила, наша чест и личност од вређани и каљања обезбедила.

Оваквом собору могло би се у исто време и научни правац дати који би држави немалу ползу могло принети.

С овим поборним предлогом ненамећава се известитељ никаквим апостолом свои другова, нити се труди њину признателност придобити, чинио је то само тим убеђењем: да један из нас мора бити, који путању започне, као и тим: да би се одобреније наведеног предлога и од свих осталих Г. Г. содруга без сумње радост и благодар поздрављало.

ХИИ. СУДЕЈСКО ЛЕКАРСКИ ПРЕДМЕТИ

1. У прошлој години 41. свидетелство је издато.

Међу тим најзаплетеније био онај међу знатним увредама описани случај насилног загушења (види VII 6) Убица није се могао пронаћи. Остале предмети као обични и не заслужују да се јошт који овде особито опише.

2. У смотрењу наплаћивања таксе за лекарска свидетелства као и хонорари за учињено парање мртвих тела следујућа има окр. лекар приметити:

1) Конзисторија никад неприсуђује нит наплаћује захтеване таксе за сведетељства.

2) Такођер одриче то и Началничество кад оно за своју потребу захтева сведетелство то исто чини, кад оно је наредило да неко тело парати се мора.

3) То исто чини и Суд кад своим решенијем захтева сведетелства и то он свакад тако чини. Кад јошт и онај закон у призре- није узмемо, која наложи: да окр. лекар само онда сме сведетелства издавати кад то полицајна власт наложи, и да и остале власти могу само лекарско сведетелства получитьи, кад иј преко Началничества захтевају, онда једва ће лекару таки случај остати, у ком би он за неко сведетелство таксу добити могао.

У следству тога побуђеним се налази окр. лекар Попечителство внутрени дела покорно молити, да благоизволи назначити у каквим случаима имају окруж. лекари за сведетелства и парање таксе добивати.

Званични део овог годишњег известија овим одсеком за свршено сматра окружниј лекар, и хити се ово Попечителству внутрењи дела поднети да би се с њим јошт и даље не задоцнио, а то би мимоићи немогао кад би и местоположеније окружија, као и остале у содржају јошт наведене предмете преписати дао, које око 10. табака износићеду. Почем пак међу наведеним предметима и така су назначена каква су на пр. при описанију срезова рудни предели и минералне воде, кои јошт темелни испит и додатке захтевају зато и како то јошт учинити намерава, закључио је: да поменути део тог известија доцније ће поднети.

Томе пак што се окр. лекар са тим известијем задоцнити морао узроци су:

1. Почем у месецу јануарију скоро до пола месеца морао је у Карановцу се бавити, тамо лечећи у особитом известију описану болест, од које су тамо за кратко време толико мца помрли.

2. У мцу Фебруару пак морао је у Студеничкиј срез изићи и о склапничком заведенију Началничеству известије поднети.

LNo 28

4. Јануара 1861. год.

у Чачку

Окруж. лекар

Ст. Тренчини

магистер хирургије член естествосл. дуства мађар.

Началник окруж. Капетан

В. Д. Маџаревић

*
* *
*

То су све подаци који су изнети у овој студији. Можемо само да жалимо што подаци који су у садржају ове студије најављени (одељци XIII — XV), а који се односе на положај самог округа уопште, са подацима о земљорадњи, воћарству, сточарству и шумарству; затим опис самих срезова округа и на крају о самом народу, његовим обичајима и њиховом утицају на здравље, сујеверју и народним лековима, недостају.

И поред свих наших трагања, на жалост, до данас нисмо могли до њих доћи. Највероватније је да су, са грађом санитеског одељења, која је највећим делом уништена, неповратно пропали.

НАПОМЕНЕ

1. Тренчини је у чачанском округу још од 1853, где је дошао из Мајданпека. Но, иако борави већ више година у Србији још није савладао језик и зато је његово изражавање веома тешко.

* *
*

Објављујући „Санитетски извештај окружног физикуса округа чачанског С. Тренчинија за 1860. годину“, Редакција „Зборника“ се руководила чињеницом да је потребно и корисно учинити доступним стручним круговима и широј јавности један занимљив и, без сумње, драгоцен историјски документ. Међутим, сматрамо потребним да, тим поводом, дамо неке напомене.

Као прво, није тешко запазити да је С. Тренчини, стање и здравствену проблематику половином 19. века у Чачку и ондашњем чачанском округу оцењивао веома строго. Та строгост и критичност иду, чак, дотле да је у извештају немогуће наћи иоле светлу и похвалну реч о нечем што је могло бити задовољавајуће, а камо ли добро. Наиме, на основу Тренчинијевог извештаја здравствене прилике и организованост здравствене службе пружају, такорећи, црну слику која не одудара од мрачног времена робовања под Турцима.

Имајући ово у виду, као и неке опште критичке оцене у „Годишњем извештају начелства округа чачанског по санитетској струци“ за 1870. годину, које, такође, потичу од С. Тренчинија, треба извести неколико закључака:

1. С. Тренчини, окружни физикус, који је рођен 1804. године у Леви (Горња Мађарска), дошао је у Србију у време када је она, по свом просветном и здравственом нивоу далеко изостајала иза опште просвећености

тадашње средње Европе, посебно Мађарске и Аустрије, где се Тренчини школовао. Према томе, његов долазак из такве средине у Србију, односно чачански крај, превасходно је био идентичан просветарској авантури сличних мисионара који су деловали у примитивним срединама других заосталих земаља. Према томе, вероватно да је С. Тренчини у својим негативним оценама санитета, које даје у објављеном извештају, полазио са нивоа средине из које је дошао, не упуштајући се у објективне околности и познате, велике напоре тадашњих власти Србије да се опште стање просвећености, при чему и здравствено, побољша.

2. Постоји и претпоставка да је Тренчинијево приказивање црног стања санитета у чачанском округу требало код надлежних фактора у влади Србије да изазове већу заинтересованост за здравствене прилике у региону у коме је радио. Другим речима, Тренчини је, на тај начин, управо методом преувеличавања лошег и „кукањем“, желео да подстакне неке интервенције финансијског карактера. Уосталом, у ондашње време је и било могуће нешто више учинити „кукњавом“, него ли личним ангажовањем и организовањем, разуме се када се ради о новчаним средствима.

3. Поред свега, непобитна је истина: здравствене прилике у време Тренчинијевог рада, нису задовољавале, чему је доприносило низ познатих околности. Међутим, познато је да је Србија, у то време, била једна од европских земаља која је улагала највеће напоре за побољшање положаја санитета и општих здравствених прилика. Ти напори нису били без позитивних резултата. Кад се све ово има у виду, извештај С. Тренчинија, физикуса округа чачанског, има своје непроцењиве вредности, које би, несумњиво, биле још веће да је сачуван и његов други део. Из тих разлога, за оне који проучавају не само здравствене прилике, већ и друга кретања социолошког карактера, овај извештај представља несумњиву драгоценост из кога се, поређењем чињеница из других докумената, могу извући корисни закључци о стању санитета и народног здравља једног периода из наше прошлости. Тиме се и руководила Редакција „Зборника“ штампалајући у целости овај извештај.

Д) Как разнятся выходящие и выходящие с 1894 и 1895 гг. по своим соответствующим годам?

Итого по...	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905
...
...

В) ...

Табела 2.

...
...
...
...
...

Табела 3.

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

**НАРОДНО ГАТАЊЕ УЗ БОЈЕЊЕ ПРЕЂЕ
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ**

*Овај рад посвећујем мојој сестри
Бранислави — Брани Д. Лапчевић,
рођеној Јовашевић — уметници
кројења и израде женске одеће —
и њеним златним рукама, које су
ме одшколовале.*

Аутор

„Како се примила ова моја лаж,
тако нек' се прими и боја уз пређу“.

Зато што је бојење пређе некада било саставни део народног живота у овом крају, сматрамо да би било занимљиво ако се сачувају од заборав гатке везане за тај поступак.

Чачански крај, са пространим подручјем које му гравитира (око горњег тока Западне Мораве), од увек је био познат по земљорадњи и сточарству. Некада се овдашње домаћинство није могло замислити без знатног броја крупне стоке и стада оваца. Чак и најсиромашнија

породица гајила је бар двадесетак оваца. Оне имућније, бројније људством, такозване „задруге“, имале су стада са великим бројем ситних грла. То је разумљиво. Вуна је била главни материјал за справљање одеће, покривке и простирке, па зато и неопходан сапутник у животу нашег човека — сељака и варошанина. Потреба за вуном била је нарочито велика код израде делова зимске одеће. Почев од кожуха и шубара (израђиваних од штављене јагњеће коже), а затим, преко већих, од вуненог предива, (гуња, чакшира, сукње, прегаче, шалова и чарапа), па све до оних ситнијих: рукавица, појаса, назувица и торбе, која је требала ђаку (за таблицу и буквар), рабацији (за погачу и заструг сира), војнику (за преобуку и прегршт сувих шљива) и чобаници (за комад проје и плетиво) — вуна је свему била неопходна. Кад је требало решавати питање покривке на лежају, вунена тканина ручне израде била је главни, рекло би се, једини текстил. Простирка на поду собе (просторије са дрвеним подом) увек је била, и до данашњег дана остала, вунена поњава. Украс на зиду одаје за спавање, опет, вунена тканина, а покривач на постељи, обавезно, серцада или ћилим.

Сви ови одевни комади, покривке и простирке, израђени само од необојене пређе (фино или грубље одређене), ипак, нису могли да задовоље укус човека овог краја. Отуда се приступило бојењу пређе. То је вишеструко оправдано. Пре свега, необојена пређа брзо се прљала, а тешко прала. Затим, боја је уносила ведрину у сваку кућу и сваку душу. Водило се рачуна о томе да се пређа боји како према узрасту (за младе живље, јарке боје, а за старије оне тамније), тако и према намени вунених предмета (за ћилим, најчешће, црвена подлога, а ређе плава, окер или мрка). Бојење пређе било је условљавано и расположењем у породици: за радосне догађаје — веселе боје, а за оне тужне — црна, „трула вишња“ и „зајтинли“. Девојачка спрема није се могла замислити без четкаре и ирама (креветског прекривача са четири јастука), извезених разнобојном вуницом на подлози јуте или „конгре“ ткања.

За израду чаршава, убруса, гаћа, рекли, кошуља, марама, завеса (фираги) и летње одеће припремала се тежинова пређа (од конопљаних влакана). За ову врсту пређе примењивао се исти начин бојења као и код вунене, или са неким мањим одступањима, па чак и посебним начином бојења. С обзиром да је тежинова тканина неупоредиво јевтинија, то је и ризик код бојења ове пређе био мање важан него ли код бојења оне скупе — вунене.

Поступак код бојења пређе био је самоучки, па зато прост и ризичан, а исход бојења увек неизвестан. Требало је много вештине, прибраности, стрпљења, воље, умешности и љубави према овом послу па да боја „приђе“. Домаћинства су морала сама да се старају за справљање боје. У таквом „технолошком процесу“ видно место заузимали су: клапушина или клапина (откувана зелена љуска ораха), црвена врба, јова, јасен, дуњин лист, коприва, броћ, љуске црног лука, кора са стабла шљиве „мацарке“, а као киселине: расол (сок у коме се киселио купус) и сок откуване јабуке дивљаке. Појаве првих бојацијских радњи у Чачку и бојација, занатлија, пада у првој половини XIX века.¹ Стара Чачанка, Перка Јовашевић, рођена Милосављевић (Чачак, 1889) памти да је у Чачку био чувени бојација Милован Ђудић. Његова бојацијска радионица налазила се код некадашње велике пијаце, на месту где се сада налази Дом културе.² У Ужицу, крајем XIX и почетком XX века био је познати бојација Јовица Пантовић (деда, по оцу, чувеног архитекте проф. Милорада Пантовића, Ле Корбизијеовог ученика и творца — пројектанта — београдског Сајмишта).² Ови мајстори бојацијског заната, као и остали њихови еснафски другови, примали су од мушттерија пређу на рабош. Тај поступак се понављао и код издавања обојене пређе.

Међутим, прве варошке бојације тешко су долазиле до посла. У питању је било неповерење према новом начину бојења. Више се веровало традицији и доброј гатки, него ли продору хемијских боја и савременом бојењу пређе. Чак и данас има домаћинстава која радије сама боје пређу, јер сматрају да је „здравије“ носити одећу од природно обојене пређе, него ли обојену „отровним“ бојама.

И поред свега оног што се код бојења пређе у народу предузимало као нужно, дешавало се да неке пређа боље прими боју, а другима испадне шарена или бледо обојена, па се још и „отирала“. У таквој ситуацији се сматрало да није све само у доброј припреми боје и откувавању пређе у њој, већ је требало применити и извесне „чини“. Тако, на пример, пређа не прима боју у неке „варовне“ дане. Затим, требало се и духовно припремити за бојење пређе, а и знати одговарајућу гатку за жељену боју. Све то заједно: боја, киселина, дан за бојење, доба дана, време кувања пређе у боји и одговарајућа гатка, чинили су „технолошки процес“ бојења пређе у чачанском крају. А за све то требало је вично чељаде.

Али, није сваки био вичан ни са уклапањем боја код ткања, плетења и везења, при изради народне ношње, ћилима и простирке. За то је требало имати урођени смисао и проверени укус, па су

везиље и ткаље одлазиле, ако је требало, и у веома удаљена места ради добијања савета (мустри) од познатих мајстора за „шатирање“ боја. То се, после, љубоморно чувало као и свака породична тајна. Јер, требало је одећом све задивити на сабору или кад се проводицији износи девојачка спрема из удавачиног сандука. Зна се да је у Севојну, код Титовог Ужица, био познат по изванредном мајсторству „шатирања“ боја парох севојнички, Лазар Лапчевић (1860—1943), родом из Ужица. Овом свештенику, обдареном за сликарство, долазиле су ткаље и везиље чак од Ариља, Драгачева, па и из села крај самог Чачка, а ткаље и везиље из Ужица, као и оне из села ужичког краја, ишле су код поп - Лаза „као на ћабу“, да им „шатира“ боје.⁴

Данас су околности сасвим другачије. Домаћинства су свела гајење оваца на најмању меру. Савремене тканине су доспеле у продавнице и најзабаченијих села. Међутим, ткање ћилимова је још увек ствар лепе традиције, а плетење одеће захтев непролазне моде. Зато се данас пређа носи у Чачак, где су бојације овладале савременим начином бојења, уз употребу најновијих хемијских препарата. Ови чачански мајстори оспособили су се у бојењу свих врста тканине. Код њих, истина, нема рабоша. Пријем и издавање пређе обавља се преко штампаних образаца.

Боја вунице у везу народне ношње имала је, често, и пресудну улогу у животу многих личности, па је то односило превагу код удаје и жењидбе. Ових неколико гатки о бојењу пређе, сакупљених у околини Чачка, биле су нераздвојни део народног живота, па ће овако, сакупљене, надамо се, послужити као слика наше не баш тако давне прошлости. Као такве, оне могу бити од користи и као прилог проучавању народног живота у овом крају (око горњег тока Западне Мораве).

Да би пређа лепо примила боју, народни обичај је предвиђао, најчешће, добро протурену лаж онога који боји. Наравно, томе су наседали деца. Њих је најлакше обманути. Понегде се сматра да особа која боји пређу треба, при томе чину, да буде чиста. Онда ће и бојење испасти чисто. У трећем случају, треба добро зажмурити или стиснути песнице па изговорити гатку. При свему овом важи правило: ПРЕМА БОЈИ И ГАТКА. Није тешко уочити да све ове гатке, баш као и оне о Божићу и Ђурђевдану, углавном, одсликавају народну наивност. Свима им је заједничко: ником се не жели зло. Свака овде обухваћена гатка и није ништа друго до пука празноверица. Понека од њих представља пример лепе фразе и добро скројеног стиха или строфе. Ту и тамо искрсне понека архаична реч.

Код већине гатки спомињу се: цвеће, воће, птице, инсекти или животиње. У њима је израз за жељеном бојом. Све се гатке одликују ватреним говорним ритмом.

Бојење пређе сматрало се, обично, женским послом. Отуда су и сви наши казивачи — жене. Већина их се нерадо одазава нашим молбама приликом записивања гатки. Нека од тих жена, за које смо били обавештени да знају гатке о бојењу, одмахнула би руком:

— Не знам ти ја то!

Друга би нам рекла:

— Све сам поборавила!

Иако се пређа више не боји код куће, па стога нема ни разлога да ове жене и данас љубоморно чувају „тајну“ бојења, тешко су се одлучивале да нам кажу своје гатке. Зато, пут до ових гатки није био једноставан.

Народне гатке о бојењу пређе износимо кроз казивања. Нашим казивачима одајемо трајну захвалност.

КАЗИВАЊА

1. Пређа се боји само понедељком. Тoga дана ваља започети сваки посао. Пређу сам бојила у откуваним травама или у скуваној кори броћа. Бојила сам и у комушини од ораха, кори јове . . . Пре но што спустим пређу у боју, помилим се богу. Док пређу бојим у црвено, стално шапућем:

— Ево црвених људи!

То, не поменуло се, ђавола. Ово да би се пређа уплашила и што боље обојила.

2. Ако бојим пређу у црно, онда:

— Сад била бела, а после црна к'о гавран!

3. На Велики петак не ваља ништа радити с иглама, јер се, по народном веровању, позлеђују Христу ране. А неваљале жене, које се огреше на овај дан, кажњава бог, па им се не може пређа лепо да обоји, а све што опереду — мишеви ће им иштрицкати.

Ката ОСТОЈИЋ, 80 година,

Милићевци

4. Кад бојим пређу у црно, ја то справљам у предвечерје. Тек што пође канчело у казан са бојом, зажмурим и велим:

— Отуд иде вран коњ и на њему вран гавран!
То понављам за свако канчело.

Радомирка ТОМИЋ, 80 година,
Пријевор

5. Ако бојим у црно, онда зборим:
— Вечерас ведро и бело, а ујутру црно к'о гак!
6. Кад се боји у плаво, треба три пута рећи:
— Плава зора на плавом чуну броди!
После за боју не брине. Плави се к'о зора!

Стака МАЋИЋ, 64 године,
Пријевор

7. Кад бојим тежинову или памучну пређу у кафенли (мрка боја — Д. Ј.), онда кувам кору од шљиве маџарке. Ако желим тако да обојим и вунену пређу, потапам је у орахову клапину. Да би бојење испало што боље, остављам пређу да се кува а ко први наиђе — слажем га нешто. После ме ето опет код лонца, са бојом, па велим:
— Како се примила ова моја лаж,
тако нек' се прими и боја уз пређу!

Настасија ВУЧИЋЕВИЋ, 68 година,
Чачак

8. Никад не бојим у црвено, а да не говорим:
— Кроз црвену јабуку пролази црв,
кроз моју пређу боја као крв!

Ковиљка ФИЛИПОВИЋ, 66 година,
Котража

9. Тешко је обојити у црно. А црно треба да буде и сјајно. Да то постигнем, потапајући пређу у боју морам стално извикивати:
— Прође црна ноћ кроз црно село
па се спустила у моје канчело!
После ми пређа црња од попове мантије!

Зорка НОВАКОВИЋ — ПАУНОВИЋ,
Озрем

10. Док сам бојила сама, онда сам, бога ми, морала добро да пазим. Обично сам уз бојење бајала:

— Бојим у црвено, да не буде шарено!

А после сам и ово:

— Бојим без муке, да буде црвено од руке!

Мијољка ФИЛИПОВИЋ, 37 година,
Ариље

11. Ништа теже но пређу бојити у тамну боју. Никад ниси сигуран шта ће из казана изаћи. Док спуштам пређу у боју, велим:

— У боју к'о свила,
из боје к'о свиња!

Мијојла ЈАКОВЉЕВИЋ, 37 година,
Чачак

12. У бакрач сипам галицу и откувану орахову кору. Не говорећи ником ништа, одлазим у шуну и потапам вуну у бакраче па одбајем боји:

— Иде црн црнац
на црном коњу,
у црној ноћи
с црним наочарима!

Ово поновим три пута да би вуна била што црња.

Катарина МИЛОВАНОВИЋ,
Чачак

13. Не можеш пређу обојити у жуто ако се не окренеш западу и не изговориш:

— Прими, пређо, жутило
к'о вечерње небо рујило.
Од сунчева рујила
до мојега бојила!

Пређа ми, после, жута к'о лептир!

Милунка ЛОНЧАРЕВИЋ,
Зеоке

14. Ништа теже од бојења пређе у зелено. А зелено треба да буде јако, к'о трава, а не бледо, да простиш, к'о џигерица. Е, да то испадне ваљано, мораш тако и радити. Ми најпре прокувамо дивљаке, па ту чорбу помешамо са расолом. Ту додамо боју, па се она у аранији кисели. Онда остављамо да се с пређом све то кува. Обилазимо око араније и шапућемо:

— Ено је зелена гора!
У њој се зелени ора'.
Под њим зелена трава
а на њој зеленбаћ спава!

Кад се пређа испере и осуши, а она зеленија од траве.

15. Кад бојим у црвено, онда морам:
— Прими, пређо, боју црвену за бело!
Ево ти белило, врати ми црвенило!

Марица ДРАМИЋАНИН, 57 година,
Чачак

16. Кад се вуна спрема у боју, онда се прошапуће:
— У казан к'о свиња!
Бојило се к'о кадива!
Било сјајно к'о свила!

Кад ставим вуну у казан, стиснем зубе и ни с ким не причам док се пређа кува. Ако би наишло које од деце, онда му се обрецнем:

— Ти било код свиња,
моја вуна била к'о кадива!

Нада БОГДАНОВИЋ, 36 година,
Бељина

17. Не опремај пређу у црну боју ако не знаш да одбајеш. Мајстор бојења се огледа на црној боји. Мени то иде од руке. Ја то овако велим:

— Из црне шуме црни глас збори:
да будеш црна к'о гавран у гори!

Радосија ЈАНКОВИЋ, 65 година,
Зеоке

18. Док сам бојила, бејаш и чувена. Моја црвена пређа могла је и пред владику. Потопим пређу у боју па ти ударим:

— Не уђи, шаренило,
у моје бојило.
Врати пређу, бојило,
црвену као варзило!

19. Пре него што почнем бојити у црно, прекрстим се на ша'нем:
— 'Ајд у вран бакрач! Из бакрача црно као зифт!

Милица МАТИЋ,
Чачак

20. Не ваља стављати пређу у боју кад је „иксан“ прљав. Треба обући одећу и бити чист, па ће и бојење испасти чисто.

Миљка СПАСОВИЋ,
Васиљевићи

21. Памтим да је моја баба лепо бојила пређу. Најпре би узела канчела, спремна за бојење, подизала их и говорила:

— Од белог — рујо!

То учини три пута, а затим потапа пређу у боју. Онда три пута окрене посуду са бојом, па три пута промеша и уз све то опет говори:

— Од белог — рујо!

Кад се бојење заврши, онда се пређа испере, па суши. И увек је моја баба добијала пређу жуту као сунцокрет.

Оливера МАНДИЋ, 38 година,
Чачак

22. Кад бојим пређу у црно, зажмурим што црње пред очима, то ће и пређа бити све црња.

Радика КУВЕЉИЋ, 50 година,
Зеоке

23. Моји стари су лепо бојили све: и вунену пређу и платнене чаршаве. За кафену боју употребљавали су клапину од орахове љуске. Кором од јасена лепо су бојили чаршаве од платна, па се преливаху као злато!

Миленија ВУКОЈЕВИЋ, 52 године,
Парменац

24. Кад сам бојила у плаву боју, требало је велико умење. Док бојим, одбрајам:

— Плаво небо без краја,
моја пређа без шара.

Спусти се, плавило неба,
у пређу као што треба!

Миланка ЦВЕТИЋ, 60 година,
Јездина

25. Ако сам бојила у црно, онда сам уз лонац приговарала:
— Ја узех ово моје пређе да обојим
у црно. Пре ће боја преко пређе,
него врана преко поља!
26. Кад сам бојила у зелено, онда је боја најбоље прилазила ако
бајем:

— Привиј се, зелено, уз пређу
као зелен бршљан уз кућу!

27. Црвено обојену пређу за ћилимове нико није умео боље по-
стићи од мене. А то сам радила и говорила:
— Ја узех да обојим ово црвено
да ми буде лепо као рибизла!
И да видиш: нисам се постидела ни пред свекрвом, ни пред
снајом. Јес', очију ми!

Лепосава ПАВЛОВИЋ, 54 године,
Риђате

28. Кад сам хтела да бојим у чоколадну боју, онда сам љуштила ко-
мушину са ораха и потапала је у слану воду. То је била клапина.
Онда уземам канчела, стављам их у бакрач с клапином и све
кувам.
29. Кад се боји у црно, треба канчело ставити у бакрач и рећи:
— Хајде, црнов, на бјелова!

Пајка ПЕТРОВИЋ, 49 година,
Парменац

30. Плаво је најтеже обојити. Ниједна ти боја не испада шаренија
од плаве. Ја сам плаво бојила и овако зборила:
— Прими плавило различка
као сукно канџе чичка!
Плава боја, то ти бејаше мој понос!

Видосава ДУЊИЋ, 82 године,
Негришори

НАПОМЕНЕ

1. У првом попису пореских обвезника у Чачку из 1839. године помиње се само један мајстор бојења: Ђорђе бојација. У другом попису из 1865. године наилазимо на четворицу бојација. То су: Милан Павловић, Милисав Анђелковић, Драгоје Милосављевић и Младен Лазаревић. Судаћи по подацима, да су прва двојица имали по кућу и радионицу од слабог материјала, а да друга двојица нису имали имања, можемо закључити да овим чачанским бојацијама нису цветале руже. Године 1892. истакнута фигура друштвеног живота у Чачку био је бојација Милован Ђудић. У 1895. години помиње се као познати бојација Чедомир Раић, а 1899. године постоји у Чачку бојацијско-муницијски еснаф.

Ови подаци узети су из књиге др Бранка Перуничкића, „ЧАЧАК И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ (1815—1915)“, књига II, стр. 7, 20, 21, 23, 40, 381, 382, 384, 400 и 439, издање Историјског архива у Чачку.

2. Сећања ауторове мајке;

3. Видети чланак: Д. Јовашевић, УНУК УЖИЧКОГ БОЈАЦИЈЕ ТВОРАЦ БЕОГРАДСКОГ САЈМИШТА, ВЕСТИ, Титово Ужице, бр. 539, 31. октобар 1957. године;

4. Разговор са ЗОРИЦОМ ЛАПЧЕВИЋ—ЈОАНОВИЋ, академским костимографом, унуком почившег Лазара Лапчевића, Београд, Ул. Станоја Главаша 3.

ТУМАЧ МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ

аранија — казан
 бајати — врачати
 бакрач — котао
 бјелов — пас беле длане
 бојило — посуда у којој се боји пређа
 броћ — лековита биљка
 бршљан — лековита биљка
 варзило — средство биљног порекла за бојење јаја у црвено
 варован дан — дан кад сујеверни не раде
 владика — црквени великодостојник
 вран — црн
 гак — гавран
 гуњ — горњи део мушке одеће
 заструг — дрвена посуда с поклопцем, за мању количину сира или кајмака
 зифт — талог никотина
 иксан (турц.) — личност
 кадифа — сомот
 канчело — намот пређе
 кафенли — мрка боја
 конопља — лековита биљка
 поборавити — заборавити

проводација (наводација) — личност спретна код навођења за удају
и женидбу
рабош — дрвена потврда за пријем пређе
различак — лековита биљка
рекла — горњи део женске одеће
рујило, руј — румено-жута боја
серцада — застирач, изаткан од вуне
сунцокрет — лековита биљка
џаба — свето место за ходочашће
ћуп — земљана посуда (грчарија)
црнов — пас црне длаке
шатирање — слагање боја (пиктурални колорит)

ПОПИС КАЗИВАЧА

Видосава Дуњић	Ковиљка Филиповић
Зорка Новаковић—Пауновић	Лепосава Павловић
Ката Остојић	Марица Драмићанин
Катарина Миловановић	Миланка Цветић
Миленија Вукојевић	Настасија Вучићевић
Мијољка Филиповић	Оливера Мандић
Мијојла Јаковљевић	Пајка Петровић
Милица Матић	Радика Кувелић
Милунка Лончаревић	Радомирка Томић
Миљка Спасовић	Радосија Јанковић
Нада Богдановић	Стака Маћић

ПОПИС МЕСТА

Ариље	Негришори (Лучани)
Бељина (Чачак)	Озрем (Горњи Милановац)
Васиљевићи (Ивањица)	Парменац (Чачак)
Зеоке (Лучани)	Пријевор (Чачак)
Јездина (Чачак)	Риђаге (Чачак)
Котража (Лучани)	Севојно (Титово Ужице)
Милићевци (Чачак)	Чачак

PREDICTIONS POPULAIRES PENDANT LA TEINTE DE LA LAINE
DANS LA REGION DE CACAK

Dans la région de Cačak, autrefois, chaque foyer teignait lui-même sa laine. Cette méthode de coloration était assez primitive. La couleur était obtenue par voie naturelle — légumes et fruits sauvages — et fabriquée par la famille. Devant un tel processus technologique, la teinture était un travail comportant des risques et les résultats incertains.

Etant donné que le »coloriste« local, n'était jamais sûr de ce qui allait sortir de sa boîte à couleurs, il appelait à l'aide les puissances les plus diverses. La sorcellerie venait bien sûr en premier lieu. Afin que la laine brute »prenne« correctement la teinte choisie, l'habitude populaire prévoyait un fabliau bien choisi pour celui chargé de ce travail. De plus, certains considéraient que ce dernier devait être pur. On lui recommandait également de serrer les poings et de fermer les yeux en s'aidant de nombreuses prédictions. Pour ce faire il y avait une règle absolue et sous-entendue : à chaque couleur, une prédiction correspondante.

Toutes ces coutumes sont évidemment le reflet de la naïveté populaire. Cette étude comporte 30 prédictions liées à la teinte de la laine. Elles ont toutes un rythme oral très vif, les phrases sont bien tournées, la construction des vers et des strophes est solide. Cependant, les prédictions comportent un certain nombre de mots archaïques. On y parle : de plantes médicinales, d'oiseaux, d'insectes et d'animaux.

Cette antique façon de teindre était un travail réservé aux femmes. Aujourd'hui, c'est chez le teinturier qu'on porte la laine et la méthode moderne de coloration par les produits chimiques a étouffée l'ancienne. Cependant, les vieilles femmes de cette région conservent jalousement leurs prédictions comme un secret de famille. C'est pourquoi il ne fut pas facile de les retrouver.

Ces prédictions sont un pur produit de la superstition paysanne et sont l'image du passé. En tant que telles, elles contribuent à l'étude de la vie populaire de cette partie de la Serbie.

Dragoljub D. Jovašević

ДРАГОЉУБ Д. ЈОВАШЕВИЋ

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Гусларство у западној Србији постоји од давнина, а гуслање остаје и до данас омиљена свирка старијих. Овај народни музички инструмент од „сувог“ јавора, само са једном жицом (струном), са „тананим“ гудалом и веома скромним тонским опсегом од једне квинте (пет тонова), имао је (и има) многоструки значај. Пре свега, треба истаћи благотворни утицај гуслања и певања уз гусле на буђење лепих осећања и узвишеног духовног живота, код онога који гуди и пева, али и код његових слушалаца. Певање уз гусле имало је у првом српском устанку покретачку снагу народних маса код оружаних сукоба Срба са турским угњетачима, а касније и против осталих окупатора.¹ Наш истакнути етнолог, професор др Петар Влаховић, наводи да је гуслар био присутан у нашој народноослободилачкој борби, и то не само као посматрач или сведок, већ као борац револуције.² Крај свега тога, гуслари су одиграли значајну улогу у чувању и богаћењу нашег народног језика. Ништа мањи им значај не бејаше и у музичком васпитавању младих нараштаја. Овome у прилог иде и податак да је један од највећих уметника светске оперске сцене у

другој половини XX века Мирослав Чангаловић (бас) човек „који је живот почео уз гусле“.³

Чачански крај, познат из доба Милоша Обреновића као пожешка нахија, био је Вуку Караџићу, у неку руку, ризница народних песама. То, а и да је овај крај имао добре гусларе, дознајемо из Вукове преписке са Милошем Обреновићем⁴ и с нахијским кнезом Васом Поповићем.⁵ Из Србије „само Пожешку и Ужичку нахију (тј. данашњи ужички крај) спомиње он (Вук, примедба Д. Ј.) као праву епску област, онакву, по свему изгледа, као што су Херцеговина и Црна Гора“.⁶ Судаћи по томе, можемо рећи да је чачански крај од вајкада био колевка добрих гуслара и наше народне епике. Овако велики утицај гусала и гуслања на песнички подстицај доказује и др Душан Недељковић. Овај врсни научник упозорава на чињеницу да је Његош — „највећи песник мислилац модерног доба... у основи свега тога био и до краја свога живота остао гуслар и фолклорист“.⁷ Коначно, можда у свим овим сазнањима, а и у чињеници да је даровитост наследна, треба наћи објашњење за изузетну појаву што је чачански крај давао (и даје) велики број истакнутих песника (Даница Марковић, Стеван Луковић, Владислав Петковић—Дис, Момчило Настасијевић, Милош Јовашевић, Драгољуб—Лека Обућина, Бранко В. Радичевић, Драгослав Грбић, Ранко Симовић, Бранислав Петровић, Александар Ристовић и низ младих, па и најмлађих).

За нашу фолклористику свакако ће бити од значаја ако се одговори на питање: да ли се гусларство и данас негује у чачанском крају? У вези с тим, а с обзиром да се гусле не производе фабрички, корисно би било дознати да ли се израдом гусала, па и других народних музичких инструмената, још и данас бави човек овога краја. У литератури, која нам је доступна, нисмо о томе могли да пронађемо било какве податке. Оно што нам пружа неуморни сакупљач народних умотворина Љубиша Р. Ђенић, из Чајетине, веома је занимљив и вредан материјал, који се, међутим, односи на златиборски крај, на некадашњу ужичку нахију.⁸ Истакнути етнолог-фолклорист Митар С. Влаховић, пропутовао је 1936. године долином Моравице и Скрапежа и обавио значајна истраживања о гусларима Ивањице, Ариља, Пожеге и Косјерића. У његовој студији о гусларима тога региона налазимо и податке о једном гуслару из чачанског краја. Ту, између осталог, стоји: „Љубомир Живковић, стар 72 године, рођен у Трнави код Чачка. Научио је сам помало да чита и пише, али је читао мало песама. У неколико варошица служио је као келнер, а у Гучи је био пекар. Од 1920. године држи у Ивањици кафану, у којој има своје

гусле. Кад гуди, приудара са четири прста леве руке, али са малим најмање. Глас гусала и песме сложи добро, а пева јасно и лепо“.⁹ Још један познати научник, др Боривоје М. Дробњаковић, обавештава нас о гусларима западне Србије, али из златиборских Рудина. Он пише: „Старији се за време Божића, на славама и на другим састанцима, нарочито у току јесени и зиме, скупљају око гуслара чије гуђење и певање предано слушају“.¹⁰ Из новијег времена, само је новинар Радован М. Маринковић објавио запажене репортаже о неким гусларима са овога подручја.¹¹ Нажалост, вишегодишње постојање музичке гране Радио Чачка није нам могло пружити о томе било какве изворе.

Због свега тога, то наше интересовање, а и општа потреба да се почне систематско прикупљање података о гусларима и градитељима народних музичких инструмената овога краја, захтевали су колективно трагање. Прихватили смо се тога посла 1969. и 1970. године са ученицима Основне школе „Ратко Митровић“ у Чачку. Ђаци ове школе су, углавном, из села расутих по северним падинама планине Јелице и по источним падинама планине Овчара. Сва та села гравитирају чачанској котлини. Тако нам је било омогућено да организујемо ово трагање на једном одређеном подручју, па и шире (с обзиром да неки ђаци потичу и из оних породица које су се недавно доселиле у Чачак из моравичког краја, Драгачева, Санцака, са Златибора), и да дођемо до ових резултата. Овакав тимски рад у народу био је условљен још и неким вишим разлозима. Пре свега, жеља нам је била да се школска омладина заинтересује за фолклористику (кроз стваралачки рад), а преко ње да упозна нашу народну музичку прошлост и наш народни музички инструментариум. С таквим сазнањима, сматрали смо, лакше ће се увидети садашњи ступањ наше музичке културе и утврдити: од чега смо почели и колико смо, за један и по век, постигли у односу на европску и светску музичку културу. Тај логички редослед поимања ствари и таква упоређења могу, у знатној мери, да учврсте школску омладину у позитивној оцени нашег брзог успона на свим пољима музичке културе (у извођачкој и стваралачкој музици, у развоју музичког инструментариума, отварање музиколошких института, порасту музичког школства, осавременавању музичке наставе по општеобразовним школама, броју музичких удружења, музичких часописа итд.). Поред овога посла, а из истих разлога, наша је сарадња обухватала и нека друга подручја фолклористике, па резултати и ту, верујемо, нису изостали.¹²

Прикупљена грађа са овога подручја обавештава да се у чачанском крају, поред гусала, изграђују још и фруле (свирале), двојнице,

тамбуре, гајде и нека врста трубе од коре дрвета. Израда гусала је само споредан посао њихових градитеља. Рекло би се да је та вештина грађења доступна малом броју људи. Те градитеље срећемо ређе у граду (Радивоје Шапоњић и Млађен Чупић у Чачку), а више у селима око Чачка, по Драгачеву и у моравичком крају. Овде смо унели још и податке о неким градитељима ван чачанског краја (из околине Кокиног Брода). Међутим, прилично је велики број градитеља народних дувачких инструмената од дрвета (фрула и двојница), док три податка говоре о градитељима тамбура, два о мајсторима за израду гајди, а само један о градитељу дрвених труба (Матије Петровић из Парменца). Судајући по свему томе, народни музички инструментариум чачанског краја прилично је разноврстан.

Сав прикупљени и изложени материјал потврђује да је гуслање у чачанском крају присутно и у ово наше, атомско доба. Продор и радио, телевизије, филма и путујућих музикантских група, са свим шаренилом њихових програма за село — почев од нашег изворног мелоса, па све до поплаве лажне и накарадне песме „у духу народном“ — нису могли да униште гусле, гусларе и гуслање. Шта више, добри гуслари још уживају поштовање у својим селима и „далеко изван њих“. Подаци, које излажемо кроз казивања, говоре и то да су народни музички инструменти у чачанском крају у употреби код свих народних слава и прослава, при радним акцијама, као и приликом свих колективних прослава (мџба), које људи овога краја вековима проводе као бесплатну помоћ и људско разумевање својих суседа око сређивања већих радова (код комишања кукуруза, косидбе, подизања зграда, бербе грожђа, стриже оваца, прѣла, итд.).

Што се тиче методологије, при излагању сакупљене грађе сматрамо да је најпогоднији начин казивања. У таквом поступку можемо да представимо наше сараднике и омогућимо им да, ту и тамо, изнесу и своја размишљања о значају гусала и гуслара за нашу народну историју и културу. Кад се већ зна да су то пионири и омладинци нижег школског узраста, онда те мисли имају, у васпитном погледу, посебан значај. Само, „данас ми то видимо друкчије, вреднујемо друкчије, односимо се друкчије него што су се односили људи у време српског устанка, у том стваралаштву видимо уметничку лепоту и особен израз народног духа“.¹³ Поред организовања трагања и руковођења акцијом прикупљања, наша улога сводила се још и на самостално истраживање, као и на проверу прикупљених података, на обраду, уређивање и систематизацију грађе.

Наша је жеља да овај етномузиколошки рад послужи као скроман прилог почецима свеобухватнијег истраживања фолклора овога подручја. Јер, чачански крај је у томе погледу, што песникиња рече за Србију, велика тајна.

Аутор овога рада открио је једног непознатог а веома обдареног градитеља гусала, па о њему доноси ове податке:

1. У Чачку, у Улици Филипа Филиповића бр. 12, живи РАДИВОЈЕ ШАПОЊИЋ, радник у чачанском предузећу „Слобода“. Рођен је 1929. године. Његово родно село, Комарани, налази се у близини Нове Вароши.

Гусле које нам је показао овај градитељ—самоуки резбар, представљају несумњиво уметничку вредност. Све је на његовим гуслама богато изрезбарено и врло лепо обликовано. Гусле су му складних линија. На први поглед, рекло би се да су нешто дуже, али то је због богатих украса на самом врху. Гусле су од јаворовог дрвета, а преко проширеног, резонантног дела (карлице) превучена је врло лепо препарирана јарећа кожа. Шапоњић је своје гусле украсио изрезбареним ликовима историјских личности. Веома су упечатљиви ликови: Кнеза Лазара, Милоша Обилица, Ивана Косанчића, Карађорђа, Милоша Обреновића, Хајдук Вељка и Петра Петровића — Његоша. Испод сваког лика урезано је име. На горњој страни врата гусала налазе се изрезбарени стихови:

„Гусле памте битке и јунаке
и синове Југовића мајке“.

На бочној страни врата налазе се стихови:

„Пјесници су опјевали давно
Куманово и Косово равно“.

На другој бочној страни урезан је натпис:

„КОСОВО 1389“.

Врх гусала украшава коњска глава, а на њој орао. Шапоњић каже да орао симболизује слободу народа. Чивија, којом се на-

тежу струне, представља посебну резбарску вредност. Доњи део чивије, онај који се узима у шаку и окреће при затезању струна, представља кубуру, а врх чивије, што се налази на предњој страни гусала, има облик дивокозине главе. Гудало је урађено, такође, од јаворовине. Оно је савијено и представља две уплетене змије, постављене у супротном правцу. Гудало се при гуђењу може узимати са оба краја.

Радивоје Шапоњић каже да је ове гусле градио око годину дана. Он се дуборезом почео да бави још као дечак. Његов отац, Раденко, познати тесар у Комаранима, прочуо се израдом дрвених зграда, ралица, кола (са волујском вучом) и осталих грубљих оруђа од дрвета. Његовим алатом се служио и син му Радивоје, правећи од дрвета кутије за дувач, преслице и друге ситније предмете. Све је то дечак Радивоје украшавао разним орнаментима. Иначе, израдом гусала се бави тек у неколико последњих година. Направио је десетак гусала и све их поклонио својим рођацима.

Шапоњић се при изради гусала служи обичним алатом. То су: длета, скобла и дубач. Јаворово дрво проналази у свом родном крају, у околини Нове Вароши. Његове гусле имају леп, светао, јасан и прилично јак тон. Он лепо гуди. Приудара са четири прста леве руке. Пева само у кругу породице.

Овај човек рече да су његове гусле биле изложене у Чачку, током лета 1972. године, приликом одржавања радничке културне смотре „СУСРЕТИ ДРУГАРСТВА“. Изложба је била у чачанском Дому културе, а његове гусле су наишле на похвале бројних посетилаца. Он рече да је то остало и у књизи утисака. Па ипак, нико се тада није сетио да награди овог самоуког резбара — радника, па ни да откупи његове гусле. А Шапоњићеве гусле су лепота своје врсте.

2. Гуслар МЛАЂЕН ЗЕКОВИЋ живи у Чачку. Са својом породицом станује у Новом насељу у Атеници. Запослен је у Ремонтном заводу, као металостругар. Рођен је 13. новембра 1940. године у Бјелосављанима, општина Соколац (БиХ). Пореклом је из црногорског племена Дробњака. Прадед му, Зеко, бејаше убио Турчина, па с породицом избеже на Гласинац, где су, углавном, насељене црногорске породице.

„Памтим да је гусле у кућу донео брат ми Видоје, враћајући се са радне акције у Какњу. Те гусле, неугледне, примитивно грађене, узео мој отац Јован и почео да гуди. Потом, запева песму „Болани Дојчин“. То је био мој први сусрет са гуслама. Уз оца, почех и ја да гудим. Брзо сам схватио вештину гуслања. Певање ми је ишло још лакше. Као једанаестогодишњака, водили су ме родитељи по славама и свадбама, па сам суседе и рођаке одушевљавао својим певањем и гуслањем“.

Тако нам је описао своје прве гусларске дане Млађен Зековић. Из разговора дознасмо да су му омиљене народне песме преткосовског, косовског, ускочког и хајдучког циклуса, као и све песме из циклуса о Марку Краљевићу. Нарочито воли хајдучке народне песме.

Учланио се, 1963. године, у гусларску секцију при друштвеном дому ССРН на Вратцима, у Сарајеву. Ту их је било четворица. Убрзо се тај круг ширио, па је секција, 1966. године, прерасла у Гусларско друштво „Филип Вишњић“. Данас то друштво окопља око 250 гуслара.

„Ту има: сељака, радника, ученика, студената, генерала и универзитетских професора“ — каже овај народни гуслар.

У својој 24. години Зековић је гудио у програму Радио Сарајева. Снимио је доста песама. Ту су: „Сарајевски атентат“ (III део), „Симела Шолаја“, „Игмански марш“, „Смрт народног хероја Данила Ђокића“. Поред снимања за програме Радио Сарајева, гуслар Зековић је, само у току пет година, имао преко тридесет наступа на приредбама.

У Јајцу је, 1967. године, одржаван XV конгрес Савеза фолклориста Југославије. Ту, пред делегатима из земље и иностранства, Зековић је био одабран да наступи са песмом „Стрељање ђака“.

До сада је гуслар Млађен Зековић снимљен на три грамофонске плоче. Све су то издања загребачког „Југотона“. На једној плочи му је песма „Доктор Иван Рибар и синови“ (аутори: Душан Зековић и Милисав Миковић). На том снимку, поред њега, учествује као рецитатор ондашњи првак Народног позоришта у Сарајеву, Борис Смоје. Зековић нам је показао писмо које му је упутила супруга почившег Ивана Рибара, позната загребачка сликарка Цата Дујшин—Рибар. Ту, између осталог, стоји:

„Поштовани друже Зековићу,

Необично ме обрадовала Ваша плоча у којој славите мога Ивана и његове синове“.

На другој грамофонској плочи снимљен је Зековић са песмом „Разбоље се Перо Косорићу“, а на трећој је песма „Смрт народног хероја Пера Косорића“ (аутор: Томо Ђукић, потпуковник ЈНА).

Зековић поседује и јавна признања за своју гусларску активност. Показао нам је диплому Гусларске секције Вратца — Сарајево, за учешће на републичком такмичењу. Ту је диплома Савеза аматерских културно-уметничких друштава и организација у Сарајеву, као учеснику „Гусларске вечери“ на VIII фестивалу. Уз њих је и диплома „за часно вршење дужности и дугогодишњи активан рад“ од Гусларског друштва „Филип Вишњић“ у Сарајеву (1969. године). Најзад, показао нам је диплому која му је додељена као знак признања за учешће на такмичењу гуслара Југославије (новембра 1971. године). Тада је Зековић успео да уђе у финале.

Године 1972. гуслао је и певао Млађен Зековић у хали спортова (Нови Београд), на приредби Савеза бораца народноослободилачког рата. У време ових разговора (1973) он се спрема за снимање четврте грамофонске плоче. За то је одабрао песму Радојице Вукичевића „Поема о Југославији“. Овај гуслар највише снима нове гусларске песме. То траже од њега. Међутим, како то он рече, у крви му леже песме: „Старина Новак и дели Радивоје“ и, као најдража, „Старина Новак продаје Грујицу“. Те песме, вели, пева за своју душу.

Овај народни гуслар има одличну технику гуслања. Кад свира, приудара са четири прста леве руке. Он има беспрекорну дикцију. Глас му је пријатан, средње висине, снажан. После обављеног разговора отпевао нам је песму „Милош Обилић и Мехмед Арапин“. На својим јавним наступима Зековић се појављује у босанском народном оделу. То је сеоска ношња са Романије. У Чачак је дошао 1969. године и са породицом се настанио у Атеници. На жалост, у Чачку гуслар Млађен Зековић нема прилике да наступи.

КАЗИВАЊА

I

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ ГУСАЛА

Аница Ђукић из Парменца:

3. Гуслари су обични људи. Такве су и гусле: обичан народни музички инструмент. У доба српског ропства под Турцима гуслари су кришом окупљали народ. Певајући и гудећи уз гусле наш народ је, упркос дугом, вишегодишњем робовању, успео да очува свој народни језик и своје обичаје. Зато се слободно може рећи да су гусле биле чувар српске слободарске мисли.

Познајем гуслара ОБРАДА ПУШКАРИЦУ. То је стар човек и преко лета се може видети како у своме дворишту, обично недељом, гуди уз гусле и пева старе народне песме. Обрад зна приличан број тих песама, епских и лирских. Он живи у Парменцу. До пензионисања био је помоћни радник у основној школи. Има бројну породицу. Сада је у 72. години. Кућа му се налази поред Западне Мораве, крај пута Чачак—Титово Ужице.

Зоран Белчевић из Чачка:

4. У моме суседству живи отресити старац, МЛАЂЕН ЧУПИЋ. По народности је Црногорац. Рођен је у Буковици, преко Жабљака, 1900. године. Од 1919. живео је у селу Кичави, код Павина Поља (бивши срез бјелопољски). Био је ратник у оба светска рата. У народноослободилачкој борби је учествовао од 1941. године. После другог светског рата живео је у Сивцу (Војводина) као колониста. У Чачак је дошао 1964. године. Овде је подигао лепу кућу, у којој живи са породицом.

Иако доста стар, Чупић још увек добро поправља ислужене лежаје, фотеље и стари намештај. Поред тога, он је одличан градитељ гусала. И не само то! Овај крепки Црногорац уме изванредно лепо да гуди на гуслама и да пева народне јуначке песме.

Чупић је направио око стотину гусала. Недавно је направио гусле са козјом главом на врху. Друге му имају на врху сокола. Гудало прави у облику двоглаве змије. Његове гусле имају из-

резбарене украсе: лаворове венце, ликове јунака и друге симболе слободарства и витештва. Своје гусле премазује лаком, те се пресијавају. Никада Чупић не прави гусле по претходно нацртаном плану, већ узима јаворово дрво и одмах гради.

Често Млађен Чупић окупља око себе своје унукe и нас младе из суседства. Пева нам старе хајдучке песме, а певање завршава неком шаљивом песмом. Омиљене су му песме: „Ага од Рибника“, „Ага Смаилага Ченгић“ и „Женидба цара Шћепана“.

Првоборац Млађен Чупић на глави увек носи црногорску народну капу, а груди му красе: Орден заслуге за народ и Медаља за храброст. Овај народни гуслар има леп, висок глас, пева јасно, а кад гуди приударе са четири прста.

Гуслар и градитељ гусала, Млађен Чупић, живи у Чачку, у Улици 202, број 59.

Сибинка Пантовић из Јездине:

5. Трагајући за гусларом, чула сам да у Ерчегама, селу на планини Голији, живи **ЧЕДО НОВАКОВИЋ**. Посетила сам га. Он има око 70 година. Деда—Чедо врло лепо гуди уз гусле. Он каже да гуди „још од малих ногу“. Кућа му се налази покрај саме реке Ношнице. Он гуди уз гусле и пева. Радознала деца и младеж поседају на земљу и слушају га.

Овај гуслар преживео је оба светска рата. Борио се за слободу и социјализам. Био је неколико пута рањаван. Старост му не смета да крепко пева о Косову и Сутјесци. Због свега тога, поштован је у свом селу и далеко изван њега.

Милоје Каровић из Чачка:

6. Село Зеоке је у Драгачеву. Тамо је живео мој деда, **МИЉКО КАРОВИЋ**. Он је био добар гуслар. Говорио нам је да добри гуслари никада нису заборављали своје гусле: ни у добру, ни у злу. У време нашег робовања под Турцима и Немцима, гуслари су имали одговоран задатак: да преносе на млађе слободарску мисао. Чак и рањени гуслар узимао би свој инструменат и олакшавао би патње гуслањем и певањем.

Миљко Каровић је умро у својој 74. години. Његове гусле наследили су синови, Милутин и Милош. И они гуслају.

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

Љубинка Костић из Видове:

7. Од моје бабе чула сам да је до 1954. године живео у Дуча-ловићима, селу на Овчару, ОБРАД МИЛИВОЈЕВИЋ. Он је био обдарени мајстор за израду гусала и свирала. Данас на његовом гробу стоји стамен са исклесаним гуслама и свиралом.

Радојле Каличанин из Јездине:

8. Познајем једног веома вештог гуслара. То је БОЛЕ САВ-КОВИЋ. Он има око 70. година. Живи у селу Штаваљ, код Сје-нице. Поред тога што лепо гуди уз гусле, он је и добар градитељ овог народног инструмента.

Вилогије Борчић из Чачка:

9. У селу Рожанству, код Титовог Ужица, живи МИЛОСАВ РИСТАНОВИЋ. Овај човек је мајстор у изради свирала и гу-сала. Иако више зарађује продајом фрула, он је у свом крају познатији као гуслар. Милосав није само чувен у Рожанству не-го и даље, јер га, као познатог гуслара, позивају и у околна села.

Зорица Ђетеновић из Чачка:

10. Мој деда, ујак моје мајке, још од малена је волео народну песму и свирку. Кад је одрастао, постао је градитељ гусала. Мој деда се зове ЖИВОРАД МАРИЧИЋ. Стар је 61 годину и живи у околини Ивањице, у селу Смиљевцу. Поред тога што је мај-стор у прављењу гусала, он је још познатији по томе што уме лепо да пева и гуди. Нема у селу прела без мог деде Живорада.

Гордана Мирковић из Чачка:

11. Од мојих родитеља дознала сам да у селу Крајновићима, код Сјенице, живи РАДИВОЈЕ ШИЉКОВИЋ. Кажу да је рођен 1912. године и да је био познат као градитељ гусала, али да у последње време не обавља тај посао.

Радмила Алексић из Чачка:

12. Чула сам од мога деде да у селу Јелићи, изнад Каменице и Дружетића, у околини Пожеге, живе браћа ТРИФУНОВИЋИ,

МИЛАН и МИЛОШ. Старији брат, Милан, стар 67 година, прави гусле и врло лепо на њима гуди. Млађи, Милош, има око 63 године и бави се израдом фрула. Он је у селу познат и као свирач на фрули.

Сибинка Пантовић из Јездине:

13. Трагајући за гусларом, наишла сам у селу Турици, код Гуче, на **ТОМА МИЛИНКОВИЋА**. То је земљорадник, од 45 година. Још као младић почео је да гуди уз гусле и да уз њих пева народне песме. Када се у селу организују комишања, прела или неки слични скупови, Тома Милинковић је тамо са својим гулама.

Мила Грујовић из Јездине:

14. У селу Лиси, близу Ивањице и Прилика, био је познати гуслар и градитељ гусала **ДРАГОСЛАВ РАЈИЧИЋ**.

Зоран Грујовић из Чачка:

15. Од Николе Грујовића, који станује у Чачку, Ул. Ратка Митровића 219, дознао сам да у селу Сеништима (задња пошта Драглица) живи **РАДОЈИЦА ВАРАГИЋ**, стари, али још активни гуслар. Од Грујовића сам дознао да у селу Радојињи (задња пошта Кокин Брод) има неколико добрих гуслара. То су: **ЂИРО МАНИЋ**, **РАДОСЛАВ КАПЛАНОВИЋ**, **ВЕЛИЗАР СУБОТИЋ**, **ЂОРЂЕ ЂИРКОВИЋ** и **ПРВОСЛАВ ЂИРКОВИЋ**. Сви су они добри гуслари. Тај дар су наследили од својих очева и дедова.

Радослав Милошевић из Парменца:

16. Инструменат који је сачувао част и борбену славу нашег народа биле су гусле. Гуслари су у најтежим данима ропства подстицали наш народ на борбу за слободом. Отуда гусле не сматрамо само народним музичким инструментом, него и чуваром језика и слободарског духа.

Горди старац **МИЛОШ ЂУКИЋ**, из Паковраћа, чува гусле које се у његовој породици преносе с колена на колена. Кад се укаже прилика за породичне свечаности, славе и прославе, он

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

узима гусле, загуди на њима танано, попут птичијег лета, и пева познате јуначке песме: „Бој на Љубићу“, „Косовка девојка“ и друге.

Драгица Пајовић из Чачка:

17. У моме родном селу, Виљуши, живи МИЛУН МИЛУНОВИЋ, стар 67 година. Он се не бави израдом гусала, већ је познат као гуслар. Нарочито лепо пева песме о Косову и косовској трагедији.

Драгић Каличанин из Чачка:

18. Мој деда ЛУКА БОЈОВИЋ је родом из Васиљевића, голијског села у моравичком крају, више Ивањице. Он је недавно умро с гуслама у рукама. Причао ми је да се израдом гусала бавио још од детињства. Он је израду гусала сматрао својим главним занимањем, а остале послове у домаћинству обављали су укућани. Деда је своје гусле продавао.

Често ми је говорио:

— Гусле ћу правити и до смрти.

Тако је и било.

Вера Видаковић из Чачка:

19. Мој отац, ВИДАК ВИДАКОВИЋ, стар је 38 година. Некад је живео у селу Кушићима, на планини Јавору. Он је, још као дечак, слушао свога деду, који је умео лепо да гуди уз гусле и да пева народне песме. Од свога деде је и мој отац научио гуслање, па често узима наслеђене гусле и пева хајдучке песме, а нарочито оне о нашој народноослободилачкој борби.

Никола Бјелић из Јездине:

20. У селу Драгојловићима, близу Сјенице, живи МИЛИЈА КНЕЖЕВИЋ, стар око 70 година. Поред тога што уме да изрезбари гусле, он зна да гуди и да пева. Сем тога, даровит је, па уме и сам да опева разне догађаје. Овај човек је био ратник, па је своје доживљаје опевао и по томе је знан у том делу старе Рашке.

Микан Дидановић из Лознице:

21. У селу Јездини, код Чачка, живи ЂУНИСИЈЕ ОСТОЈИЋ. Рођен је 1887. године. Био је познати гуслар. Док га старост није савладала, узимао је у слободном времену гусле и певао уз њих. Сада му руке дрхте, па научене песме само казује, а врло ретко и запева. Није се бавио грађењем гусала. Своје гусле купио је још одавно.

(Умро 20. јануара 1973. године. — Примедба Д. Ј.)

Гордана Пајовић из Чачка:

22. Мој деда је био гуслар. Умро је у 69. години. Звао се ОБРАД ПАЈОВИЋ. Није се бавио израдом гусала, већ је само гудио и певао уз њих. Омиљене песме су му биле: „Стари Вујадин“, „Краљевић Марко и Муса Кесеџија“, „Кнежева вечера“ и сличне. Мој деда је живео у Јездини, а кад је умро сахрањен је у јездинском гробљу.

Славољуб Кривокућа из Парменца:

23. Године 1968. умро је на Јавору мој деда, по мајци. Звао се НОВИЦА ВУЈОВИЋ. Био је познати гуслар у том планинском крају. Певао нам је о боју између Срба и Турака, као и о бојевима на Мишару, на Марици, а знао је и читав низ песама о Косову.

После његове смрти, остале су његове гусле да висе о клину, јер његови млађи нису вични гуслању.

Бранка Марковић из Јездине:

24. На левој страни Западне Мораве, низводно од Чачка, налази се село Горња Горевница. У овом питомом селу живи СЛАВКО МАНДИЋ. Он је мој рођак. Кад, преко лета, одем тод теча-Славка, он недељом или неким другим празником узима гусле и пева. Поред тога што је добар гуслар, он има веома леп глас, па је милина слушати га.

Олгица Вуловић из Јездине:

25. МИОДРАГ РЕНДУЛИЋ, стар 70 година, познати је гуслар и градитељ гусала. Он живи у Драгачеву. То је мој деда. Он вешто

гуди уз гусле, али није вичан певању, па избегава да пева. Обично, кад је у селу прело или било која друга моба, деда Миодраг гуди уз гусле, а уз њега се увек нађе добар певач.

Гордана Анђелић из Јездине:

26. Село Церова налази се у околини Ариља. У том селу живео је познати гуслар БОГДАН КОВАЧЕВИЋ. Имао је лепе гусле и сматрао се гусларом каквог нема на далеко у овоме крају. Он никада није наплаћивао своје гуслање, већ је то сматрао као лично уживање и потребу. Умро је у дубокој старости. Доживео је 85. годину, а његови укућани сматрају да је пок. Богдан баш због певања имао јака плућа и лепу нарав, па је зато и дочекао дубоку старост.

II

ГРАДИТЕЉИ ФРУЛА И ДВОЈНИЦА

Аутор овог рада дознао је да му у суседству живи веома познати градитељ фрула и двојница. После обављене посете и разговора с њим, ево неких података:

27. У Чачку (Ул. учитеља Мариновића бр. 17) живи МИЛОЈЕ ЉУБИЧИЋ, који се далеко прочуо израдом фрула. Рођен је у Мрчајевцима, 21. новембра 1906. године. Казивао нам је: „Још као дечак од 6—7 година, чувајући овце, а понекад са бабом чувајући стадо говеда, правио сам фрулице од зове и свирао. У сеоској основној школи, а касније и кроз два разреда гимназије у Чачку, био сам запажен као добар певач, па сам певао у ђачком хору. Године 1917. отац ми је купио хармонику у Београду. При повратку кући, у Горњем Милановцу, свратисмо у воскарску радњу Светислава — Лике Павловића. Он испроба моју хармонику, па ме отац остави код овога воскара да изучавам свирање. То ми је био сав музички наук. Даље сам био самоук, а од 1927. године свирао сам на хармоници као професионалац.

Већ 1933. године појавио сам се у Београду на утакмици за најбољег хармоникаша Југославије. Организатор утакмице било је хумано друштво „Др Драгослав Ј. Поповић“, које је помагало

издржавање сиромашне деце. Добио сам трећу награду за првенство у држави“.

Милоје нам је показао урамљену диплому о томе, као трофеј, а новчаног дела награде одрекао се у корист тога хуманог друштва.

Милоје Љубичић је 1938. године отворио у Чачку своју школу за свирање на хармоници по слуху. Од 1941. године престао је са јавним наступањима, а после рата свирао је на хармоници и фрули само на позиве друштвених организација и културно-уметничких друштава у Чачку.

Међутим, Љубичић је постао чувен и по изради фрула и двојница. Од 1963. године прави фруле, које штимује у свим тоналитетима. Није хтео да нам ода „тајну“ дрвета својих фрула. Показао нам је огроман број поштанских потврда које казују да се његове фруле траже широм наше земље: од Солина у Хрватској и од Брежица у Словенији, па све до Зајечара, Лесковца и других места Србије, а највише у Београду.

Своје фруле пресвлачи каучуком ради „пунијег тона“, а украшава их, местимично, металним облогама, прстеновима — „због боје тона, лепшег изгледа и очувања фруле“. Штимовање фруле је, такође, његова „тајна“, али нам је, ипак, рекао да то зависи од „ширине рупа за прстомет и од дужине фруле“.

Милоје је свога сина, Саватија, дао да од малена учи свирање на клавиру и хармоници, па је то сада школовани музичар-композитор. Успеси његовог сина познати су нашој и иностраној јавности.

Читавог живота Милоје Љубичић био је и остао извођач изворног народног мелоса. Цењен је као један од најбољих познавалаца народних песама и кола Србије. Своје пензионерске дане испуњава израдом фрула и двојница. То, како рече, „себи као надокнаду за малу пензију, а фрулашима и њиховим слушаоцима за увесељавање“.

Јован Илић из Паковраћа:

28. Недалеко од мога села налази се село Дучаловићи. У том месту живео је градитељ КОСТА КОВАЧЕВИЋ, звани „ЧУТУРАШ“. Правио је чутуре, двојнице, свирале и друге ствари. Умро је 1948. године, у дубокој старости. Сада, у свом дому, по-

томци покојног „Чутураша“ чувају извештан број народних инструмената, који су обликовани под прстима овог домишљана.

Радојко Петронијевић из Парменца:

29. Ја знам човека који је правио фруле и двојнице. Обдан, чувајући овце, залазио би по шуми и тражио погодно дрво. Увече, у току јесени и зиме, правио је гласовите фруле и двојнице. У пролеће се упућивао ходом преко планине Јелице на вашар у Чачак. Увече се празне торбе, али с пуним „шлајпеком“ пара, враћао у село.

Овај мајстор се зове РАДОВАН СТАНИЋ.

Љиљана Цибраковић из Чачка:

30. Причао ми је мој ујак, који живи у Ивањици, да у селу Будожели, близу Ивањице, живи ДРАГОЉУБ МИЋИЋ. То је човек од око 66 година. У свом крају познат је као градитељ народних музичких инструмената — свирала и двојница.

Милош Јовановић из Бељине:

31. У селу Турици, близу Гуче, живи НЕДЕЉКО ЧВОРОВИЋ. Он има 67 година и најпознатији је мајстор за прављење фрула. Овај човек је добар зидар и столар. Међутим, далеко се прочуо по својим фрулама. И мени је једну направио.

Драгица Јелисавчић из Парменца:

32. До пре неколико година живео је у Бајиној Башти БЛАГОЈЕ ЈЕЛИСАВЧИЋ. Био је, у селу, познати веселац. Поред тога, још је познатији по умешности прављења свирала. Уз то, умео је на свирали да одсвира сваку песму и многа кола. Био је срчани болесник, па су га укућани штедели од свих тежих послова. Његово је било да буде уз овце и да прави свирале. Умро је у својој 49. години, а сахрањен је у Бајиној Башти.

Славољуб Чоловић, Чачак:

33. Од мога деде, Павла, из Слатине, чуо сам да у селу Катрги, крај Западне Мораве, живи БОЈО МИЋОВИЋ, звани „БИБАН“.

Он има око 67 година. Овај стари човек, даровит и вредан мајстор, зна да прави свирале и да на њима лепо свира. Своје свирале украшава металним прстењем.

Своју децу, сина Ненада и кћерку Полку, школовао је за музичаре. Чујем да су они сада истакнути професори музике у Београду. Чика — Бојо „Бибан“ зна да свира још и на хармоници, али и да поправља разне инструменте.

Зоран Гавриловић, Чачак:

34. Од моје бабе и мога деде, који живе у близини Ариља, дознао сам да у селу Латвици живи ДРАГУТИН БЈЕКИЋ, стар 68 година. Овај човек познат је као градитељ фрула, двојница, а и као добар фрулаш.

Микан Дидановић из Бељине:

35. Мој деда је градитељ народних музичких инструмената. Он се зове ЉУБИША ЈЕЛИЋ, има 75 година и живи у селу Жежевици код Пожеге (Ужичке). Он прави фруле и двојнице, а понекад и гусле.

Драгица Нешковић из Бељине:

36. Од Добринке Ђурчић, старе 65 година, са станом у Улици Солунској бр. 31 у Чачку, сазнала сам да у Драгачеву, у дубокој старости, живи НИКОЛА ТАНАСИЈЕВИЋ, који се бави израдом народних музичких инструмената. Његове фруле су чувене по меком, нежном тону.

Драгољуб Чекеревац из Парменца:

37. У селу Бељини, недалеко од Чачка, живи ДУШАН ДОСТАНИЋ. Он прави и поправља музичке инструменте. Његово мајство се огледа нарочито у фрулама и двојницама.

Раденко Бодић из Лознице:

38. Село Зеоке је у Драгачеву. У том селу живи МИЛИСАВ ПЕТРОВИЋ. Овај човек се бави израдом народних инструмена-

ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА
У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ

та. Он се определио за фруле и двојнице. Стар је око 68 година, а раније је био познат и као свирач на овим инструментима.

Раде Пунишић из Чачка:

39. На планини Голији, у Средњој Реци, живи ДРАГАН ПУНИШИЋ. То је средовечан човек, стар око 50 година. Бави се изградом народних музичких инструмената. Из његових руку изашле су многе фруле и двојнице. Раније је тај посао обављао ревносно, а у последње време, обузет тешким сеоским пословима, све се ређе окреће изради фрула.

III

ГРАДИТЕЉИ ТАМБУРА

Снежана Крунић из Парменца:

40. Од мојих суседа чула сам да је у селу Лопижама, код Сјенице, живео човек по имену МИЉАН ЗЕЛЕНКАПА. Док је био млађи, држећи човек, правио је фруле и тамбуре. Суседи ми кажу да се у породици Зеленкапа налази приличан број тамбура, изашлих из руку овог градитеља.

Зоран Радисавчевић из Чачка:

41. Кад се од Чачка крене према Краљеву, старим путем, налази се на село Лазац. У том месту живи РАЈИЦА КОВАЧЕВИЋ, рођен 1909. године у Самаили. Овај човек је познат градитељ тамбура и по томе је цењен у читавом овом крају. Зими прави тамбуре, а с пролећа их носи у Краљево и продаје. За добијени новац купује материјал и наставља свој занат.

Гордана Анђелић из Јездине:

42. У околини Ариља налази се типично планинско село Висока. Ту живи старац РАДИВОЈЕ АНЂЕЛИЋ. Сада има 77 година. Још од своје шеснаесте године почео је да гради тамбуре. То је научио од оца. Његове тамбуре су са две жице. Он не може да

се сети колико је тамбура изградио у својој дугој мајсторској пракси. У последњих неколико година ретко кад је смогао воље и снаге да направи још неки примерак. Руке му се тресу, а и до материјала све теже долази.

IV

ГРАДИТЕЉИ ГАЈДИ

Гордана Анђелић из Јездине:

43. У Чачку, у Улици Пролетерских бригада, живи ВОЈИН СПАСЕВСКИ, рођен у Македонији 1897. године. То је старац од неких седамдесетак година. Он је био познати гајдаш у Македонији. Чика-Војин је и добар мајстор за израду гајди.

Драган Алексић из Чачка:

44. Моја породица се доселила у Чачак из села Краварице, у Драгачеву. У том селу и сада борави и ради РАДОЈИЦА ПЕРОВИЋ, који, поред двојница, уме да прави и гајде. Радојица има 72. године, а још од малена се интересовао за народне музичке инструменте.

V

ГРАДИТЕЉИ ТРУБА ОД ДРВЕНЕ КОРЕ

Миленко Петровић из Парменца:

45. У селу Парменцу до скоро је живео познати градитељ народних музичких инструмената. Он се звао МАТИЈЕ ПЕТРОВИЋ. Рођен је 1902. године, а умро је 2. новембра 1969. Покојни Матије умео је да прави фруле и двојнице, а од коре дрвета правио је трубе. У његовој кући и данас се чува изванредан број тих инструмената, његових рукотворина.

НАПОМЕНЕ

1. Генералпуковник ЈНА, Саво Ј. Оровић, тврди да су се гусле чуле „и у највећим мукама и окршајима, кад су пушке праштале и ножеви севали, и на тај начин много допринеле да се дочека и извојује народно ослобођење и створи наша социјалистичка република Југославија“. („Народне песме у ослободилачком рату и револуцији“, Зборник радова VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије, 1961. године, стр. 195).

2. Професор етнологије Београдског универзитета, др Петар Ш. Влаховић, каже: „Ниједна епоха није нашла брже одраза у народним умовинама од наше народне револуције. Поникла из народних маса као праведна ствар: борба за слободу неминовно се морала слити и наћи одраза у народним песмама. То је, уосталом, допринос, моћно пропагандно оружје самог гуслара, који и овим путем учествује у револуцији“. („Гусларске народне песме о неким догађајима из народноослободилачке борбе“, Београд, 1955. године, стр. 9).

3. Тома Џацић: „И вук и ситан човек“ — НИН, бр. 1153, 1973. године, стр. 19.

4. Преписка, књига I, стр. 326, 335, 338, 353.

5. Преписка, књига III, стр. 31, 74.

6. Светозар Матић: „Епско певање у ужичком крају“, Зборник Матице српске за књижевност, књ. XVII/2, 1969. године, стр. 211;

7. Др Душан Недељковић: „Његош гуслар и фолклорист“, НАРОДНО СТВАРАЛАШТВО—ФОЛКЛОР, Београд, св. 8, 1963. године, стр. 567;

8. Љубиша Р. Ђенић: „Гуслари на Златибору“, Гласник Етнографског музеја у Београду, Књ. XIII, 1938. године, стр. 140, 141;

9. Митар С. Влаховић: „О гусларима око Моравице и Скрапежа“, Гласник етн. муз. Бгд. књ. XIII, 1938, стр. 103, 104;

10. Др Боривоје М. Дробњаковић: „О гуслама и гусларима у златиборским Рудинама“, Гласник етн. муз. Бгд, књ. XIII, 1938, стр. 139;

11. Радован М. Маринковић: „Гуслари“, „Чачански глас“, 1. I. 1969. године, стр. 12; Исти: „Гуслар девојачког гласа“, „Чачански глас“ бр. 12, 19. III. 1971. године, стр. 5;

12. Видети нашу студију: „Народни обичаји у чачанском крају“, Зборник радова Народног музеја у Чачку, књ. II, 1971. године, стр. 175—208;

13. Петар Стамболић: „О традицији и традиционализму“ — НИН, бр. 1153, 1973. године, стр. 23.

ПОПИС ГУСЛАРА И ГРАДИТЕЉА НАРОДНИХ МУЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА

Благоје Јелисавчић
Богдан Ковачевић
Бојо Мићовић
Боле Савковић
Велизар Суботић
Видак Видаковић

Милоје Љубичић
Милош Вукић
Милош Трифуновић
Милун Милуновић
Миљко Каровић
Миодраг Рендулић

Војин Спасевски
 Драган Пунишић
 Драгољуб Мићић
 Драгослав Рајичић
 Драгутин Бјекић
 Душан Достанић
 Ђорђе Ђирковић
 Ђунисије Остојић
 Живорад Маричић
 Коста Ковачевић
 Лука Бојовић
 Љубица Јелић
 Матије Петровић
 Млађен Чупић
 Милан Зеленкапа
 Милан Трифуновић
 Милија Кнежевић
 Милисав Петровић
 Милисав Ристановић

Недељко Ђирковић
 Никола Танасијевић
 Новица Вујовић
 Обрад Миливојевић
 Обрад Пајовић
 Обрад Пушкарица
 Првослав Ђирковић
 Радивоје Анђелић
 Радивоје Шапоњић
 Радивоје Шиљковић
 Радован Станић
 Радоица Перовић
 Радојица Варагић
 Радослав Каплановић
 Рајица Ковачевић
 Славко Мандић
 Тома Милинковић
 Ђиро Манић
 Чедо Новаковић

ПОПИС МЕСТА

Бајина Башта
 Бељина (Чачак)
 Васиљевићи (Ивањица)
 Виљуша (Чачак)
 Висока (Ариље)
 Горња Горевница (Чачак)
 Драгачево
 Драгојловићи (Сјеница)
 Дружетићи (Ужичка Пожега)
 Дучаловићи (Лучани)
 Ерчеге (Ивањица)
 Зеоке (Лучани)
 Јавор
 Жежевица (Ужичка Пожега)
 Јездина (Чачак)
 Јелићи (Ужичка Пожега)
 Катрга (Чачак)
 Кокин Брод (Нова Варош)
 Комарани (Нова Варош)
 Краварица (Лучани)

Крајновићи (Сјеница)
 Кушићи (Ивањица)
 Лазац (Чачак)
 Латвица (Ариље)
 Лиса (Ивањица)
 Лопиже (Сјеница)
 Мрчајевци (Чачак)
 Паковраће (Чачак)
 Парменац (Чачак)
 Радојиња (Нова Варош)
 Рожанство (Титово Ужице)
 Самаила (Краљево)
 Сеништа (Нова Варош)
 Смиљевац (Ивањица)
 Средња Река (Ивањица)
 Турица (Лучани)
 Церова (Ариље)
 Чачак
 Штаваљ (Сјеница)

У загради су општине у којима се дотична места налазе.

JOUEURS DE GUZLA ET FABRICANTS D'INSTRUMENTS DE MUSIQUE
POPULAIRE DANS LA REGION CACAK

C'est dans l'intention de contribuer aux recherches entreprises concernant le folklore de la région de Cacak que cette étude ethnomusicologique a été faite.

Les guzlas¹ et leurs interprètes existent depuis des temps immémoriales en Serbie de l'Ouest. Cet instrument de musique joua un rôle important dans l'histoire nationale et culturelle des Serbes. La région de Cacak était célèbre au XIXe siècle pour ses belles chansons populaires. Des documents d'archives nous prouvent que Vuk KARADZIC (linguiste, folkloriste et père de l'orthographe serbe) avait, à la suite de recherches, retrouvé les plus belles mélodies de cette région. L'art de la Guzla eût incontestablement une influence favorable sur les individus doués pour la poésie. Si l'on considère que le don est héréditaire on constate alors que cette partie de la Serbie est très riche en poètes et patrimoine poétique.

Nos recherches entreprises en 1969 et 1970 prouvent que les guzlas et leurs interprètes existent encore dans cette région. Nous avons recueillis ici des renseignements portant sur 30 joueurs de guzla et fabricants de guzlas. De plus, dans la région de Cacak, il existe encore 13 fabricants d'instruments de musique — flûtes et hautbois. On a également retrouvé 3 fabricants de tambours, deux de cornemuses et un de trompettes en écorce d'arbres.

Ces renseignements nous prouvent que l'instrumentarium populaire musical de la région de Cacak est assez varié. Aujourd'hui, ce n'est qu'au cours de manifestations officielles et que dans les camps de travail de la jeunesse que l'on peut encore entendre jouer de ces instruments.

Dragoljub D. JOVAŠEVIĆ

(1) GUZLA: instrument de musique populaire monocorde.

МИЛОВАН ВУЛОВИЋ

**СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НО РАТА
ДРАГАЧЕВО**

У прошлом броју Зборника објављен је каталошки приказ свих споменика са територије општине Чачак. Настављајући обраду споменика и спомен-обележја народноослободилачког рата и револуције, у овој свесци Зборника дајемо споменике постављене на територији општине Лучани и то по азбучном реду. За сваки споменик дат је опис, димензије и најнеопходнији подаци, а текст је пренет у изворном облику.

В И Ч А

1. — Споменик, постављен у црквеном дворишту, посвећен борцима Радомиру Васићу и Францу Косецу, који су погинули у Вичи. Изграђен је од пешчара, са стубовима са стране, десним већим (100×15 см) и левим мањим стубом (76×15 см), између којих се налази плоча (100×45 см) са уклесаним словима обојеним плавом бојом и црвено обојеном петокраком изнад текста. На базису споменика уграђена је мања плоча (20×26 см) од белог мермера са уклесаним словима:

I — „Радомир Васић и Франц Косец борци I југословенске бригаде борећи се за ослобођење наше домовине и праведну ствар народне револуције, дали су своје животе у Вичи 1945. г. Смрт фашизму — Слобода народу.

II — »Tukaј počiva Franc Kosec iz Skaručne nad Ljubljano«.

2. — Спомен-чесма у центру села, подигнута на месту где су 1941. драгачевски партизани положили заклетву, а посвећена је палим ратницима у првом светском рату и палим борцима у народно-ослободилачком рату. Чесма (270×150 см) је грађена од фино обрађеног камена са нешто широм плочом на врху. Са леве и десне стране од чесме, изграђен је зид од истог камена, на чијим се ивицама налазе две саксије за цвеће, исклесане у камену. На предњој страни чесме уграђена је плоча (106×80 см) од црног мермера са 12 фотографија на порцелану и уклесаним словима и петокраком између две стилизоване гранчице. У врху предње стране чесме уграђена је мања плоча (36×50 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста. На супротној страни чесме уграђена је трећа плоча (156×100 см) од црног мермера са уклесаним словима:

I — „На овом месту, септембра 1941. г. Драгачевски партизански батаљон под командом Богдана Капелана положио је заклетву.

У част 25-то годишњице револуције.

4. јул 1966 год.
Вича

Савез бораца НОР-а
села Виче“

II — „Пали у народно-ослободилачком рату за слободу независност и социјализам.

Радовановић Добросав, Пајић Милан, Танасковић Александар, Ковачевић Сава, Ивановић Момчило, Ковачевић Светолик, Милекић Драгољуб, Ивановић Петар, Главоњић Милан, Ђуровић Данило, Пајић Мијалко, Ковачевић Срећко, Мијатовић Радосав, Ивановић Радисав, Герзић Јовић, Милетић Дмитар, Радоњић Миладин.

Вича
29-XI-1959

Савез бораца
народно-ослободилачког
рата“

III — „Палим ратницима за одбрану отаџбине од 1912 до 1918 године.

Бабић Витомир, Бабић Воислав, Бабић Мијаило, Бабић Милан, Бешевић Драгиша, Бешевић Милош, Бешевић Радош, Бешевић Радомир, Борисављевић Бошко, Герзић Станко, Герзић Добросав, Главоњић Вучић, Главоњић Живко, Главоњић Воин, Главоњић Драгомир, Главоњић Ј. Драгомир, Главоњић Милутин, Главоњић Мијаило, Главоњић Милан, Главоњић Букосав, Главоњић Милован, Главоњић Радоје, Главоњић Радич, Грујић Драгољуб, Грујић Витомир, Гуговић Витомир, Гуговић Илија, Драмлић Милутин, Ђокановић Милоје, Ђокановић Момир, Ђокановић Ненад, Зарић Василије, Јанковић Владимир, Јеремић Тихомир, Јеремић Јеремија, Јеремић Милован, Јеремић Љубомир, Јовановић Живко, Јовановић Ђорђе, Ковачевић Благоје, Ковачевић Василије, Ковачевић Вељко, Ковачевић Вићентије, Ковачевић Добросав, Ковачевић Јован, Ковачевић Мирко, Ковачевић А. Милутин, Ковачевић Милутин, Ковачевић Миљојко, Ковачевић Радоје, Ковачевић Раденко, Ковачевић Миливоје, Ковачевић Светислав, Ковачевић Нићифор, Лазовић Драгомир, Лончаревић Лука, Лукић Лука учитељ, Миловановић Светислав, Маричић Андрија, Милекић Воислав, Милекић Милић, Милекић Милош, Милекић Раденко, Милекић Радоица, Милекић Светозар, Милетић Адам, Милетић Милан, Милетић Миленко, Милетић Давид, Мијатовић Спасоје, Мијатовић Петар, Михаиловић Милоје, Милинковић Михаило, Милинковић Симо, Милинковић Радомир, Милисављевић Богић, Милисављевић Миладин, Милисављевић Обрад, Мирковић Велимир, Мирковић Мирко, Мирковић Данило, Мирковић Драгиша, Нешовић Добривоје, Нешовић Мијат, Нешовић Миљојко, Нешовић Велимир, Нешовић Станимир, Пајић Симеун, Пантовић Спасоје, Пантовић Цветко, Радовановић Милан, Радовановић Миљојко, Радовановић Рајко, Радовановић Светозар, Рановић Радоица, Рановић Новит, Рановић Сретен, Радоњић Радоња, Радоњић Никола, Радоњић Милан, Радовић Драгољуб, Сретеновић Обрад, Стефановић Андрија, Стефановић Богосав, Стефановић Благоје, Стојковић Благоје, Стојковић Мића, Стојковић Радомир, Стојковић Светозар, Танасковић Младен, Ћировић Радомир, Ћировић Витомир, Ћировић Драгић, Ћировић Михаило, Главоњић Радомир, Ивановић Велисав, Петровић Димитрије.

4 јула 1960 године.

Савез бораца народно ослободилачког рата и грађани села Виче“

ГОРАЧИЋИ

3. — Спомен-плоча, на фасади Основне школе у засеоку Расовац, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (120×120 см) је од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и 16 фотографија на порцелану. На плочу налаже мањи горе заобљени део, са уклесаном петокраком и српом и чекићем. Текст гласи:

„1941—1945 Палим борцима у току народно-ослободилачком рату и, то.

Борци 1941 г. Главоњић Ј. Андрија, рођ. 3-IV-1920 г. пог. 1942 г., Главоњић И. Мијодраг, рођ. 29-IX-1923 г. пог. 1944 г. Главоњић Т. Саво, рођ. 23-I-1923 г. пог. 1942 г. Ђоковић М. Сарафин, рођ. 20-VII-1920 г. пог. 1943 г. Петровић М. Мијодраг, рођ. 23-IX-1920 г. пог. 1941 г. Ђуровић М. Божидар, рођ. 1-I-1920 г. пог. 1943 г. Вељовић М. Добросав, рођ. 21-XI-1911 г. пог. 1941 г. Давидовић Д. Давид, рођ. 23-II-1926 г. пог. 1941 г. Радосавчевић Б. Стеван, рођ. 29-I-1923 г. пог. 1941 г. Васиљевић М. Милосав, рођ. 20-IV-1904 г. пог. 1941 г.

Борци 1945: Давидовић Г. Радисав, рођ. 18-VIII-1924 г. пог. 1945 г. Поповић М. Живоин, рођ. 12-II-1925 г. пог. 1945 г. Станковић Т. Богољуб, рођ. 1-I-1926 г. пог. 1945 г. Поповић Јб. Милинко, рођ. 28-V-1922 г. пог. 1945 г. Радоичић Б. Милован, рођ. 10-X-1924 г. пог. 1945 г. Суручић Ј. Драгомир, рођ. 17-III-1922 г. пог. 1945 г.

Жртве фаш. терора : Петровић Ц. Милован, рођ. 18-IV-1922 г. умро у Немачкој 1944 г. Петковић З. Добросав, рођ. 16-III-1915 г. пог. 1943. г. Зимоњић М. Душан, рођ. 26-VII-1918 г. умро у Немачкој 1943 г. Кнежевић Р. Миломир, рођ. 17-XI-1919 г. умро у Немачкој 1941 г. Петровић Р. Гвозден, рођ. 27-III-1903 г. умро у Немачкој 1944 г.

20 јуна 1957 год.
Горачићи

Савез бораца Н. О. Р.
Горачићи.“

ГОРЊИ ДУБАЦ

4. — Спомен—чесма, постављена у центру села, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Доњи део чесме је изграђен од грубо тесаног камена (600×130 см) са испуштеним делом са стране и на средини. На средњем испуштеном делу постављене су две плоче (124×48 см) са уклесаним и обо-

јеним словима оивичине са три полустуба и засведеним делом на врху, све изграђено од пешчара. На врху је исклесана петокрака са српом и чекињем, а испод је уклесан грб СР Србије, док су на крајњим полустубовима уклесане државне заставе. Текст гласи:

„Спомен изгнулим борцима НО рата и жртвама фашистичког терора од 1941 — 1945 год из Дубца

I — Борци: Болевић Михајло, Марковић Драгомир, Дукић Милосав, Стојковић Десимир. Жртве: Тадић Видосав, Тадић Спасоје, Радовић Софроније, Радовић Тихомир, Радовић Владимир, Радовић Вуксан, Сарић Михаило, Милинковић Мића, Милинковић Милутин, Мисић Срећко, Мисић Боривоје, Драгићевић Драгиша, Драгићевић Радула, Дукић Чедомир, Дукић Радисав, Дукић Недељко, Радовић Богдан, Стојковић Грујица, Дукић Милентије.

II — Борци: Басарић Мирко, Дукић Милош, Лазовић Живојин, Перичић Милорад. Жртве: Пантелић Грујица, Караџић Ранко, Стевановић Владисав, Петровић Танасије, Басарић Срећко, Маринковић Срећко, Маринковић Мијаило, Басарић Момчило, Милутиновић Ранисав, Марковић Михаило, Марковић Станимир, Руденац Милован, Раденковић Милентије, Тадић Светомир, Ђендић Богдан, Томовић Велика, Шулубурић Зорка, Котуровић Стојка, Гиловић Станица.

Ову спомен-чесму подиже организација Савеза бораца из Дубца 1955 год.“

Г Р А Б

5. — Спомен-плоча, постављена на месту зв. „Караула“, где је септембра 1941. једна чета драгачевских партизана разбила далеко бројнију немачку јединицу. Плоча (70×98 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом. Уграђена је у природну стену, а са предње стране учвршћена бетоном. Текст гласи:

„16 септембра 1941 године, на овом месту, једна чета бораца Драгачевског Партизанског батаљона одреда др Драгише Мишовића под командом Богдана Капелана, дочекала је и поразила више стотина немачких фашистичких окупатора. Мала група храбрих Партизана који су се први одазвали позиву Комунистичке Партије Југославије на устанак борећи се за слободу своје родне груде разбила је далеко надмоћнијег непријатеља, настављајући славне традиције народа Драгачева из прошлости.

16-IX-1951 год.

Савез бораца НОР.
среза Драгачевског.“

6. — Споменик, постављен на месту зв. „Караула“, где је септембра 1941. једна чета драгачевских партизана потукла далеко бројнију немачку јединицу. Споменик (280×135×50 см) је неправилног облика, а изграђен је од грубо тесаног камена неједнаке величине. На споменику су уграђене две плоче од црног мермера, неправилног облика, са укласеним словима:

I — „Свака је чука тврђава
и свака цеста кланица
и сваки камен ров!“

II — „16-IX-1941 године на овом месту једна чета драгачевских партизана разбила је далеко бројнији и наоружанији одред немачких фашиста.“

7. — Спомен-чесма, постављена у близини зграде Основне школе, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Састоји се од два једнака прислоњена дела (250×90 см), грађана од грубо тесаног камена. На предњем делу уграђена је плоча (88×72 см) од црног мермера, са уклесаним и по-злаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим у народноослободилачком рату 1941—1945.
Васовић Чедо народни херој

Борци

Васовић Миодраг, Вујовић Милијана, Драговић Никола, Ђуровљевић Милош, Живковић Драгослав, Илић Душан, Илић Михаило, Мариновић Милојко, Мариновић Миодраг, Пајовић Радослав, Пауновић Александар, Пропадовић Живан, Сенић Миломир, Стефановић Светислав, Цикић Радомир, Шипетић Гвозден, Шипетић Веселин, Шипетић Јеремија.

Жртве фашистичког терора

Богдановић Светолик, Васовић Велимир, Вујовић Антоније, Вујовић Живко, Вукосављевић Милутин, Вукосављевић Милован, Вукаловић Марко, Живковић Драгиша, Живковић Цветко, Живковић Јаков, Илић Миљасав, Јелушић Милоје, Јелушић Милојко, Јовичић

СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА ПО РАТА ЧАЧАНСКОГ КРАЈА

Мијаило, Јовичић Милутин, Јовичић Божидар, Јовичић Бранислав, Јовичић Сретен, Ковановић Милосав, Мрдаковић Светислав, Пауновић Јован, Рајичић Светозар, Цикић Владе, Шипетић Ката, Шипетић Радиша, Шипетић Милосав.

7 јули 1963 године

Удружење бораца
народноослободилачког рата
Граба и Рогаче“.

Г У Б Е Р Е В Ц И

8. — Спомен-плоча, на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (100×120 см) је од црног мермера, са усклесаним и позлаћеним словима и 11 фотографија на порцелану. На плочу налаже мањи горе заобљени део (20×128 см) са уклесаном петокраком и српом и чекићем. Текст гласи:

„1941—1945

Палим борцима у току народно-ослободилачком рату и, то: Јечменић А. Душан, народни херој рођ. 8-XI-1911 г. пог. 4-XII-1943 г. Плазинић М. Душан, рођ. 3-IV-1922 г. пог. 11-IX-1941 г. Јечменић Р. Драгомир, рођ. 18-II-1915 г. пог. 15-II-1943 г. Вујиновић Ј. Младомир, рођ. 8-IV-1919 г. пог. 12-IV-1941 г. Вукајловић Б. Радоје, рођ. 10-X-1923 г. пог. 25-IV-1945 г. Ђендић М. Андрија, рођ. 10-IV-1924 г. пог. 16-IV-1945 г. Јечменић А. Јеремија, рођ. 1-V-1914 г. пог. 27-I-1942 г. Николић Н. Благоје, рођ. 8-II-1919 г. пог. 11-X-1941 г. Јечменић Ј. Миодраг, рођ. 12-VIII-1918 г. пог. 22-VII-1943 г. Вујичић Т. Душан, рођ. 30-VIII-1922 г. пог. 17-VIII-1945 г. Вукајловић М. Радојко, рођ. 7-III-1924 г. пог. 25-IV-1945.

Жртва фаш. терора

Плазинић Глигорије, рођ. 8-I-1915 год. умро у логору Нем. 1942 г.

20 јула 1957 год.
Губеревци

Савез бораца НОР.
Губеревци“

Г У Ч А

9.— Спомен-биста народног хероја Бранислава Обрадовића — Цамба, борца Друге пролетерске бригаде, постављена у скверу. Биста

(70×50 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (100×40×40 см) правоуганог облика од пешчара, испод кога је укопана квадратна стопа (60×60 см). На постољу је уграђена плоча (28×21 см) од пешчара, са уклесаним словима. Аутор бисте је Живорад Максимовић, академски вајар из Чачка. Текст на плочи:

„Народни херој Бранислав Обрадовић—Цамбо 1920—1942.“

10. — Спомен-биста народног хероја Душана Јечменића, борца Друге пролетерске бригаде, постављена у скверу. Биста (60×50 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (115×44×40 см) правоугаоног облика од пешчара, испод кога је укопана квадратна стопа (66×60 см). На постољу је уграђена плоча (20×40 см) од пешчара, са уклесаним словима. Аутор бисте је Раде Јованчевић, наставник ликовног васпитања из Лучана.

Текст на плочи:

„Народни херој Душан Јечменић 1909—1943.“

11. — Спомен-биста народног хероја Богдана Капелана, команданта Драгачевског партизанског батаљона, постављена испред зграде Основне школе која носи његово име. Биста (80×66 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (157×45×45 см) правоугаоног облика од пешчара. На постољу је уграђена плоча (26×35 см) од црног мермера, са уклесаним словима обојеним сребрном бронзом. Аутор бисте је Стеван Боднаров, академски вајар из Београда. Текст на плочи:

„Народни херој Богдан Капелан 1914—1941.“

12. — Спомен-плоча на фасади старе зграде Основне школе, из које су две десетине драгачевских партизана водиле тешку борбу против далеко надмоћнијих четничких снага 1941. Плоча (53×78 см) је од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„Из ове школе новембра 1941 год. пламтеле су пушке првих партизанских бораца, Драгачевске чете одреда „Драгиша Мишовић“, у борби против народних непријатеља. Две десетине бораца руковођене

високом свешћу бескомпромисне класне борбе одбиле су напад далеко бројнијег непријатеља.

7-VII-1951 год.

Савез бораца НОР-а
Среза Драгачевског.“

13. — Спомен-биста народног хероја Чедо Васовића, политичког комесара Пожаревачког партизанског одреда, постављена испред старе зграде Основне школе. Биста (58×57 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (130×46×40 см) од пешчара. На постољу је уграђена плоча (12×30 см) од пешчара, са уклесаним словима. Аутор бисте је Раде Јованчевић, наставник ликовног васпитања из Лучана. Текст на плочи:

„Народни херој Чедо Васовић 1910—1942.“

14. — Спомен-гробница на Новом гробљу („Гротница“), где су сахрањени непознати борци, пали у борбама за ослобођење Драгачева. То је дрвена пирамида (100×40 см), на којој су прикуцана пластична слова и петокрака изнад текста:

„Непознати пали борци за ослобођење Драгачева 1941—1945.“

15. — Споменик у центру Гуче, посвећен палим борцима Драгачева у народноослободилачком рату. Изграђен је од пешчара и састоји се из два дела: централног (280×550×440×90 см) који симболизује сунце, са отвором у средини, у који је постављена бакља у облику звезде, изграђена од сложених квадрата стакла. На десној бочној страни споменика уклесано је сунце са зрацима у облику чекића, срп и чекић, пушка и текст: „Палим борцима Драгачева“. На левој страни су уклесане стилизоване виле и године: „1941—1945“. Испред централног дела споменика је водоскок у облику саркофага (380×129 см), који је смештен у базен, на чијем је дну уклесан сломљени цвет, труба и чутура. Аутор споменика је Оскар Бербеља, академски вајар из Београда.

Д Љ И Н

16. — Спомен-плоча, постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (75×91

см) је од црног мермера, у горњем делу полукружна, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„1941—1945 палим борцима за слободу:

Марковић М. Миладин, Марковић Б. Милојко, Марковић М. Радојко, Николић С. Драгољуб, Бошковић А. Петроније, Бошковић М. Милун, Марковић А. Младен, Марковић С. Радојко, Милошевић Д. Милош, Јанковић М. Љубиша, Јанковић М. Радован, Петровић Н. Милан, Пантелић М. Драгомир, Ђебић Р. Милан, Николић Ђ. Радосав, Ђебић Т. Василије, Марковић М. Миленко, погинуо у Шпанији 1937 г.

И жртвама фашистичког терора као знак признања и вечитог сећања.

Ову спомен-плочу подиже

4-VII-1956 год.

Савез бораца Н.О.Р.-а
села Дљина.“

ДОЊА КРАВАРИЦА

17. — Споменик, постављен испред зграде Задружног дома, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Састоји се од четири блока обрађеног гранита, правоугаоног облика (318×100×30 см), а постављен је на постољу од бетона. Испред споменика постављен је округло сто, изграђен од камена. Споменику се прилази преко шест степеница. На споменику је уграђена плоча (70×80 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад плоче. Текст на плочи:

„Пали борци и жртве фашистичког терора у времену од 1941 до 1945 године

Борци НОР-а

Бркић Исаило, Чворовић Радиша, Чворовић Милојко, Томашевић Душан, Васиљевић Радомир, Чворовић Јоксим, Томашевић Тимотије, Бркић Миленко.

Жртве фашистичког терора

Тодоровић Рајко, Милекић Миливоје, Ђорђевић Душан, Радичевић Ранко, Недељковић Милутин, Томашевић Периша, Кнежевић Велимир, Васиљевић Добросав, Милекић Радосав, Будић Стеван, Перовић Тихомир, Недељковић Бранко, Кнежевић Милан, Мутавцић Обрад

4 јули 1964 године

Месна организација савеза бораца народнослободилачког рата и друштвено политичке организације села Доње Краварице“.

Ж И В И Ц А

18. — Спомен-плоча, постављена на фасади Основне школе, посвећена палим борцима у народнослободилачком рату. Плоча (76×40 см) је од белог мермера, са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Грађани села Живице подигоше ову спомен плочу за успомену палим борцима у Н.О.Р.

Млађо Павловић, Добросав Микановић, Ђорђе Зечевић, Микаило Павловић, Драгољуб Милутиновић, Остоја Матовић

Слава палим друговима

30 VII 1953 г.

Живица

Савез бораца
Н.О.Р. Живица.“

З Е О К Е

19. — Спомен-чесма, постављена поред зграде Основне школе, у знак сећања на пале борце у народнослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Чесма је изграђена од ломљеног камена и састоји се из два дела: вертикалног (318×150×60 см) са косим горњим делом, на коме је уграђена плоча (90×75 см) од пешчара, исклесана у облику листа са уклесаним словима и петокраком изнад текста. Други хоризонтални део (160×270×70 см) је са косим горњим делом и уграђеном плочом неправилног облика од пешчара и уклесаним словима. Аутор је Раде Јованчевић, наставник ликовног васпитања из Лучана. Текст:

I — „Ја син српског народа, заклињем се својом чашћу да у Чачански народнослободилачки одред „Др Драгиша Мишовић“ сту-

пам са чврстом одлуком да се борим против фашистичког окупатора и издајника српског народа...

Борци Драгачевске партизанске чете положили су заклетву у овом селу 6. септембра 1941. године.

II — Палим борцима и жртвама фашистичког терора 1941—1945.

Милан Јанковић, Војислав Јокић, Љубиша Јанковић, Драгиша Ранђић, Душан Јевремовић, Миодраг Јовковић, Живко Јовковић, Божидар Ђокић, Драгомир Кувелић, Војислав Ђаловић, Милош Обреновић, Милорад Селаковић, Јеремија Сандић, Милојко Николић, Душан Бојовић, Радош Васовић, Велизар Радовановић.

Жртве фашистичког терора: Перса Ђокић, Добросав Ранђић, Стојан Ранђић, Божидар Јанковић, Радивоје Крљанац, Станко Крљанац, Милан Вучетић.

12. 7. 1970.

СУБНОР ЗЕОКЕ.“

КОТРАЖА

20. — Спомен-биста народног хероја Иве Лоле Рибара, секретара ЦК СКОЈ-а, постављена испред зграде Основне школе која носи његово име. Биста (65×54 см) је изливена у бронзи и стоји на постолу (160×45×47 см) од бетона. На постолу је уграђена плоча од црног мермера, са уклесаним и позлаћеним словима. Аутор бисте је Јован Гостовић, професор ликовног васпитања из Београда. Текст на плочи:

„Народни херој Иво Лола Рибар 1916—1943.“

21. — Спомен-чесма, постављена у близини зграде Основне школе, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату. Грађена је од бетона (150×200×200 см) и обложена белим керамичким плочицама. На чесму је уграђена плоча (116×77 см) од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црном бојом и петокраком изнад текста:

„Палим борцима народноослободилачког рата у борби против мрског окупатора и народних издајника од 1941 до 1945 год.

Дмитрић Живота, Пауновић Велизар, Миливојевић Миломир, Мацаревић Радомир, Миливојевић Жарко, Павловић Миодраг, Чакаревић Боривоје, Чакаревић Милисав, Чакаревић Дојчило, Ружић Бла-

гоје, Мечанин Мирослав, Јанковић Н. Душан, Јанковић Р. Душан, Плазинић Добросав, Радосављевић Миломир, Перичић Милорад, Марић Љубиша, Петронијевић Грујица и осталим жртвама фашистичког терора.

7-VII-1952 г.
Котража

Савез бораца
и задругари земљ. задруге
Котража.“

К Р С Т А Ц

22. — Споменик подигнут на месту зв. Белошевац, где су се одиграле значајне битке 1914. и 1944. године. Изграђен је од пешчара са две високо уздигнуте руке (450×50 см), које се у врху завршавају стиснутим песницама, између којих је постављена плоча (160×250×30 см), са уграђеним рељефом у бронзи, на коме је представљена борба партизана против Немаца. Изнад рељефа су уклесана слова са текстом следеће садржине:

„Борцима који падоше на овом грудобрану слободе борећи се против Аустријанаца 19-XI-1914. и против Немаца од 4-XII-1944. год.

4-XII-1971. год.

Одбор за прославу
30-год. револуције.“

Л У Ч А Н И

23. — Спомен-биста народног хероја Милана Благојевића, команданта Првог шумадијског одреда, постављена у кругу фабрике која носи његово име. Биста (80×60 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (140×40×40 см) правоугаоног облика од црвеног гранита. На постољу су уграђена слова изливена у бронзи:

„Народном хероју Милану Благојевићу радни колектив“.

24. — Спомен-биста Миленка Марковића, шпанског борца, постављена у скверу испред зграде Скупштине општине. Биста (55×45 см) је изливена у бронзи и стоји на постољу (147×60×50 см) од пешчара, на коме су уклесана слова. Аутор бисте је Раде Јованчевић, наставник ликовног васпитања из Лучана. Текст гласи:

„Шпански борац Миленко Марковић 1910—1937.“

МАРКОВИЦА

25. — Спомен-плоча, постављена на фасади Задружног дома, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (73×83 см) је од црног мермера, у горњем делу полукружна, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима 1941—1945

Петровић Милан, Митровић Данило, Милосављевић Миломир, Ковачевић Реља, Јовашевић Војимирка, Пантелић Владан, Ковачевић Живорад, Габоровић Стојанка, Радојичић Љубинко, Пантелић Т. Милован, Ђунисијевић Славко, Недовић И. Миломир, Крунић Мирко, Мирковић Милорад, Пантелић Војимир, Илић Милош, Стевановић Милан, Маркићевић Вукашин, Радојичић И. Миодраг.

Месна организација удружења
бораца НОР Марковица“

РТАРИ

26. — Спомен-плоча, постављена на фасади задружне продавнице, посвећена палим борцима у народноослободилачком рату. Плоча (65×39 см) је од белог мермера са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима у НОР-у против немачког окупатора и народних издајника од 1941 до 1945 год.

Милан Петровић, Живорад Ковачевић, Славко Ђунисијевић, Мирко Крунић, Драгутин Карић, ковач са Умке, Миломир Недовић, Милорад Мирковић.

12-VII-1952 год.

Савез бораца НОР-а
села Ртара“.

27. — Споменик подигнут на месту где је погинуо Милан Петровић, партијски радник из Ртара. Грађен је од грубо тесаног камена повезаног фугама (215×133 см) и ограђен дрвеном оградом. На споменику је уграђена плоча (46×75 см) од белог мермера, са уклесаним словима обојеним црвеном бојом и петокраком са српом и чекићем изнад текста:

„У овом селу пала је прва жртва драгачевског среза у борби против фашистичког окупатора. Овде су немачки фашисти убили

Милана Петровића из Ртара, члана К. П. Ј. који је вршио припреме за подизање народа на устанак.

7 — VII — 1951 год.

Савез бораца НОР-а
среза Драгачевског“.

Р Т И

28. — Спомен-плоча у част народног хероја Бранислава Обрадовића — Цамба, борца Друге пролетерске бригаде, постављена на фасади Основне школе. Плоча (44×67 см) је од црног мермера, са уклесаним словима обојеним сребрном бронзом и петокраком изнад текста:

„да жито младо проклија,
да никну села слишћена,
заору бразде плугови
и сунцем грану тргови.

Народном хероју Браниславу Обрадовићу — Цамбу 1920 —
1942 год.

22 IV 1962 г.

У знак захвалности
грађани села Ртију“.

29. — Спомен-чесма, постављена у близини зграде Основне школе, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког терора. Грађена је од обрађених камених блокова (150×98×70 см) са нешто широм плочом на врху. У горњем делу чесме уграђена је плоча (47×75 см) од белог мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Борци од 1941—1945 год.

Бранислав Обрадовић, Андрија Обрадовић, Гвозден Костић, Радомир М. Обрадовић, Радомир Ђурђевић, Миодраг Обрадовић, Гвозден Росић

Жртве фашизма од 1941—1945

Јездимир Р. Обрадовић, Срећко Станојевић, Јеремија Славковић, Срећко Чикириз, Јован М. Обрадовић, Светозар Славковић, Миласав Д. Славковић.

Ову спомен плочу подигли су задругари села Ртију

22 XII 1952 године

Рти“.

Т И Ј А Њ Е

30. — Спомен-чесма, постављена у центру села, у знак сећања на пале борце у народноослободилачком рату и жртве фашистичког

терора. Изграђена је од грубо тесаног пешчара неправилног облика. Плоча (60×100 см) је од црног мермера са уклесаним и позлаћеним словима и петокраком изнад текста:

„Палим борцима у народно-ослободилачкој борби од 1941 до 1945

Борци: Срећко Икодиновић, Милош Кулашевић, Мићо Милованковић, Борисав Гавриловић, Милија Гавриловић, Бранислав Габоровић, Давид Филиповић, Дмитар Дмитровић, Мито Сретеновић, Сретен Глишић.

Жртве фаш. терора: Драгутин Сретеновић, Димитрије Поповић, Тодор Зељовић, Мито Гавриловић

7 јули 1958 г.

Савез бораца Н. О. Р.
Тијање“

ТУРИЦА

31. — Споменик, постављен испред зграде Основне школе, посвећен палим борцима у народноослободилачком рату и жртвама фашистичког терора. Споменик (190×80×50 см) је неправилног облика са испустом (90×75×50 см) на десној страни, а изграђен је од грубо тесаног камена повезаног фугама. На споменику је уграђена плоча (110×78 см) од црног мермера, са уклесаним словима и петокраком изнад текста:

„Спомен чесма палим борцима и жртвама фашистичког терора 1941 — 1945

Радоњић Душан, Петрићеве Драгиша, Пајовић Радисав, Достанић Милован, Марић Драгић, Чворић Милош, Станчић Драгиша, Станчић Драгић, Спасојевић Драгомир, Главоњић Драгиша

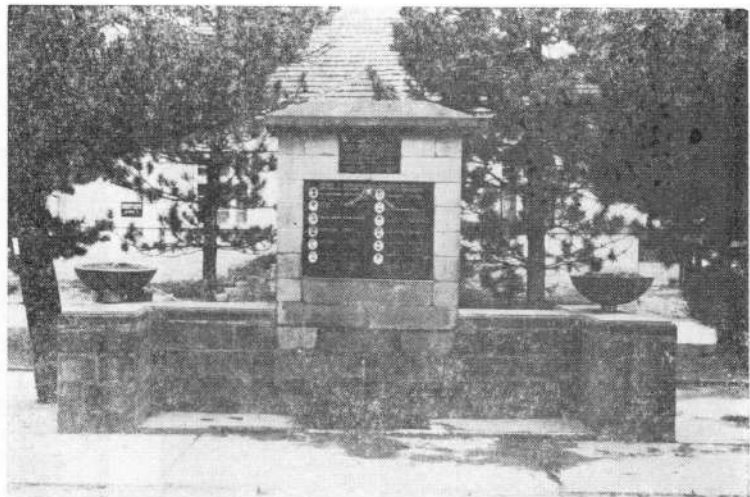
Жртве фашистичког терора: Васиљевић Божидар, Васиљевић Мирко, Васиљевић Десимир, Васиљевић Дмитар, Васиљевић Богосав, Достанић Обрад, Илић Михаило, Лазаревић Никола, Тимотијевић Велисав, Лазаревић Милисав, Лазаревић Милојко, Лазаревић Светозар, Лазаревић Драгољуб, Марић Никола, Пајовић Драгомир, Пајовић Радич, Пејовић Периша, Пејовић Петроније, Пејовић Вучко, Проковић Милоје, Проковић Вукашин, Пантовић Гвозден, Радоњић Владислав, Сретеновић Радосав, Симеуновић Милић, Тимотијевић Аксентије, Тимотијевић Војин, Тимотијевић Селимир, Чворић Милун, Чворић Милан

4 јула 1966 године

Чланови Савеза бораца
С. С. Р. Н. села Турице“

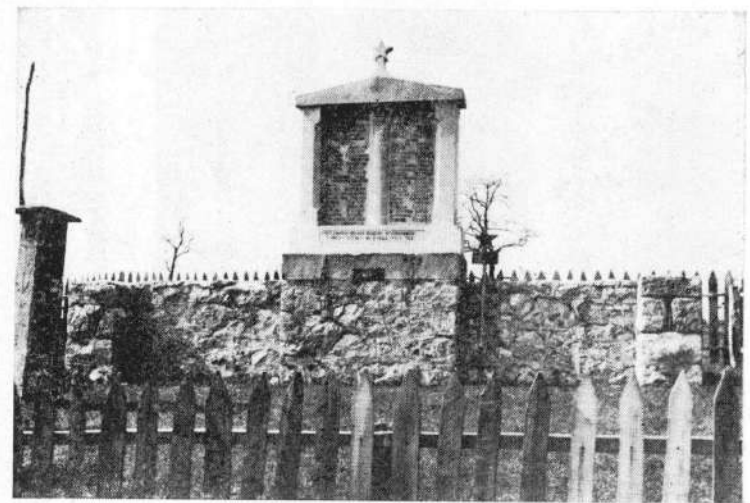
1

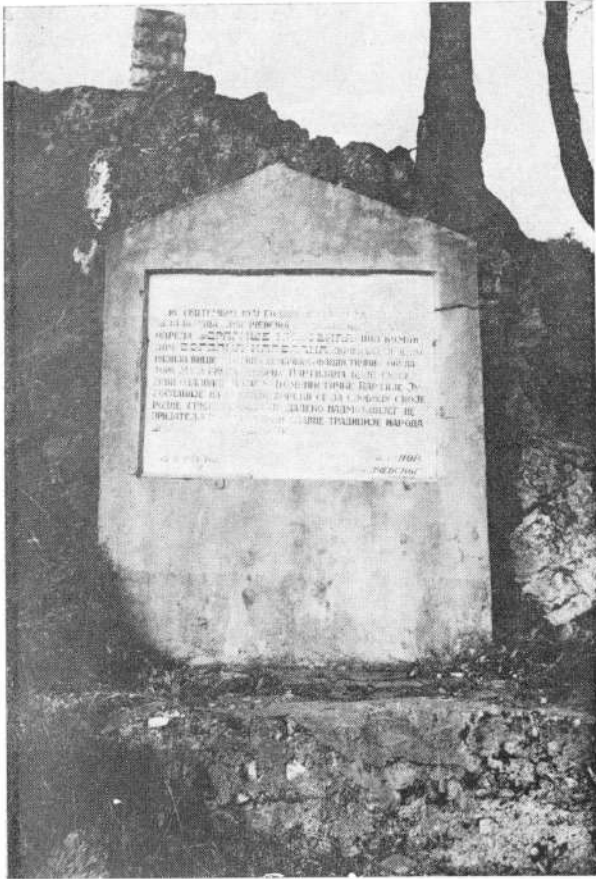
2

3

4

5

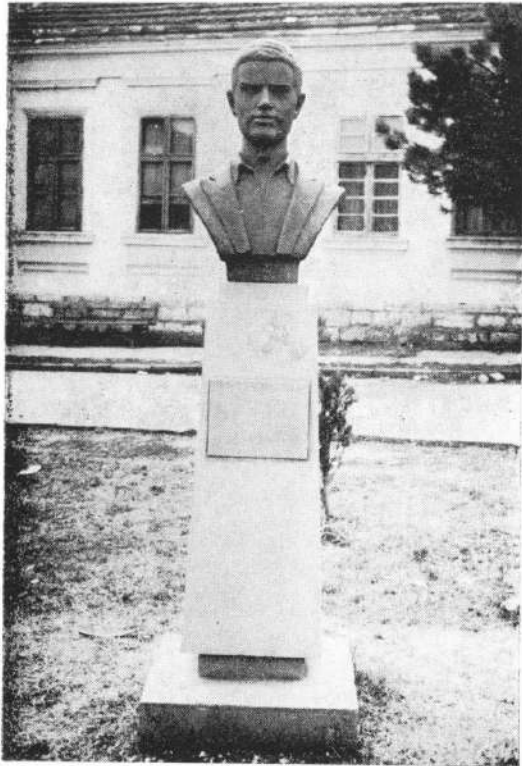
6

7

8

9

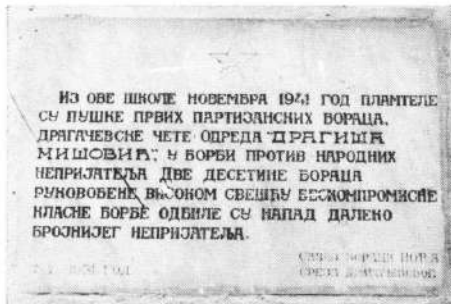
10

11

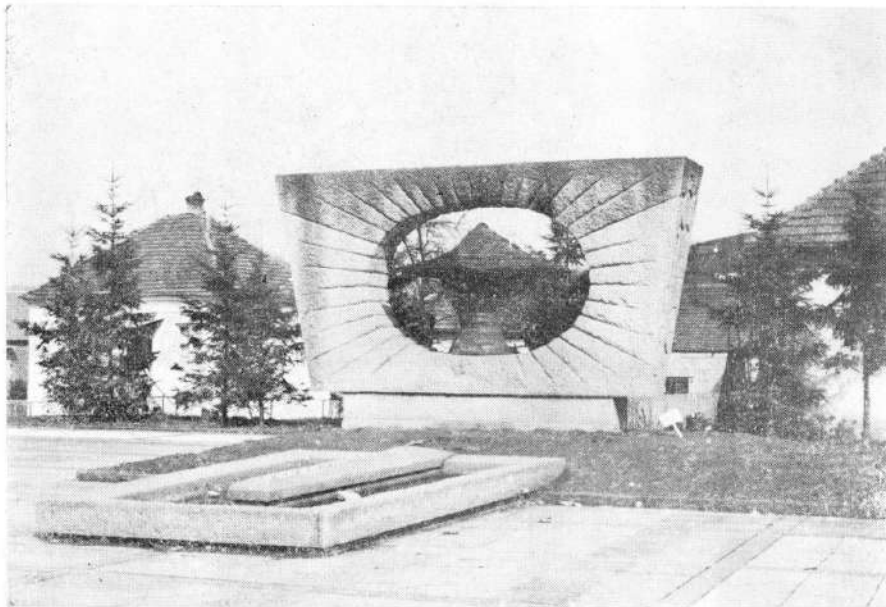
12

13

14

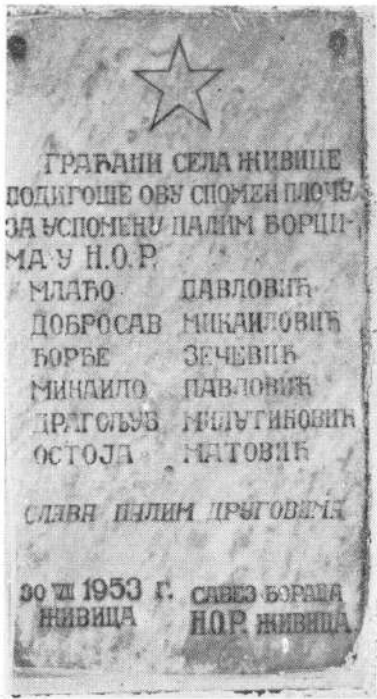
15

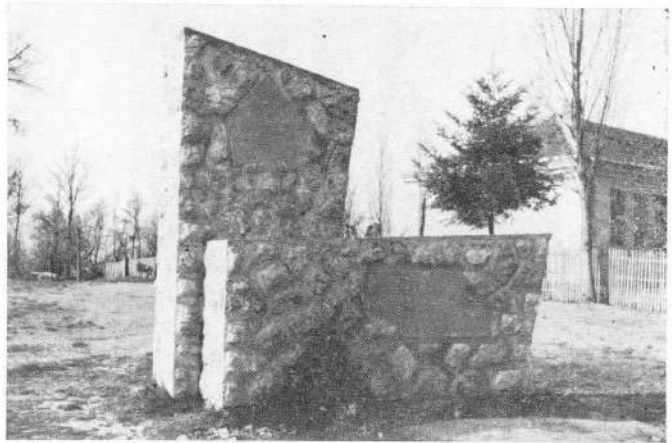
17

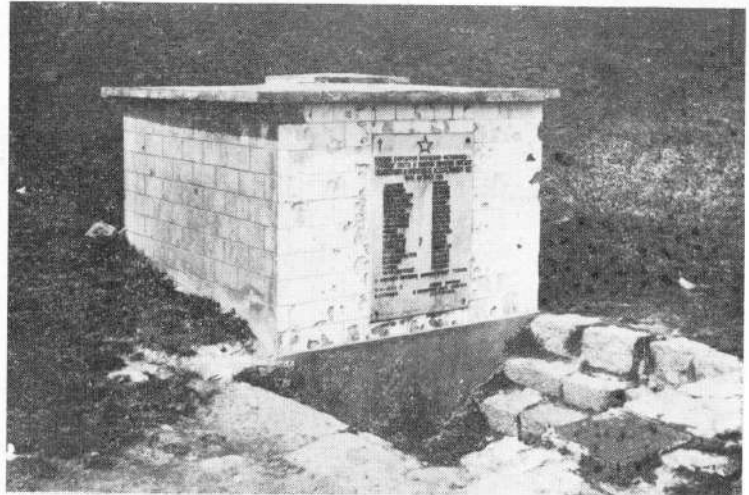
16

18

19

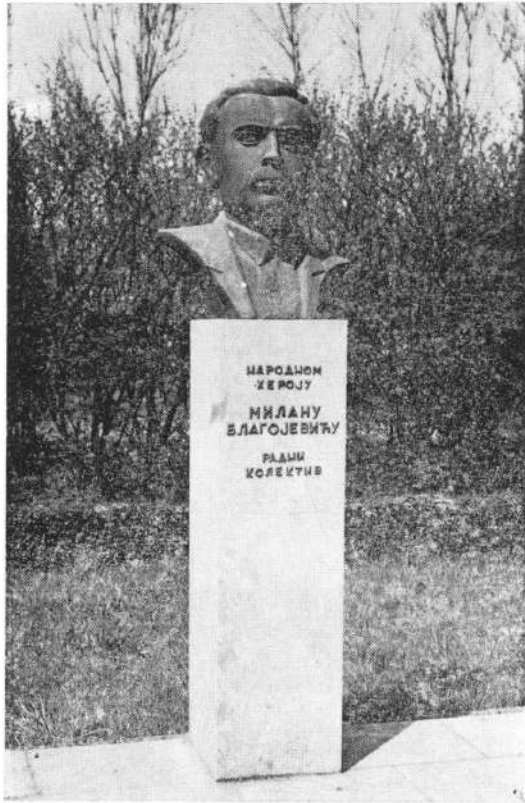
21

20

22

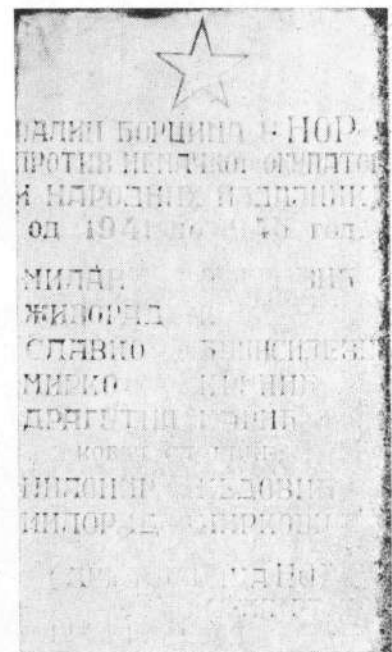
23

24

25

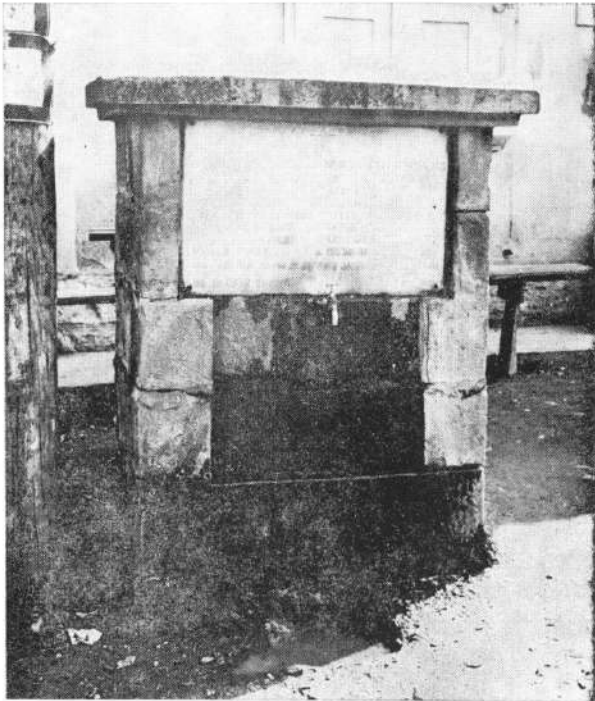
26

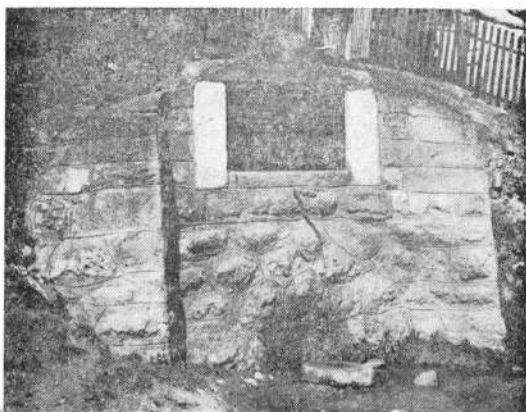
27

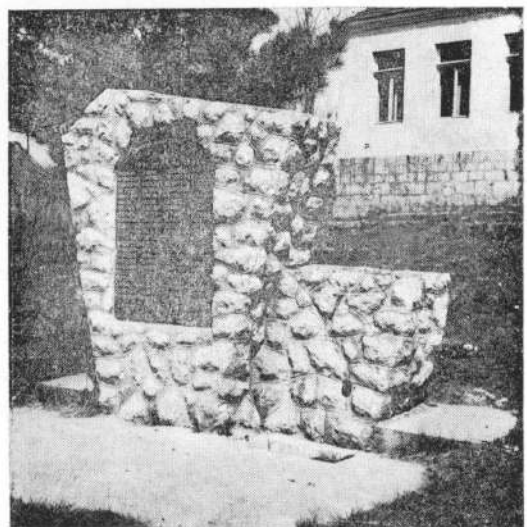
28

29

30

31

ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1973. ГОДИНУ

Анализирајући предвиђени програм рада за 1973. годину, можемо, са задовољством, констатовати да су његове поставке, према обезбеђеним средствима, у потпуности испуњене. Од значајних предвиђених акција није извршена нова поставка Музеја у Конаку Господара Јована, из разлога што су извођачи, услед несташнице материјала, са великим закашњењем завршили радове на унутрашњој архитектури. До сада су завршени комплетни унутрашњи радови: уграђене витрине, уведена електрична струја за осветљење у згради и витринама, уведена инсталација за грејање и извршени молерски радови у унутрашњости просторија. Преостало је још само да се спроведе грејање од управне зграде, где треба да буде смештена пећ, што ће се завршити почетком 1974. године. Одмах по прикључењу грејања, приступиће се реализацији експозиције.

Посебно треба истаћи необављене радове на археолошком ископавању хумке на локалитету „Гушавац” у Мрчајевцима. Истраживање овог локалитета започето је још 1970. са планом да се у следећој години настави. Већ три године нашим програмом предвиђа се наставак систематског истраживања овог значајног локалитета, али средства, ни ове године, нису обезбеђена. Овакав однос у мно-

гоме ремети план на систематском истраживању одређеног локалитета и програма одељења у целини. Од акција, које нису планиране програмом рада, треба истаћи учешће Музеја у прослави 70. годишњице рођења истакнутог револуционара Благоја Паровића са изложбом „Живот и рад Благоја Паровића” и учешће Музеја у прослави 100. годишњице рођења Надежде Петровић, изложбом „Ратни сликари”.

Протеклих година кључни проблем у стручном раду представљало је стагнирање Етнографског одељења, услед недостатка потребног стручњака. Половином прошле године примљен је у стални радни однос етнолог и, на тај начин, решен овај акутни проблем у правилном раду установе. Етнолог је прво време свога рада провео на упознавању литературе и збирке у Музеју. У оквиру упознавања новог начина вођења документације провео је извесно време на пракси у Етнографском музеју у Београду, као матичној установи и Етнографском одељењу Народног музеја у Титовом Ужицу. Упоредо са прорадом литературе, делимично је израђена и картотека библиографије везане за етнологију.

Стручна служба Музеја у протеклој години посебну пажњу је посветила припремама и обради материјала за сталну поставку. У току године, после више састанака и дискусија, усвојена је коначна концепција нове поставке и извршени сви припремни радови. Обављена је конзервација и снимање целокупног материјала одвојеног за излагање, извршене реконструкције и копије допунског материјала, фотокопиран је архивски материјал, поручене карте и макете. Стручна служба Музеја спремна је да, одмах по прикључењу грејања, отпочне рад на новој поставци. Отварање Музеја може се, са сигурношћу, очекивати у првој половини наредне године. И поред великог ангажовања на овом послу, сва одељења су радила на прикупљању материјала и његовој обради. Археолошко одељење стручно је обрадило 112 предмета добијених ископавањима. У Одељењу ликовне и примењене уметности обрађено је 96 предмета, реинвентарисано 50 инвентарских бројева, обрађено 120 картона за фототеку и завршена евиденција свих спомен-обележја НОР-а на територији општине Ча-чак.

Етнографско одељење увело је у књигу улаза 345 предмета. Историјско одељење извршило је обраду 601 негатива архивске грађе из I и II устанка, преко 400 фотографија из разних периода и 240 негатива архивске грађе која се односи на Други батаљон Друге пролетерске бригаде.

Музеј је у прошлој години археолошким ископавањем, откупом и поклонима обогатио своје фондове за преко 500 предмета, од којих је 114 археолошких, 13 уметничких, 345 етнографских, 11 историјских и 7 предмета из НОБ-а, као и већи број фотографија из разних временских периода. Од укупног броја нових предмета, 342 су откупљена, а остали добијени археолошким ископавањем и поклонима. Из ових података види се да је Музеј у протеклој години уложио знатна средства за откуп нових музејских предмета.

Стручна библиотека увећана је у протеклој години за 160 књига, од којих су 42 купљене, 80 добијено разменом и 38 покљоњено. Из ових података види се да набавка стручне литературе мора да буде знатно већа, с обзиром да се планом за следећу годину предвиђа као примаран задатак свих одељења — рад на стручној обради музејског материјала.

Већ неколико година Музеј истиче као веома акутан проблем — конзервацију музејског материјала. Недостатак лабораторије и одговарајућег стручњака — конзерватора доводи у питање предмете значајне културно-историјске вредности. Услед потребе презентације материјала у новој поставци, обављена је конзервација 68 бронзаних и гвоздених предмета из праисторијске епохе, 96 уметничких и 32 предмета из периода I и II устанка. Реконструисана су четири римска и шест праисторијских керамичких судова, а израђене по једна копија фресака из манастира Никоља, Благовештења и цркве у Жежевици. Конзервација целокупног материјала извршена је у радионицама матичних музеја у Београду.

У оквиру систематских истраживања тумула на територији Драгачева, извршено је ископавање хумке на локалитету Орнице у Гучи. Овај локалитет са само једном хумком први пут је евидентиран рекогносцирањем 1969. године. Констатовано је да је хумка изразито великих димензија (пречник 25 м, висина око 2 м) и да је веома занимљива по свом облику и положају.

Међутим, ископавања су показала да хумка не излази из хронолошких оквира и културне припадности до сада испитаних хумки на нашем подручју. Искључиво је земљане конструкције, са једном гробном целином-спалиштем, које је лежало на основи хумке. На спалишту су откривени трагови горења, незнатни остаци горелих костију и неколико атипичних фрагмената керамике, што упућује да је лопача била ван хумке, а да је садржај само делимично пренет. Због оштећења централног дела хумке, не може се закључити да ли су незнатни трагови костију једини остаци спаљеног покојника поста-

вљени у гроб или је, пак, постојала и урна? Очигледно је да је хумка подигнута за једну инхумацију и да по својим одликама припада раном бронзаном периоду.

У хумци су откривена још два гроба, доста касније укопана. Према начину сахрањивања, оријентацији и гробним налазима, не могу се датовати пре 16. века. Гроб 1 је нешто старији, слабије очуван, постављен директно у гробну јаму. У њему је нађено једно бронзано дугме, бронзана карика и три златне алкице. Гроб 2 је био покривен кором дрвета и садржао налаз гвоздених копчи.

Радови су трајали од 27. јуна до 20. јула. Ископавањем је руководила Милена Икодиновић, археолог. У екипи су учествовали: Михаило Зотовић, археолог, Душанка Ранковић, историчар уметности, и Миша Хуђеџ, препаратор. Ово ископавање финансирала је Заједница културе општине Лучани.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, започето је испитивање градине на Соколици у Остри у циљу систематског истраживања, конзервације и презентације објекта. Ова градина је посебно занимљива, јер, поред остатака средњовековног утврђења, има и трагова праисторијског насеља.

Изведени овогоришњи радови имали су карактер сондажних ископавања, којима је првенствено требало утврдити стратиграфију и очуваност праисторијског културног слоја. Постављено је укупно пет сонди и утврђено да се праисторијско насеље, градинског типа, простирало на заравњеном делу купастог узвишења, где је касније подигнуто средњовековно утврђење, а да је настало на почетку металног доба. Овим сондама нису констатовани ни на једном месту интактни праисторијски слојеви. Напротив, показало се да су слојеви поремећени, доста оштећени нивелисањем основе приликом подизања средњовековног објекта. То најбоље потврђује сонда 3 у четвороугаоној просторији (кули?), где, после средњовековне нивелете, праисторијски слој скоро и не постоји или је фиксиран као поремећен у дебљини од 10 до 45 сантиметара. И поред овакве ситуације, ископавања су дала доста значајног покретног материјала: неколико целих судова и доста фрагмената, тегова, затим камених ножића, стрелица, камене секире, оруђа од кости и кућног лепа. Посебно је важан налаз бронзаног копља, јер пружа сигурне индикације о постојању насеља и у раном гвозденим периоду. Будућа истраживања, и то тек после откривања средњовековних објеката, показаће да ли је овде континуирано живот трајао од неолита до раног халштатског периода.

Ископавања су трајала од 23. до 30. октобра. У екипи су учествовали: Милена Икодиновић, археолог, Обренија Вукадин, археолог, и Нада Пајовић, техничар.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, завршени су радови на конзервацији римских терми у Чачку. Радовима је руководио архитекта Радослав Прокић, стручни сарадник Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу, који је аутор и пројекта за ове радове.

Планирани даљи испитивачки радови нису обављени из разлога што није постигнут споразум са Службом друштвеног књиговодства око уклањања зидане ограде.

Чачак је један од ретких градова у Србији који је до сада сачувао већи број објеката старе градске архитектуре, лоциране у центру града. Та специфичност га издваја између градова у унутрашњости и даје му аутентичну локалну боју. Да не би новим урбанистичким решењима та посебност чачанског амбијента била уништена и Чачак ушао у ред једноличних градова, којих је сваким даном све више, прошлогодишњим планом рада предвиђено је техничко снимање поменутих објеката у циљу узимања потпуне документације, валоризовања њихових споменичких вредности и уношења у регистар културних добара.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву снимљене су основе, пресеци, изгледи фасада, са детаљним уцртавањем, прозора, врата, балкона и орнаменталних украса на следећим објектима: кући др Теренчина, згради Музеја револуционарне омладине, Старог суда, Економског центра, кућама: Аћимовића, Ђировића, војводе Степе, Вирера, Ерића, хотела Крен и дела Улице Ратка Митровића, са грађевинским објектима у њој. На тај начин су ови значајни споменици сачувани и у случају рушења могу бити рестаурирани и поново им враћене њихове аутентичне димензији и изгледи.

У сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе у Краљеву, извршено је техничко-геодетско снимање Соколице у Остри, једног од ретко очуваних средњевековних утврђења у нашем крају.

Историјско одељење је у 1973. години главно тежиште рада усмерило на истраживање архивске грађе из првог и другог српског устанка, грађе која се односи на чачански крај. После детаљно прегледане грађе Историјског архива СР Србије у Београду, извршено је снимање 159 докумената из времена устанка и 442 документа из доба прве владе кнеза Милоша Обреновића. Сва снимљена грађа археолошки је обрађена. Приликом сређивања докумената правље-

ни су изводи на бази одређених тема економске, војно-политичке, управне и културне природе, уз праћење литературе која се односи на наш крај у овом периоду.

Протеклих година Музеј је веома мало радио на прикупљању грађе и обради материјала из првог светског рата. С обзиром да је старих ратника све мање, прошлогодишњим планом Историјског одељења овај задатак добио је приоритет. Већ у првој години прикупљена је и обрађена знатна грађа: 254 фотографије, 11 предмета, један дневник и већи број писама. Записана су и сређена 53 казивања бораца Десетог чачанског пука.

Просветно-педагошки рад и у 1973. години имао је примарно место у програму рада установе. Ова делатност се одвијала преко тематских изложби, посета музејима, Клуба пријатеља музеја и организовањем колективних посета музејима. И поред учињених напора да просветно-васпитни рад знатно проширимо, морамо констатовати да нису постигнути запаженији резултати. Чланови колектива, ангажовани на стручном раду унутар установе и истраживањима на терену, нису у могућности да се у пуној мери ангажују на овом плану. Осећа се недостатак кустоса-педагога, који би се потпуно посветио просветно-васпитном раду. Тиме би се, уз помоћ осталих чланова колектива, несумњиво постигли далеко већи резултати. Овде је неопходно истаћи озбиљан проблем недостатка изложбеног простора за повремене изложбе и одржавање предавања, што, свакако, доприноси смањењу могућности за веће ангажовање на просветно-васпитном раду.

У жељи да културно благо нашег краја што више приближи ученицима и омогући да употпуне знање из завичајне историје, Музеј је основао Клуб пријатеља музеја. Члан Клуба добија годишњу претплатну улазницу, са којом може неограничено пута посетити оба музеја, као и све изложбе које Музеј организује у току године. У прошлој години у Клуб пријатеља музеја учлањено је 2.655 ученика из чачанских школа. Мада је почетак дао изванредне резултате, акција је морала бити прекинута због тога што је дошло до одлагања отварања Музеја у Конаку.

Настављајући сарадњу са Музејом револуције народа Југославије у Београду, организована је изложба „Народна власт од народноослободилачких одбора до уставних амандмана“, поводом 30. годишњице Другог заседања АВНОЈ-а. Преко докумената, фотографија и текстуалног објашњења, приказане су прилике под којима је настала, развијала се и деловала народна власт кроз период од

30 година, са посебним нагласком на савремена друштвена кретања. Изложба је била изванредно документована и технички успело решена.

У сарадњи са Галеријом Матице српске у Новом Саду, организована је изложба „Литографије Анастаса Јовановића”. Један од најзначајнијих литографа друге половине 19. века, Анастас Јовановић оставио нам је велики број литографија знаменитих личности Србије 19. века и више цртежа и акварела из савременог живота. Из његовог богатог опуса било је изложено 40 литографија. Треба нагласити да је ово прва изложба овакве врсте у нашем граду. Изложба је пропраћена каталогом, који, поред уводног текста, доноси и 10 репродукција.

У част прославе 30. годишњице присаједињења Истре Југославији и годишњице коначног ослобођења Чачка, организована је изложба „Истарски ликовни уметници”. На изложби је учествовало 30 аутора (45 радова), с различитим ликовним преокупацијама, техникама и изразима. Изложбу је отворио Стјепан Хумл, подсекретар за културу СР Хрватске. Ова изложба представља наставак сарадње између музеја западне Србије и музеја Истре. Изложбу је пратио и пригодан каталог.

У организацији Заједнице музеја западне Србије, организована је изложба „Сликари западне Србије”, на којој су учествовали сликари који живе и раде у градовима западне Србије. Из Чачка стручни жири одабрао је радове седморице сликара: Д. Ђирковића, П. Ђорђевића, М. Марића, Б. Трифуновића, П. Бабића, Г. Лазаревића и М. Жмавца. Изложба је прво била презентирана у градовима Истре, а потом је обишла градове западне Србије. У Чачку изложба је била постављена у просторијама Уметничке галерије, а отворио ју је Миломир Петровић, секретар Заједнице културе у Чачку. Изложбу је пратио каталог, који је, поред уводног текста, имао биографске податке и по једну репродукцију сваког аутора. Вредно је напоменути да је организатор ове изложбе, испред Заједнице музеја западне Србије, био Народни музеј у Чачку.

У оквиру прославе 70. годишњице рођења Благоја Паровића, Музеј је припремио изложбу под називом: „Благоје Паровић — живот и рад”. На изложби је, помоћу фотографија, докумената и текстуалног објашњења приказан живот Благоја Паровића од његовог првог укључења у напредни раднички покрет до погибије у шпанском грађанском рату. Изложба је била тако конципирана да посетилац може јасно да сагледа велики допринос овог истакнутог револуционара југосло-

венском радничком покрету, са посебним нагласком на његовом учешћу у шпанском грађанском рату. Изложба је отворена у оквиру одржавања свечане академије посвећене Благоју Паровићу.

У оквиру прославе 100. годишњице рођења Надежде Петровић, организована је изложба „Ратни сликари 1912—1918” из збирке Војног музеја у Београду. На изложби су презентована оригинална ликовна дела настала у току ратова од 1912—1918. године, од 17 аутора са 37 радова у разним сликарским техникама (темпера, графика, цртеж, акварел). Међу учесницима на изложби били су заступљени познати сликари старије генерације, као: Владимир Бецић, Бета Вукановић, Вилко Геџан, Драгомир Глишић, Отон Ивековић, Живорад Настасијевић и други. Уз ову изложбу, у посебној просторији, постављена је и изложба слика и личних предмета Надежде Петровић из збирке нашег Музеја и Уметничке галерије. Изложбу је отворио генерал-мајор ЈНА Идриз Чејван, директор Војног музеја у Београду. Уз изложбу је штампан и пригодан каталог.

План издавачке делатности у протеклој години искључиво је посвећен трећем броју Зборника радова нашег Музеја. Прилози за Зборник обухватају све области културно-политичке историје нашег краја. Зборник садржи 13 стручних прилога, од 10 аутора, на 298 страна, у тиражу од 1.000 примерака. Вредно је истаћи да је Музеј у досадашња три Зборника окупио 22 сарадника, који су, својим стручним прилозима, допринели расветљавању многих до сада непознатих момената из културне и политичке историје нашег краја.

Фото-лабораторија је успешно сарађивала са стручном службом Музеја у раду на снимању материјала у самом Музеју, као и споменика културе на терену. У току протекле године фото-лабораторија је извршила 1.168 снимања и израдила 3.211 фотографија разног формата за картотеку, изложбе, за институције у области културе у граду и повременим корисницима.

Пратећи уставне промене и примену уставних амандмана, Музеј је половином протекле године формиран као Организација удруженог рада — Народни музеј. Крајем године израђен је и усвојен Статут, а установа је регистрована код Окружног привредног суда у Краљеву. У току је израда осталих самоуправних споразума, предвиђених Статутом установе.

НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЧАЧАК

САДРЖАЈ

1. Радомир Станић — ИКОНОСТАС ЦРКВЕ У САВИНЦУ — — — —	5
2. Драгомир С. Поповић — МАНАСТИР ВАВЕДЕЊЕ — — — —	25
3. Радојко Николић — ЗАПИСИ О ХАЈДУЦИМА — — — —	39
4. Др Слободан Ненадовић — СПОМЕНИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ГРОБЉА БА- ЊЕ ГОРЊА ТРЕПЧА — — — — — — — — — —	71
5. Др Андрија Стојковић — КОСТА НОВАКОВИЋ О ДИМИТРИЈУ ТУ- ЦОВИЋУ — — — — — — — — — —	83
6. Радован М. Маринковић — СПОМЕНИЦИ ЖРТВАМА ГОРАЧИТКЕ БУНЕ — — — — — — — — — —	107
7. Љубивоје Пајовић — АРТИЉЕРИЈА ЧАЧАНСКОГ И УЖИЧКОГ НОП ОДРЕДА У УСТАНКУ 1941. — — — — — — — — — —	121
8. Радивоје Војовић — ДВЕ РАТНЕ МЕДАЉЕ — — — — — — — —	149
9. Душанка Ранковић и Милена Икодиновић — ИЗВЕШТАЈ СИСТЕМАТ- СКОГ ИСТРАЖИВАЊА ДОЊЕГ ДРАГАЧЕВА — — — — — — — —	155
10. Љубодраг А. Поповић - ШЕМАТИЗАМ ОКРУГА ЧАЧАНСКОГ 1839-1851.	183
11. Љубодраг А. Поповић - ЧАЧАК И ЊЕГОВА ОКОЛИНА ПРЕ СТО ГО- ДИНА У ОЧИМА ЈЕДНОГ ЛЕКАРА — — — — — — — — — —	191
12. Драгољуб Јовашевић — НАРОДНО ГАТАЊЕ УЗ БОЈЕЊЕ ПРЕЂЕ У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — — — — — — — — — —	235
13. Драгољуб Јовашевић — ГУСЛАРИ И ГРАДИТЕЉИ НАРОДНИХ МУ- ЗИЧКИХ ИНСТРУМЕНАТА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — — — — —	249
14. Милован Вуловић — СПОМЕНИЦИ И СПОМЕН-ОБЕЛЕЖЈА НОР-а У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ — — — — — — — — — —	273
15. ИЗВЕШТАЈ О РАДУ НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ ЗА 1973. ГОД.	289

C O M M A I R E

1. Radomir Stanić — ICONOSTASE DE L'EGLISE DE SAVINAC — — —	5
2. Dragomir S. Popović — LE MONASTERE DE VAVEDENJE — — —	25
3. Radojko Nikolić — NOTES SUR LES HAIDOUKS — — — — —	39
4. Dr Slobodan Nenadović — VALEUR ARTISTIQUE DES STELES FUNE- RAIRES DE LA STATION THERMALE DE GORNJA TREPČA — —	71
5. Dr Andrija Stojković — KOSTA NOVAKOVIĆ SUR DIMITRIJE TUCOVIĆ	83
6. Radovan M. Marinković — STELES FUNERAIRES A LA MEMOIRE DES PARTICIPANTS DE LA REVOLTE DE GORAČIĆ — — — — —	107
7. Ljubivoje Pajović — L'ARTILLERIE DU DEPARTMENT DE ČAČAK ET D'UŽICE DU DETACHEMENT DU MOUVEMENT DE LA LIBERATION NATIONALE 1941. — — — — —	121
8. Radivoje Bojović — DEUX MEDAILLES DE GUERRE — — — — —	149
9. Dušanka Ranković et Milena Ikodinović — LA RAPPORT SYSTEMATIQUE DES RECHERCHES DU BAS DRAGAČEVO — — — — —	155
10. Ljubodrag A. Popović — LE SCHEMATISME DU DEPARTMENT DE ČA- ČAK DE 1839 a 1851 — — — — —	183
11. Ljubodrag A. Popović — ČAČAK ET SES ENVIRONS D'IL Y A CENT ANS VUS DES YEUX D'UN DES MEDICINS — — — — —	191
12. Dragoljub Jovašević — PREDICTIONS POPULAIRES PENDANT LA TEINTE DE LA LAINE DANS LA REGION DE ČAČAK — — — —	235
13. Dragoljub Jovašević — JOUEURS DE GUZLA ET FABRICANTS D'INS- TRUMENTS DE MUSIQUE POPULAIRE DANS LA REGION DE ČAČAK	249
14. Milovan Vulović — MONUMENTS MEMORAIUX DES LA GUERRE DE LIBERATION DANS LA REGION DE DRAGAČEVO — — — — —	273
15. LE BULLETIN SUR L'ACTIVITE DU MUSEE POPULAIRE POUR 1973 —	289

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ

1. РАДОМИР СТАНИЋ, историчар уметности, директор Завода за заштиту споменика културе у Краљеву
2. ДРАГОМИР С. ПОПОВИЋ, професор књижевности у пензији из Чачка
3. РАДОЈКО НИКОЛИЋ, професор књижевности из Чачка
4. Др СЛОБОДАН НЕНАДОВИЋ, професор Универзитета у Београду
5. Др АНДРИЈА СТОЈКОВИЋ, професор Универзитета у Београду
6. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ, новинар „Чачанског гласа“ из Чачка
7. ЉУБИВОЈЕ ПАЈОВИЋ, генерал-мајор ЈНА у пензији из Београда
8. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ, студент из Чачка
9. МИЛЕНА ИКОДИНОВИЋ, археолог, кустос Народног музеја у Чачку
10. ДУШАНКА РАНКОВИЋ, историчар уметности, кустос Народног музеја у Чачку
11. ЉУБОДРАГ А. ПОПОВИЋ, архивист Архива Србије у Београду
12. ДРАГОЉУБ ЈОВАШЕВИЋ, диригент и музиколог из Чачка
13. МИЛОВАН ВУЛОВИЋ, историчар уметности, директор Народног музеја у Чачку

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. IV, 1973.

Тираж 1.000 примерака

Рукопис предат у штампу априла 1974.

Опсег 19 табака и 4 табака прилога

Штампање завршено септембра 1974.

